

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Παρασκευή Κουρκουβάτη

Οι απαρχές του χριστιανικού προσκυνήματος

Αναζητήσεις και μεταμορφώσεις

Βόλος 2016

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Παρασκευή Κουρκουβάτη

Οι απαρχές του χριστιανικού προσκυνήματος

Αναζητήσεις και μεταμορφώσεις

Διδακτορική Διατριβή

Συμβουλευτική Επιτροπή:

Δημήτριος Ι. Κυρτάτας

Πάρις Γουναρίδης

Σπυρίδων Ράγκος

Βόλος 2016

Περιεχόμενα

Πρόλογος	4
Εισαγωγή	5
1. Πηγές πληροφόρησης	18
α. Τα κείμενα	18
β. Οι σημαντικότερες προσκυνηματικές ιστορίες	20
2. Το ταξίδι	29
α. Οι προσκυνητές	29
β. Η αυγούστα Ελένη	36
γ. Το πρακτικό μέρος του ταξιδιού	39
i. Οι δρόμοι	39
ii. Οι κίνδυνοι	50
iii. Η διαμονή	58
iv. Η παραμονή	66
3. Εξερευνώντας τους Αγίους Τόπους: Κίνητρα, συνέπειες, αντιδράσεις και αναζητήσεις των προσκυνητών	80
α. Το προσκύνημα και ο θάνατος	80
β. Το προσκύνημα ως μετάβαση	97
γ. Συναισθήματα και αντιδράσεις	106
δ. Το προσκύνημα ως έρευνα	111
ε. Το προσκύνημα ως μέσο κριτικής	114
στ. Η αναζήτηση του παραδείσου	123
ζ. Το ταξίδι ως αυτοσκοπός	130

4. Η διάδοση του προσκυνήματος	138
α. Τα προσκυνηματικά αφηγήματα	138
β. Κατήχηση και επιστολές	147
γ. Το ευρύ κοινό	160
5. Το προσκύνημα ως κοινωνικό φαινόμενο	163
Συμπεράσματα	170
Χάρτες	177
Βιβλιογραφία	182
Πηγές	182
Βοηθήματα	186

Πρόλογος

Η ιδέα της εργασίας ξεκίνησε από ένα έντονο ενδιαφέρον να μελετήσω και να διαπιστώσω τη θέση του ιερού ταξιδιού στη ζωή των χριστιανών των πρώτων αιώνων. Η πορεία της εργασίας στάθηκε αρκετά περιπετειώδης και τα συμπεράσματα αναπάντεχα.

Οφείλω βαθιές ευχαριστίες στον βασικό επόπτη, κ. Δημήτριο Κυρτάτα. Χωρίς την δική του υποστήριξη και βοήθεια θα ήταν αδύνατο να ολοκληρωθεί το πόνημα. Η καθοδήγηση και οι συμβουλές του υπήρξαν καθοριστικές και η συμβολή του ανεκτίμητη. Ταυτόχρονα, πρέπει να ευχαριστήσω τα υπόλοιπα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, τον κ. Πάρι Γουναρίδη και τον κ. Σπυρίδωνα Ράγκο.

Η διαδρομή της εργασίας υπήρξε μακρά. Η ανάγκη να ολοκληρωθεί η συγκεκριμένη μελέτη δίνει το εφιαλτήριο για τη συνέχιση της έρευνας σε νέα θέματα και συμπεράσματα που προέκυψαν.

Εισαγωγή

Θέμα της εργασίας είναι τα χριστιανικά προσκυνήματα από τις απαρχές τους μέχρι την εδραίωσή τους τον 4^ο αιώνα. Τα προσκυνηματικά ταξίδια αποτελούν μια πρακτική που χάνεται στον χρόνο. Ήδη τα ομηρικά έπη παρέχουν μαρτυρίες ότι ήταν καθιερωμένα από τον 8^ο αιώνα π.Χ. Από τον 6^ο πια αιώνα υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες ότι τα προσκυνήματα των πόλεων αποτελούσαν καθιερωμένη συνήθεια του ελληνικού κόσμου. Στην αρχαία Ελλάδα είχαν συχνά επίσημο χαρακτήρα και αποτελούσαν σοβαρή υπόθεση για αυτούς που τα διοργάνωναν και εκείνους που τα παρακολουθούσαν. Όταν ανακοινώνονταν, οι πόλεις έστελναν επίσημες αντιπροσωπείες να παρευρεθούν. Η προσεκτική οργάνωσή τους διευκόλυνε τους απλούς προσκυνητές να ταξιδεύουν σε ιερά μέρη, είτε ως μέλη μιας επίσημης θεωρίας, είτε ως μεμονωμένα άτομα, προστατευμένα με ασυλία.

Οι Έλληνες οδηγούνταν και με προσωπικές επιλογές σε πανελλήνια ιερά, ικετεύοντας τους θεούς για κάποια ανάγκη τους, για να μνηθούν, να θεραπευτούν ή να λάβουν χρησμούς. Έτσι, έπαιρναν μέρος σε μυστηριακές τελετές, όπως τα ελευσίνια μυστήρια που υπόσχονταν καλύτερη μεταθανάτια ζωή. Όδευαν ακόμη σε θεραπευτικά κέντρα, στα Ασκληπιεία, για την αναζήτηση κάποιας θεραπείας. Ενώ συχνά αναζητούσαν απαντήσεις μέσα από χρησμούς σε ποικίλα ερωτήματα, στα πολυάριθμα μαντεία που υπήρχαν σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο, με σημαντικότερα τα ιερά των Δελφών και της Δωδώνης. Αλλά και στην ύστερη

αρχαιότητα δημιουργούνταν ακόμα νέα μαντεία, με πολυπληθείς επισκέπτες, από όλα τα μέρη της αυτοκρατορίας.¹

Σημαντικοί προορισμοί των Ελλήνων προσκυνητών ήταν και οι αγώνες στις διάφορες πανελλήνιες εορτές. Επιφανέστερες διοργανώσεις ήταν τα Ολύμπια, τα Ίσθμια, τα Νέμεα και τα Πύθια, καθώς και άλλες με τοπικότερο χαρακτήρα. Οι εκδηλώσεις επίδειξης αγωνιστικού πνεύματος ήταν ταυτόχρονα θρησκευτικές εορτές και έτσι η συμμετοχή σε αυτές, αλλά και η παρακολούθηση των αγώνων είχαν επίσης χαρακτήρα προσκυνήματος.

Οι Ιουδαίοι από την πλευρά τους, όπου κι αν κατοικούσαν, θεωρούσαν καθήκον τους να επισκέπτονται την Ιερουσαλήμ – τουλάχιστον έως την εποχή που ο Ναός στεκόταν ακόμα ορθός και η πρόσβαση στην Ιουδαία ήταν επιτρεπτή. Η Τορά τους καλούσε στο προσκύνημα αυτό τρεις φορές τον χρόνο και έτσι η περιοχή πλημύριζε ταξιδευτές που συνενώνονταν σε έναν κοινό θρησκευτικό σκοπό.

Η ιδέα του ιερού προσκυνήματος ήταν ανέκαθεν οικεία και στους χριστιανούς. Από την ανάγνωση του Κατά Ματθαίον ευαγγελίου άλλωστε, οι πιστοί γνώριζαν την ύψιστη σημασία που είχε στη θεμελίωση της ίδιας της θρησκείας τους η προσκύνηση των μάγων στον Ιησού όταν ήταν βρέφος και το μεγάλο ταξίδι που είχαν πραγματοποιήσει για να φτάσουν εκεί.

Με τη διάδοση του χριστιανισμού νέα προσκυνήματα έκαναν την εμφάνισή τους. Στόχος τους ήταν τόσο συγκεκριμένοι τόποι, που με κάποιο τρόπο ή για κάποια αιτία θεωρούνταν ιεροί, όσο και μεμονωμένοι άνθρωποι που εκλαμβάνονταν ως άγιοι και εκλεκτοί. Αυτές οι δύο κατευθύνσεις των προσκυνημάτων υπήρχαν ήδη στην προχριστιανική αρχαιότητα. Ιεροί προορισμοί μπορούσαν να είναι είτε τοποθεσίες, είτε θείοι άνδρες – μολονότι το ενδιαφέρον ήταν πάντα εντονότερο για τους τόπους.

¹ Βλ. για παράδειγμα, Κυρτάτσ, «Μοντανός και Αλέξανδρος: οι δύο προφήτες», σ. 9-47.

Με τον χριστιανισμό οι δύο κατευθύνσεις αναδείχθηκαν και απέκτησαν νέα δυναμική. Τόποι καθαγιασμένοι ήδη από αιώνες απέκτησαν νέα λειτουργία, ενώ ιεροποιήθηκαν και πολλοί νεότεροι, άγνωστοι και αδιάφοροι έως τότε. Τέτοιοι μπορούσαν να είναι οι βιβλικοί, αγιασμένοι από τον Ιησού, τους αποστόλους, αλλά και αυτοί που είχαν ταυτιστεί με τη ζωή προσώπων της Παλαιάς Διαθήκης, τάφοι μαρτύρων ή τοποθεσίες που συνδέθηκαν με τη ζωή τους. Αντικείμενα θαυμασμού έγιναν ωστόσο και πολλοί άνθρωποι που άνοιγαν δρόμους αρετής, σύμφωνους με τα νέα διδάγματα. Αυτοί προσέλκυαν πολυάριθμους επισκέπτες, οι οποίοι επιθυμούσαν να τους δουν και να αποκτήσουν προσωπική επαφή μαζί τους, με ελπίδα και προσδοκίες.

Το θέμα των προσκυνηματικών ταξιδιών έχει πλούσια βιβλιογραφία. Ο Matthew Dillon μελέτησε τα επίσημα προσκυνήματα των αρχαίων Ελλήνων, τις ανακωχές που κηρύττονταν προκειμένου να τελεστούν οι ιερές εορτές, την ιερότητα των προσκυνητών, τους προορισμούς τους σε μυστηριακές λατρείες, θεραπευτικά ιερά και μαντεία, πανελλήνιους αγώνες και άλλα παρόμοια, διατρέχοντας την αρχαιότητα μέχρι τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες και παραμένοντας στον ελληνικό χώρο. Δίνοντας πληροφορίες για κάθε είδους προσκύνημα και τη θέση των προσκυνητών προσφέρει μια γενική εικόνα του φαινομένου στην αρχαία Ελλάδα και τη θέση που είχε στη ζωή, τόσο των ανθρώπων, όσο και των πόλεων, τη σημασία του, αλλά και τη διάδοσή του.²

² Dillon, *Προσκυνητές και Ιερά Προσκυνήματα στην Αρχαία Ελλάδα*.

Ο Jaś Elsner και ο Ian Rutherford επιμελούνται έναν συλλογικό τόμο στον οποίο αναλύεται το φαινόμενο των προσκυνηματικών ταξιδιών μέσα από την εξέλιξή του. Στις μελέτες που συγκεντρώνουν εξετάζονται θέματα όπως τα προσκυνήματα στα κλασικά και τα ελληνιστικά χρόνια, οι ικέτες και οι θεωροί, τα προσκυνήματα στους Δελφούς, τα προσκυνηματικά ταξίδια στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία με σκοπό την ίαση, η σχέση προσκυνήματος και τουρισμού, η δημιουργία ιερών τόπων. Περιγράφονται οι προσκυνητές σε αναζήτηση συριακών θεοτήτων, το ιουδαϊκό και το χριστιανικό προσκύνημα – και μάλιστα με την αξιοποίηση ανθρωπολογικών εργαλείων.³ Ένα άρθρο του τόμου που προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι του Jaś Elsner το οποίο αναφέρεται στις ομάδες των προσκυνητών στους χριστιανικούς Αγίους Τόπους και τις διαμάχες που συχνά αναπτύσσονταν ανάμεσά τους γύρω από δογματικά θέματα.⁴ Σημαντικό επίσης είναι το άρθρο του David Frankfurter ο οποίος περιγράφει την ανάπτυξη των τάφων ιερών προσώπων ως προσκυνηματικών τόπων και δείχνει μέσα από τρεις ιστορίες πως η έντονη ανάπτυξη της προσκύνής τους δημιούργησε την ανάγκη να ανακαλύπτονται όλο και περισσότεροι νέοι άγιοι τόποι και οστά αγίων που καθαγίαζαν ολόκληρες πόλεις και ευρύτερες περιοχές.⁵

Ο Pierre Maraval αναλύει διεξοδικά ειδικότερα το φαινόμενο των χριστιανικών προσκυνημάτων, μελετώντας την ιερή γεωγραφία που αναπτύχθηκε τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες και την ανάπτυξη των Αγίων Τόπων. Περιγράφει ακόμη τη φύση των ίδιων των προσκυνητών σε μια γεωγραφική, όσο και κοινωνική κατανομή. Αναζητά τα κίνητρα των προσκυνητών, αλλά και τις συνθήκες του ταξιδιού, την παραμονή σε καθαγιασμένους τόπους και τις πρακτικές που ακολουθούσαν.

³ Elsner και Rutherford (eds.), *Pilgrimage in Graeco-Roman and Early Christian Antiquity, Seeing the Gods*.

⁴ Elsner, «Piety and Passion: Contest and Consensus in the Audiences for Early Christian Pilgrimage», σ. 411-34.

⁵ Frankfurter, «Urban Shrine and Rural Saint in Fifth Century», σ. 435-49.

Παρουσιάζει επίσης ενδελεχώς τους σημαντικότερους προσκυνηματικούς προορισμούς. Συμβάλλει σημαντικά στη μελέτη των ταξιδιών, καθώς προσεγγίζει αφενός τις πρακτικές του πλευρές, αλλά από την άλλη και την ιδιαιτερότητα των κινήτρων, όπως ήταν η ανάγκη για προσευχή, η θέαση των Αγίων Τόπων, η περιέργεια, η προσωπική επαφή με όσα ο πιστός διάβαζε στις Γραφές. Καταφέρνει να προσεγγίσει το φαινόμενο γενικά, στις πρακτικές λεπτομέρειες, στη γεωγραφική ανάλυση, και μάλιστα μέσα από τα μάτια των ίδιων των προσκυνητών.⁶

Σε ιδιαίτερο άρθρο του, ο ίδιος μελετητής εξετάζει την ιστορία του χριστιανικού προσκυνηματος μέχρι τον 7^ο αιώνα. Αναλύει τα πρώτα βήματα του φαινομένου και το αυξανόμενο ενδιαφέρον των χριστιανών γι' αυτούς τους τόπους. Περιγράφει τον ρόλο της πολιτικής κατάστασης στην προώθηση των ταξιδιών αυτών και ξεχωρίζει τα προσκυνήματα σε κατηγορίες: αυτά που είχαν σκοπό την επίσκεψη τόπων, αυτά που οδηγούσαν σε τάφους μαρτύρων, σε αγίους άνδρες και σε ιερά αφιερωμένα σε αγγέλους. Ισχυρίζεται ακόμη ότι οι λόγοι που οδηγούσαν τους προσκυνητές στα ταξίδια ήταν η προσευχή, αλλά και η θέαση τόπων και προσώπων.⁷

Ο E. D. Hunt, σε μια επίσης διεξοδική μελέτη σχετικά με τα χριστιανικά προσκυνήματα, περιγράφει την ανάπτυξη του φαινομένου από το 312 έως το 460. Συζητά την ανάπτυξη των ταξιδιών σε σχέση με τις πολιτικές εξελίξεις και τη δραστηριότητα της αυγούστας Ελένης. Επίσης, εξετάζει το πρακτικό κομμάτι των προσκυνημάτων και την ίδια την πορεία προς τον τελικό στόχο, ενώ καταγράφει και περιπτώσεις σημαντικών προσκυνητών σε σχέση με πολιτικά ζητήματα της εποχής. Στη μελέτη του αναδεικνύει τη σημασία του Κωνσταντίνου και της μητέρας του στην ανάπτυξη του φαινομένου, και περιγράφει πώς διαμορφωνόταν το ταξίδι των

⁶ Maraval, *Lieux Saints et Pèlerinages d'Orient, Histoire et Géographie des Origines à la Conquête Arabe*.

⁷ Maraval, «The Earliest Phase of Christian Pilgrimage in the Near East», σ. 63-74.

προσκυνητών. Ταυτόχρονα δίνει έμφαση στους τόπους προορισμού και τη συμβολή τους στην ικανοποίηση των προσδοκιών.⁸

Η Georgia Frank προσφέρει μια αρκετά πρωτότυπη μελέτη σχετικά με τα προσκυνηματικά ταξίδια σε αγίους άνδρες στον αρχαίο χριστιανισμό. Η εργασία της αποτελεί την πρώτη λεπτομερή έρευνα που έχει αποκλειστικό στόχο τα προσκυνήματα σε αγίους άνδρες. Για να το κάνει αυτό χρησιμοποιεί σαν βάση δύο κυρίως πηγές, το *Λαυσαϊκόν* και την *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία*. Παραλληλίζει αυτές τις πηγές με τις εξωτικές ταξιδιωτικές ιστορίες και περιγράφει ενδελεχώς τη σημασία της όρασης στην πνευματική πρόοδο. Ακόμη, εστιάζει στη σχέση των προσκυνηματικών ιστοριών με τους αναγνώστες τους και αναλύει τη σχέση ανάμεσα στη θρησκευτική εμπειρία και τις αισθήσεις. Δίνει πολύ σημαντικά στοιχεία σχετικά με το χριστιανικό προσκύνημα γιατί ακριβώς καταφέρνει να αποδώσει τη σημασία και τη διάδοση των ταξιδιών σε μοναχούς και μοναστικές κοινότητες και να αναδείξει αυτή την πλευρά του ζητήματος. Επιπλέον, περιγράφει αυτές τις επισκέψεις μέσα από τα μάτια των προσκυνητών, προσπαθώντας να αναλύσει το φαινόμενο επικαλούμενη τις δικές τους εμπειρίες.⁹

Η Brougia Bitton, από την άλλη, πραγματεύεται τις απόψεις σημαντικών εκκλησιαστικών ανδρών σχετικά με τα προσκυνηματικά ταξίδια του 4^{ου} κυρίως αιώνα. Εστιάζει σε γνώμες όπως του Βασιλείου Καισαρείας, του Γρηγορίου Νύσσης, του Κυρίλλου Ιεροσολύμων, του Ιερώνυμου, αλλά και ανθρώπων που δεν υπήρξαν οι ίδιοι προσκυνητές, όπως ο Αυγουστίνος. Ακόμη, εξετάζει τα προσκυνήματα στα πλαίσια της μοναστικής ζωής, αλλά και τη σχέση των τοπικών προσκυνημάτων με τα αυτά στην Ιερουσαλήμ. Συνθέτει μια πρωτότυπη μελέτη, καθώς ενδιαφέρεται αποκλειστικά για τον διάλογο που είχε αναπτυχθεί από τους εκκλησιαστικούς άνδρες

⁸ Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312- 460*.

⁹ Frank, *The Memory of the Eyes, Pilgrims to Living Saints in Christian Late Antiquity*.

σχετικά με τα ταξίδια αυτά και συζητά τις φωνές που τα υποστήριζαν και αυτές που αντιτίθονταν. Αναδεικνύει ακόμη πώς επήλθε ένας ανταγωνισμός σχετικά με το ποια συγκεκριμένα προσκυνήματα έπρεπε κάποιος να επιλέγει.¹⁰

Ο David Frankfurter επιμελείται συλλογικό τόμο στον οποίο παρουσιάζονται πτυχές των προσκυνημάτων κυρίως στην περιοχή της Αιγύπτου. Περιγράφει έτσι το κοπτικό προσκυνήμα και το ιουδαϊκό στην πρώιμη ρωμαϊκή Αίγυπτο.¹¹ Στον συγκεκριμένο τόμο μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο άρθρα που δεν σχετίζονται αποκλειστικά με την Αίγυπτο. Ο David Brakke περιγράφει τη στάση του Αθανασίου σχετικά με την ιερότητα των τόπων και τον σκεπτικισμό του σχετικά με την αναγκαιότητα των προσκυνημάτων.¹² Σημαντικό είναι ακόμα και το άρθρο της Georgia Frank η οποία χρησιμοποιώντας την *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* διερευνά πώς λειτουργούσαν οι ιστορίες των προσκυνητών για μοναχούς και θαύματα στους αναγνώστες. Αντιμετωπίζει τις ιστορίες αυτές σαν λογοτεχνικές δημιουργίες που χρησίμευαν ως ευχάριστα και διδακτικά αναγνώσματα, στα οποία μεγάλο ρόλο έπαιζαν οι κίνδυνοι και τα θαύματα.¹³

Η Joan Taylor αναλύει τις ιουδαϊκές καταβολές του χριστιανικού προσκυνήματος κάνοντας μια γεωγραφική ανάλυση των ιερών τόπων, τόσο των ιουδαϊκών, όσο και των χριστιανικών και συζητά πώς πολλοί από τους ιερούς τόπους των Ιουδαίων μεταμορφώθηκαν και έγιναν χριστιανικοί. Περιγράφει διεξοδικά κάθε τοποθεσία, καθώς και τις διάφορες θρησκευτικές ομάδες στην Παλαιστίνη από το 135 έως το 324. Παρουσιάζει ακόμη πώς τα Ευαγγέλια, τα απόκρυφα κείμενα και άλλες

¹⁰ Bitton, *Encountering the Sacred, the Debate on Christian Pilgrimage in Late Antiquity*.

¹¹ Frankfurter (ed.), *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*.

¹² Brakke, «Outside the Places, within the Truth: Athanasius of Alexandria and the Localization of the Holy», σ. 445-82.

¹³ Frank, «Miracles, Monks, and Monuments: the *Historia Monachorum in Aegypto* as Pilgrims' Tales», σ. 483-506.

λογοτεχνικές πηγές βοήθησαν στη δημιουργία αυτής της ιερής γεωγραφίας. Εξετάζει τη συμβολή του Κωνσταντίνου και της μητέρας του στην ανάπτυξη των Αγίων Τόπων και συμβάλλει σημαντικά στη συζήτηση σχετικά με τις καταβολές των χριστιανικών προσκυνημάτων.¹⁴

Ο Robert Ousterhout επιμελείται και αυτός έναν συλλογικό τόμο, στο πρώτο μέρος του οποίου συζητείται το θέμα της διαμόρφωσης του χριστιανικού προσκυνήματος και στο δεύτερο μέρος αναλύονται ζητήματα σχετικά με τις ευλογίες από τους Αγίους Τόπους.¹⁵ Η Hagith Sivan δείχνει σε άρθρο της πώς το προσκύνημα και ο μοναχισμός συνδέθηκαν στενά στην Παλαιστίνη τον 4^ο αι. Υποστηρίζει ότι οι πιστοί είχαν σαν βασικό ενδιαφέρον να δουν τους τόπους της Βίβλου και συνεχίζει λέγοντας πως ούτε το ερευνητικό ενδιαφέρον, ούτε τα αξιοθέατα που έχτισε ο Κωνσταντίνος φτάνουν για να εξηγήσουν την εξάπλωση της χριστιανικής τοπογραφίας στην περιοχή. Θεωρεί πως η μεγάλη εξάπλωση του μοναχισμού οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι συνέβαλε στην προώθηση της θρησκευτικής ταυτότητας της Παλαιστίνης και ότι μοναχοί και προσκυνητές συνεργάστηκαν σε αυτό. Οι μοναχοί ξεναγούσαν και έδειχναν τους βιβλικούς τόπους, ενώ παράλληλα βρίσκονταν εγκατεστημένοι σε αυτές τις διαδρομές. Οι προσκυνητές επισκέπτονταν τόσο τις τοποθεσίες, όσο και τους μοναχούς και συνηγόρησαν με τις πολυάριθμες επισκέψεις τους στην ανάδειξη της Παλαιστίνης σε χριστιανικό άγιο τόπο.¹⁶

Η Meribel Dietz σε ιδιαίτερο άρθρο της υποστηρίζει ότι το χριστιανικό προσκύνημα ήταν απότοκος της ιδέας της περιπλάνησης και του ασκητικού ταξιδιού που υπήρχε στον μοναχισμό. Θεωρεί ότι οι απαρχές του χριστιανικού προσκυνήματος

¹⁴ Taylor, *Christians and the Holy Places, the Myth of Jewish- Christian Origins*.

¹⁵ Robert Ousterhout (ed.), *The Blessings of Pilgrimage*.

¹⁶ Sivan, «Pilgrimage, Monasticism and the Emergence of Christian Palestine in the 4th Century», σ. 54-65.

παραμένουν άγνωστες και θεωρεί ότι κάποιοι ταξίδευαν λόγω των μοναστικών συνηθειών χωρίς να είναι προσκυνητές. Δεν περιλαμβάνει στα προσκυνήματα τις επισκέψεις σε οστά αγίων και στους μοναχούς και υποστηρίζει ότι αυτές οι επισκέψεις πραγματοποιούνταν στα πλαίσια της ασκητικής περιπλάνησης στην οποία σημασία είχε το ταξίδι. Αν και πολλές φορές οι άγιοι τόποι εμπεριέχονταν σε αυτή τη μετακίνηση. Καταλήγει ότι κύριος σκοπός αυτής της περιπλάνησης ήταν η συνάντηση και η συζήτηση με τους μοναχούς και ότι τελικά περιορίστηκε λόγω των μοναστικών κανονισμών.¹⁷

Γύρω από τις απαρχές του χριστιανικού προσκυνήματος επικρατεί γενικότερα η άποψη ότι τη μεγάλη ώθηση, αν όχι την αποφασιστική, έδωσε ο Κωνσταντίνος και η μητέρα του. Συγκεκριμένα, ο Pierre Maraval αναφέρει ότι τους σπάνιους ταξιδιώτες στους Αγίους Τόπους πριν τον Κωνσταντίνο δεν μπορούμε καν να τους ονομάσουμε προσκυνητές, εφόσον, σύμφωνα με τον ίδιο, έδειχναν ενδιαφέρον απλώς εξερευνητικό.¹⁸ Η Maribel Dietz παρόμοια δεν θεωρεί προσκυνητές τους πρώιμους ταξιδιώτες στους Αγίους Τόπους γιατί, όπως σημειώνει, τα κίνητρά τους δεν ήταν προσκυνηματικά. Τους κατατάσσει περισσότερο στους περιπλανώμενους μοναχούς.¹⁹ Η Joan Taylor ισχυρίζεται επίσης ότι μόνο μετά το ταξίδι της Ελένης καθιερώθηκε το χριστιανικό προσκύνημα και οι χριστιανικοί Άγιοι Τόποι.²⁰

¹⁷ Dietz, «Itinerant Spirituality and the late antique Origins of Christian Pilgrimage», σ. 125- 34.

¹⁸ Βλ. Maraval, *Lieux Saints et Pèlerinages d' Orient, Histoire et Géographie des Origines à la Conquête Arabe*, σ. 26.

¹⁹ Βλ. Dietz, *Wandering Monks, Virgins and Pilgrims, Ascetic Travel in the Mediterranean World 300-800*, σ. 35-8.

²⁰ Βλ. Taylor, *Christians and the Holy Places, the Myth of Jewish-Christian Origins*, σ. 308.

Διατυπώνεται ωστόσο και η αντίθετη άποψη. Όπως εκτιμούν ορισμένοι μελετητές, ακόμα και πριν τον Κωνσταντίνο υπάρχουν περιπτώσεις ταξιδιωτών στους Αγίους Τόπους που παρουσιάζουν πράγματι τα βασικά χαρακτηριστικά των προσκυνητών. Το δείχνει αυτό ο E. D. Hunt και το τεκμηριώνει, επαρκώς κατά τη γνώμη μου. Συγκεκριμένα αναλύει περιπτώσεις πρώιμων προσκυνητών, οι οποίοι ταξίδευαν στους Αγίους Τόπους με θρησκευτικούς σκοπούς πριν την έναρξη του οικοδομικού και πολιτικού προγράμματος του Κωνσταντίνου και το ταξίδι της Ελένης. Αναφέρει περιπτώσεις όπως του Μελίτων Σάρδεων, του Πιόνιου, του Ωριγένη, του Αλέξανδρου Ιεροσολύμων, αλλά και τη μαρτυρία του Ευσέβιου για πρώιμους ταξιδιώτες στους Αγίους Τόπους με κίνητρα σαφώς θρησκευτικά. Μέσα από κάθε περίπτωση αναδεικνύει πώς αυτοί οι πρώιμοι προσκυνητές είχαν πολλά κοινά στοιχεία με τους κατοπινούς για τους οποίους κανένας δεν εκφράζει επιφυλάξεις.²¹

Ο John Wilkinson συμμετέχει επίσης στη συζήτηση σχετικά την απαρχή των προσκυνημάτων. Υποστηρίζει και αυτός ότι υπήρχαν προσκυνητές πριν τον Κωνσταντίνο και αναφέρει συγκεκριμένες περιπτώσεις ταξιδιωτών στους Αγίους Τόπους. Συνεχίζει αναλύοντας κείμενα λίγο υστερότερα, όπως του προσκυνητή του Μπορντώ, της Εγερίας και του Ιερώνυμου, που επισκέφτηκαν περισσότερους τόπους σχετιζόμενους με την Παλαιά Διαθήκη, παρά με την Καινή. Υποστηρίζει έτσι ότι αυτό συνέβη γιατί το χριστιανικό προσκύνημα είχε άμεση σχέση με τους εβραϊκούς αγίους τόπους και αυτή η σχέση δείχνει ότι το προσκύνημα θα ήταν μέρος της Εκκλησίας από την αρχή της, αν και ανεπίσημο, γι' αυτό και καταλήγει ότι δεν θα ήταν δυνατό να παρουσιάστηκε αργότερα.²²

²¹ Βλ. Hunt, «Were there Christian Pilgrims before Constantine?», σ. 25-40.

²² Βλ. Wilkinson, «Jewish Holy Places and the Origins of Christian Pilgrimage», σ. 41-53.

Ο Kenneth Holum συμφωνεί ότι υπήρχαν χριστιανοί προσκυνητές πριν το ταξίδι της Ελένης. Αναφέρει ονόματα πολύ πρώιμων προσκυνητών και δηλώνει ότι το ταξίδι της Ελένης ανήκε σε μια μακρά παράδοση αυτοκρατορικών ταξιδιών, συγκρίνοντάς το με αυτό του Αδριανού στην Ιερουσαλήμ. Επρόκειτο για αυτοκρατορικό ταξίδι και ο σκοπός του θα γινόταν φανερός εφόσον ακολουθούσε μια γνωστή πρακτική. Θεωρεί ότι σίγουρα το ταξίδι της Ελένης είχε μεγάλο αντίκτυπο στη διάδοση των προσκυνημάτων, αλλά δεν ήταν αυτό που άνοιξε τον δρόμο.²³

Στη συγκεκριμένη εργασία με ενδιαφέρουν ακριβώς τα πρώτα βήματα, οι απαρχές του φαινομένου πριν ακόμη γίνει μαζικό και εξαπλωθεί. Στη δική μου προσέγγιση ασχολούμαι περισσότερο με το προσωπικό βίωμα και την ατομική εμπειρία. Προσπαθώ να ερευνήσω, όσο είναι δυνατόν, τα συναισθήματα γύρω από το προσκύνημα. Μέσα από την μελέτη αυτής της προσωπικής εμπειρίας αναζητώ τα πρώιμα κίνητρα των προσκυνητών πριν καταστεί η πρακτική συρμός και μαζική συνήθεια. Διαπιστώνω έτσι ότι ο κάθε άνθρωπος είχε αρχικά τη δική του αιτία για να ξεκινήσει το ταξίδι.

Το πρώτο σημαντικό θέμα που προσπάθησα να μελετήσω είναι ακριβώς τα κίνητρα, οι προσωπικές εμπειρίες και τα βιώματα που οδηγούσαν στο προσκύνημα. Κίνητρα του ταξιδιού έχουν έως τώρα θεωρηθεί στη βιβλιογραφία κυρίως η

²³ Βλ. Holum, «Hadrian and St. Helena: Imperial Travel and the Origins of Christian Holy Land Pilgrimage», σ. 66-81.

προσευχή και η θέαση τόπων και ανθρώπων.²⁴ Δεν το αμφισβητώ. Ωστόσο, θεωρώ ότι υπάρχουν και κάποιες διαφορετικές, βαθύτερες, και εντελώς προσωπικές αιτίες που καθοδήγησαν και ενέπνευσαν τα βήματα πολλών πιστών.

Ένα δεύτερο πολύ σημαντικό θέμα που προσπάθησα να αναδείξω είναι το ίδιο το ταξίδι ως κομμάτι της διαδικασίας του προσκυνήματος. Το ταξίδι με τους κινδύνους, τις ταλαιπωρίες, τις δυσκολίες, τις μεγάλες αποστάσεις αποτελούσε, όπως το βλέπω, αναπόσπαστο μέρος του ίδιου του προσκυνήματος και χρησίμευε στην επίτευξη του υψηλού πνευματικού στόχου. Έτσι, η διαδρομή γινόταν ουσιαστικό μέρος της αποστολής, κάτι που γίνεται φανερό σε πολλές αφηγήσεις.

Το τρίτο βασικό θέμα που με ενδιαφέρει ιδιαίτερος είναι οι συνέπειες που μπορούσε να έχει και που συχνά είχε το προσκύνημα σε όσους το επιχειρούσαν. Διερευνώ έτσι αν το προσκύνημα έπαιζε ουσιαστικό ρόλο στη μετέπειτα ζωή του προσκυνητή και αν αποτελούσε σημείο καμπής στον βίο του.

Προκειμένου να αναδείξω και να εξετάσω αυτά τα θέματα μελετώ πρώτα και κύρια τις πρωτογενείς πηγές με σκοπό να εντοπίσω, όσο το δυνατόν περισσότερο, την ίδια τη προσωπική μαρτυρία, γραμμένη άλλοτε από τον προσκυνητή και άλλοτε από κάποιο κοντινό του πρόσωπο. Σκοπός μου είναι να ερευνήσω τις διαθέσιμες μαρτυρίες, καθώς πολλές φορές έχω στη διάθεσή μου ένα ολόκληρο αφήγημα, ενώ άλλοτε αναγκάζομαι να καταφύγω σε πληροφορίες που παρεισφρέουν παρεμπιπτόντως στις πηγές. Σε αυτές τις περιπτώσεις βέβαια προσπαθώ να διασταυρώσω τις διαθέσιμες πληροφορίες. Αναζητώ έτσι κάθε μαρτυρία για τα βιώματα των προσκυνητών, ακόμα και ορισμένα που δεν συνδέονται εμφανώς με την απόφασή τους να ταξιδέψουν. Επισημαίνω μικρές λεπτομέρειες, όπως τι ακριβώς

²⁴ Βλ. σχετικά Maraval, *Lieux Saints et Pèlerinages d' Orient, Histoire et Géographie des Origines à la Conquête Arabe*, σ. 137-62 και Sivan, «Pilgrimage, Monasticism and the Emergence of Christian Palestine in the 4th Century», σ. 54-65.

έκαναν οι προσκυνητές, τι δυσκολίες αντιμετώπιζαν, ποιους κινδύνους ξεπερνούσαν, τις συντροφίες που τους συνόδευαν, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο εκφράζονταν ή κοινοποιούσαν την εμπειρία τους.

Οι πηγές τις οποίες χρησιμοποιώ προσπαθώντας να μελετήσω το θέμα των προσκυνημάτων είναι ποικίλες και αρκετά διαφορετικές μεταξύ τους: προσκυνηματικές ιστορίες, βίοι αγίων, επιστολές, κηρύγματα. Είναι σαφές ότι καθεμιά γράφτηκε για εντελώς διαφορετικούς λόγους και πολλές φορές εξυπηρετώντας διάφορες σκοπιμότητες. Εκτός όμως από τα ετερόκλητα στοιχεία τους παρουσιάζουν κάποιες πληροφορίες οι οποίες επαναλαμβάνονται και συναντώνται συχνά. Αυτά τα στοιχεία προσπάθησα να διασταυρώσω προκειμένου να εξαγάγω συμπεράσματα, θεωρώντας ότι η συνεχής επανάληψη μας οδηγεί εύλογα να υποθέσουμε ότι αντικατοπτρίζουν μια πραγματικότητα.

Χρησιμοποιώ τη δευτερογενή βιβλιογραφία περισσότερο σαν σύμβουλο και οδηγό στην ανάδειξη των πληροφοριών που προέρχονται από τις πρωτογενείς πηγές. Όπως είναι σαφές η δευτερογενής βιβλιογραφία παρέχει τις περισσότερες βασικές πληροφορίες και σκέψεις ώστε να γίνει κατανοητό το φαινόμενο και να προκύψουν χρήσιμα συμπεράσματα. Ενώ ταυτόχρονα δίνει τις απαραίτητες γνώσεις ώστε να πλαισιωθούν και να ελεγχθούν οι μαρτυρίες των πηγών.

Φιλοδοξώ μέσα από την έρευνα των προσωπικών ιστοριών και μαρτυριών να επιστρέψω στο προσκύνημα ως κοινωνικό φαινόμενο, που από τον ύστερο 4^ο αιώνα άρχισε να γίνεται μαζικό, και να φωτίσω πλευρές του, άγνωστες ή παραμελημένες μέχρι σήμερα, που μπορούν να δώσουν νέα διάσταση σε μια σημαντική πρακτική του πρώιμου χριστιανισμού, η οποία όχι μόνο διατηρήθηκε στους μετέπειτα χρόνους, αλλά και προσέλαβε τελικώς τεράστιες διαστάσεις.

Κεφάλαιο 1

Πηγές πληροφόρησης

α. Τα κείμενα

Για τα προσκυνήματα της χριστιανικής αρχαιότητας γίνεται λόγος σε πλήθος γραπτές πηγές. Ξεχωρίζει ωστόσο μια ειδική κατηγορία κειμένων που μπορούμε να αποκαλέσουμε προσκυνηματικές ιστορίες. Αποτελούν κατά κάποιο τρόπο ένα ιδιαίτερο φιλολογικό είδος, το οποίο προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες, όχι μόνο σχετικά με τα ταξίδια, αλλά επίσης σχετικά με τις προσωπικότητες και κάποτε τα συναισθήματα και τις προσδοκίες ορισμένων προσκυνητών.

Οι προσκυνηματικές ιστορίες γράφονταν από τους ίδιους τους προσκυνητές με συνήθη, αλλά όχι αποκλειστικό σκοπό την αφήγηση εντυπώσεων, περιπετειών και των απολαβών του ταξιδιού τους. Επεδίωκαν να πληροφορήσουν επίδοξους ταξιδιώτες, κάποιες φορές να διδάξουν, ενώ συχνά ο τρόπος γραφής τους βρίσκεται κοντά στη λογοτεχνία, με τη χρήση ευχάριστου ύφους, που θύμιζε μυθιστόρημα. Σ' αυτό το είδος ανήκουν συγγράμματα όπως το *Λαυσαϊκόν* του Παλλάδιου και η *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία*, ανώνυμου συγγραφέα. Επίσης το αφήγημα του ανώνυμου προσκυνητή του Μπορντώ, το *Itinerarium* της Εγερίας, καθώς και η *Διήγησις* του Αμμωνίου. Κάθε κείμενο έχει τον χαρακτήρα του και τις ιδιομορφίες του. Για παράδειγμα, η Εγερία έχει ένα πολύ προσωπικό ύφος και περισσότερο περιγράφει τους τόπους που επισκέπτεται, ενώ το κείμενο του προσκυνητή του

Μπορντώ θυμίζει περισσότερο ταξιδιωτικό οδηγό, με απλές αναφορές, χωρίς καθόλου στοιχεία για τον ίδιο τον συγγραφέα.

Στις πηγές μας ξεχωρίζει επίσης μια δεύτερη μεγάλη κατηγορία από την οποία αντλούμε πλούσιες πληροφορίες σχετικά με τα προσκυνηματικά ταξίδια. Πρόκειται για επιστολές σημαντικών εκκλησιαστικών ανδρών. Οι εκκλησιαστικοί αυτοί άνδρες είτε αφηγούνταν ολόκληρα ταξίδια με ιερό χαρακτήρα, είτε τοποθετούνταν σχετικά με το θέμα του προσκυνήματος, το οποίο είχε προκαλέσει κάποιες συζητήσεις στους ιερατικούς κύκλους της εποχής. Και στις δύο περιπτώσεις, οι επιστολές είναι συχνά αναλυτικές. Τέτοιες έγραψαν ο Ιερώνυμος, ο Γρηγόριος Νύσσης, ο Βασίλειος Καισαρείας, ο Αθανάσιος Αλεξανδρείας, ο Αυγουστίνος και ο Κύριλλος Ιεροσολύμων.

Διάσπαρτες μαρτυρίες και αναφορές σχετικά με το θέμα υπάρχουν βεβαίως και σε πολλά άλλα, διαφορετικού είδους κείμενα, όπως στους *Βίους* αγίων, σε επιστολές με άσχετα θέματα, σε κηρύγματα, στις *Εκκλησιαστικές Ιστορίες* του Ευσεβίου και του Σωζομενού και στη *Φιλόθεο Ιστορία* του Θεοδώρητου Κύρρου. Τα έργα αυτά καταπιάνονται με ποικίλα ζητήματα, αλλά περιλαμβάνουν συχνά ειδήσεις που έχουν μεγάλο ενδιαφέρον γύρω από τα προσκυνηματικά ταξίδια.

Το γενικό συμπέρασμα είναι λοιπόν ότι διαθέσιμες μαρτυρίες υπάρχουν πολλές και ποικίλες, που επιτρέπουν τη διασταύρωση πληροφοριών και τον έλεγχο του θέματος από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Η διαπίστωση αυτή μας δημιουργεί την εύλογη προσδοκία ότι θα μπορέσουμε να καταλήξουμε σε έγκυρες διαπιστώσεις γύρω από το ζήτημα που μας απασχολεί.

β. Τα σημαντικότερα προσκυνηματικά αφηγήματα

Για ορισμένες προσκυνηματικές ιστορίες και επιστολές με αφηγήσεις ταξιδιών είναι χρήσιμο να γίνει από την αρχή κάποια ιδιαίτερη εισαγωγή. Ως προσωπικές διηγήσεις, για να ξεκινήσουμε με την πρώτη κατηγορία, οι προσκυνηματικές ιστορίες αποτελούν ένα σύνολο πηγών που φωτίζουν, όλες μαζί, τις προσωπικότητες των προσκυνητών, τα ταξίδια τους, καθώς και ειδικότερα πρακτικά ή ψυχολογικά θέματα.

Ο ανώνυμος προσκυνητής του Μπορντώ κατέγραψε την πρωιμότερη σωζόμενη αφήγηση ταξιδιού στους Αγίους Τόπους, γραμμένη από τον ίδιο τον ταξιδιώτη. Ξεκίνησε από το Μπορντώ και περνώντας από την Ταρσό, την Αντιόχεια, τη Λαοδίκεια, τη Βυρηττό και τη Στρίδωνα έφτασε στους Αγίους Τόπους το 333. Κατέγραψε το ταξίδι του αναφέροντας επιγραμματικά μόνο τις περιοχές από τις οποίες πέρασε και σημειώνοντας αποκλειστικά τους σταθμούς και τις αποστάσεις.²⁵ Υπάρχουν ωστόσο μελετητές που υποστηρίζουν ότι πίσω από το στενογραφικό ύφος του κειμένου κρύβονται και βαθύτερα νοήματα. Ότι πρόκειται δηλαδή για ένα κείμενο συνδυασμένο με κατήχηση που προετοίμαζε για βάπτισμα, γι' αυτό έχει έντονες αναφορές στο νερό.²⁶ Έχει διατυπωθεί επίσης η άποψη ότι ο προσκυνητής ίσως ήταν γυναίκα, απευθυνόμενη σε γυναίκες.²⁷ Ακόμη, έχει διατυπωθεί η ενδιαφέρουσα άποψη ότι είναι το πρώτο αφήγημα που παρουσιάζει την Ιερουσαλήμ

²⁵ Το αφήγημα του προσκυνητή του Μπορντώ δημοσιεύτηκε σε κριτική έκδοση από τον Pauli Geyer *Itinera Hierosolymitana*. Στα νεοελληνικά μεταφράστηκε και εκδόθηκε από τον Κλεόπα Κοικυλίδη και τον Ιωάννη Φωκυλίδη. Δημοσιεύτηκε αρχικά στο περιοδικό του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων «Νέα Σιών» στον τόμο *Αρχαία λατινικά, ελληνικά, ρωσικά και γαλλικά τινά Οδοιπορικά, ή Προσκυνητάρια της Αγίας Γης*.

²⁶ Bowman, «Mapping History's Redemption: Eschatology and Topography in the *Itinerarium Burdigalense*», σ. 163-87.

²⁷ Douglass, «A New Look at the *Itinerarium Burdigalense*», σ. 313-33.

ως το κέντρο του κόσμου και πως δείχνει έναν νέο κόσμο όπως τον έβλεπε κάποιος τον 4^ο αιώνα.²⁸

Η Εγερία κατέγραψε μια από τις χαρακτηριστικότερες και σημαντικότερες προσκυνηματικές ιστορίες. Περιέγραψε στο αφήγημά της με κάθε λεπτομέρεια το ταξίδι που πραγματοποίησε στους Αγίους Τόπους κατά τα έτη 381-384. Το κείμενό της αγνοούνταν έως τον 19^ο αιώνα και ανακαλύφθηκε μόλις το 1884²⁹ σε κώδικα του 11^{ου} αιώνα. Το χειρόγραφο είναι ατελές και σώζεται μόνο ένα μέρος του, αυτό που αναφέρεται στο τελευταίο έτος του προσκυνήματος, από την επίσκεψη στο Σινά και έπειτα, έως το τέλος του ταξιδιού. Πρόκειται για ένα λατινικό κείμενο που απηύθυνε στις αδελφές της (όπως τις αποκαλεί) η ίδια.³⁰

Η ταυτότητα της συγγραφέως δεν ήταν εύκολο να αποκαλυφθεί, εφόσον στο σωζόμενο μέρος του χειρογράφου το όνομά της δεν καταγράφεται. Ωστόσο, το 1903 ανακαλύφθηκε επιστολή την οποία είχε γράψει κάποιος μοναχός Βαλέριος περίπου το 680 και η οποία αναφερόταν στο συγκεκριμένο προσκύνημα. Σχετικά με την ανάγνωση του ονόματος της συγγραφέως που διασώζει υπήρξαν διχογνωμίες. Θεωρήθηκαν πιθανά τα ονόματα Σίλβια, Αιθερία και Εγερία. Τελικά επικράτησε το όνομα Εγερία.³¹ Επίσης, η ακριβής καταγωγή της είναι ιδιαίτερος δύσκολο να προσδιοριστεί. Έχει υποστηριχθεί ότι προερχόταν από την Ισπανία ή από τη βορειοδυτική ακτή της Γαλατίας.³² Ίσως, όπως έχει υποτεθεί, ούτε ο Βαλέριος να

²⁸ Elsner, «The Itinerarium Burdigalense: Politics and Salvation in the Geography of Constantine's Empire», σ. 181- 95.

²⁹ Το χειρόγραφο ανακαλύφθηκε από τον G. F. Gamurrini.

³⁰ Βλ. για σχετικές πληροφορίες Ethérie, *Journal de Voyage*, Εισαγωγή και μετάφραση Hélène Pétre.

³¹ Βλ. Mountford, «Silvia, Aetheria or Egeria?», σ. 40-41.

³² Βλ. Weber, «Egeria's Norman Homeland», σ. 437-56.

γνώριζε περισσότερες λεπτομέρειες για την καταγωγή της Εγερίας. Η αναφορά της στον ποταμό Ροδανό αποτελεί τη μοναδική κάπως ασφαλή ένδειξη.³³

Ορισμένοι αποκλείουν τη Γαλικία σαν πιθανό τόπο καταγωγής της Εγερίας και θεωρούν ότι προερχόταν από την Αρελάτη, πόλη με διαδεδομένο τον χριστιανισμό τον 4^ο αιώνα. Επίσης, πιστεύουν ότι καταγόταν από μεσαία κοινωνικά στρώματα, συμπεραίνοντας από τη γλώσσα που χρησιμοποιεί. Ακόμη, λόγω της αναφοράς στις *αδελφές*, έχει υποστηριχθεί ότι ήταν μοναχή. Αντίθετα, άλλοι υποστηρίζουν ότι ήταν λαϊκή και ίσως ανήκε σε κάποιο κύκλο αφιερωμένων γυναικών.³⁴ Έχει ακόμη ειπωθεί ότι η Εγερία ενδέχεται να ήταν οπαδός του Πρισκιλλιανού, επισκόπου της Αβίλα.³⁵

Ο χρόνος του ταξιδιού προβλημάτισε επίσης τους ερευνητές. Αλλά τελικώς, το ταξίδι της Εγερίας στάθηκε δυνατό να χρονολογηθεί με ακρίβεια από το 381 έως το 384.³⁶ Το κείμενο της Εγερίας που διασώθηκε διαιρείται σε δύο σχεδόν ίσα τμήματα. Το πρώτο περιγράφει τις περιοδείες της και το δεύτερο τις ακολουθίες του λειτουργικού έτους στην Ιερουσαλήμ.

Από γλωσσική άποψη, το αφήγημα της Εγερίας αποτελεί μια αξιόλογη μαρτυρία των ύστερων λατινικών, της «κοινής λατινικής», μιας γλώσσας δηλαδή αρκετά ελεύθερης από στοιχεία λογοτεχνικά, στην οποία η γραφή θυμίζει περισσότερο προφορικό λόγο.³⁷ Εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1887 και έκτοτε μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες.³⁸ Στη συγκεκριμένη μελέτη χρησιμοποίησα τη μετάφραση του

³³ Βλ. Sivan, «Who Was Egeria? Piety and Pilgrimage in the Age of Gratian», σ. 59-72.

³⁴ Βλ. σχετικά Sivan, «Who Was Egeria? Piety and Pilgrimage in the Age of Gratian», σ. 59-72.

³⁵ Chadwick, *Priscillian of Avila*.

³⁶ Βλ. σχετικά Ethérie, *Journal de Voyage*, Εισαγωγή και μετάφραση Pétre και Wilkinson, *Egeria's Travels*, Εισαγωγή.

³⁷ Για μια εκτενή ανάλυση της γλώσσας του κειμένου της Εγερίας βλ. Spitzer, «The Epic Style of the Pilgrim Aetheria», σ. 225-58.

³⁸ Η πρώτη έκδοση το 1887 έγινε από τον G. F. Gamurrini. Η πρώτη ελληνική μετάφραση πραγματοποιήθηκε από τον Κλεόπα Κοικυλίδη και δημοσιεύτηκε αρχικά στο περιοδικό του

για λόγους υγείας. Τον ίδιο χρόνο χειροτονήθηκε επίσκοπος Ελενοπόλεως της Βιθυνίας, μάλλον από τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο. Έπειτα, εξορίστηκε λόγω της φιλίας μαζί του. Τότε ήταν που συνέγραψε τον *Διάλογο*, μια βιογραφία του Ιωάννη. Το 417 οι ταλαιπωρίες του πήραν τέλος και ο ίδιος αποκαταστάθηκε ως επίσκοπος Άσπουνας της Γαλατίας.⁴²

Τις εμπειρίες των χρόνων που έζησε στην έρημο μαζί με τους μοναχούς κατέγραψε σε ένα αφήγημα, το *Λαυσαϊκόν*,⁴³ είκοσι χρόνια μετά την επιστροφή του, δηλαδή περίπου το 420. Ονόμασε έτσι το αφήγημα γιατί το αφιέρωσε σε κάποιον Λάυσο, πραιπόσιτο στην αυλή του Θεοδοσίου Β'. Σε αυτό δημιούργησε εβδομήντα πορτραίτα μοναχών, αφιερώνοντας ένα κεφάλαιο, άνισης έκτασης, στον καθένα.⁴⁴

Το έργο του Παλλάδιου έγινε πολύ γνωστό και γρήγορα μεταφράστηκε στα λατινικά, τα αρμενικά, τα κοπτικά, τα αιθιοπικά και τα αραβικά. Από νωρίς υπήρχαν δύο εκδοχές του κειμένου, μία σύντομη και μία εκτενέστερη. Η μορφή του έγινε ακόμη πιο πολύπλοκη λόγω των πολλών μεταφράσεων. Όλες αυτές οι εκδοχές και οι μεταφράσεις μαρτυρούν τη μεγάλη διάδοση και δημοτικότητα που γνώρισε. Η εικόνα του κειμένου, η οποία ήταν αρκετά συγκεχυμένη, ξεκαθαρίστηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα σε σχετική μελέτη του βενεδικτίνου μοναχού Cuthbert Butler (1858-1934).⁴⁵

Η *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* αποτελεί μια ακόμη αξιόλογη πηγή. Είναι γραμμένη από ανώνυμο συγγραφέα, διάκονο, όπως προκύπτει, και παρουσιάζει αρκετά κοινά σημεία με το *Λαυσαϊκόν*. Περιγράφει τις εμπειρίες ενός προσκυνήματος

⁴² Για μια εκτενή εισαγωγή σχετικά με τη ζωή του Παλλάδιου και το *Λαυσαϊκόν* βλ. Butler, *The Lausiac History of Palladius*.

⁴³ Ο τίτλος του έργου δεν έχει εξακριβωθεί. Άλλοι τίτλοι εκτός από το *Λαυσαϊκόν* που θεωρούνται πιθανοί είναι: *Ἡ Βίβλος ἡ πρὸς Λαῦσον, Τό πρὸς Λαῦσον Βιβλίον, Ἐκ τῶν πρὸς Λαῦσον, Ἡ πρὸς Λαῦσον Ἱστορία, Ἡ πρὸς Λαῦσον Ἱστορικὴ Βίβλος, Λαυσαϊκὴ Ἱστορία*. Βλ. σχετικά Butler, *The Lausiac History of Palladius*, Εισαγωγή.

⁴⁴ Βλ. σχετικά Harmless, *Desert Christians*, σ. 275 κ.ε.

⁴⁵ Για μια εκτενή εισαγωγή στο *Λαυσαϊκόν* βλ. Butler, *The Lausiac History of Palladius*.

σε γνωστούς και μεγάλους ασκητές και μοναχούς, που πραγματοποίησε ο συγγραφέας με έξι συντρόφους κατά τα έτη 394 και 395. Για καθέναν από αυτούς ο συγγραφέας δημιούργησε ένα πορτραίτο. Το συγκεκριμένο έργο ανοίγεται σε πλήθος εξωτικές περιγραφές και θαυμαστές ιστορίες.⁴⁶

Ο συγγραφέας, όπως περιγράφει, μαζί με τους συνταξιδιώτες του, ξεκίνησε από τις νοτιότερες περιοχές και κατέληξε στην περιοχή της Αλεξάνδρειας και του σημερινού Καΐρου, ακολουθώντας κυρίως την πορεία του Νείλου. Πέρασε από τη Λυκόπολη, την Αντινοόπολη, την Οξύρυγχο, την Ηρακλεόπολη, την Αρσινόη, την Μέμφιδα, τη Βαβυλώνα, τη Μαρεώτιδα και τη Δίολκο. Η *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* εκδόθηκε το 400 και μεταφράστηκε πολύ γρήγορα στα λατινικά από τον Ρουφίνο. Το 1961 κριτική έκδοση πραγματοποίησε ο δομινικανός μοναχός A.-J. Festugière (1898-1982).⁴⁷

Το *Λαυσαϊκόν* καθώς και η *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* θεωρούνται συχνά μια ενιαία κατηγορία κειμένων, εφόσον παρουσιάζουν πολλά κοινά σημεία. Τα συγκεκριμένα έργα καταγράφουν τις προσωπικότητες σημαντικών μοναχών της εποχής και τους τόπους όπου κατοικούσαν. Αρκετοί από αυτούς ταυτίζονται με ευκολία, όπως η Νιτρία και τα Κελλία. Και τα δύο έργα έγιναν πρότυπα για κατοπινές διηγήσεις σχετικά με μοναχούς και αποτελούν κεντρικά βοηθήματα σε ό,τι αφορά τη μελέτη των προσκυνημάτων σε αυτούς. Οι ταξιδιωτικές αυτές ιστορίες προσφέρουν τη δυνατότητα διείσδυσης στις επιθυμίες και τις προσδοκίες των προσκυνητών, καθώς και τις πνευματικές τους αξιώσεις.⁴⁸

Η *Διήγησις*, γραμμένη από τον Αμμώνιο, αποτελεί μια ακόμη χρήσιμη πηγή. Περιγράφει επιδρομές βαρβάρων σε δύο διαφορετικές μοναστικές κοινότητες την ίδια

⁴⁶ Βλ. Harmless, *Desert Christians*, σ. 275.

⁴⁷ Βλ. σχετικά Festugière, *Historia Monachorum in Aegypto*, Εισαγωγή.

⁴⁸ Frank, *The Memory of the Eyes*, σ. 3. Πβ. Κυρτάτας, *Ιερείς και προφήτες*, σ. 131-54.

ημέρα. Ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι σκοτώθηκαν σαράντα μοναχοί σε κάθε περίπτωση.⁴⁹

Ο Αμμώνιος ήταν ο ίδιος μοναχός από την Αίγυπτο, ο οποίος επισκέφθηκε ως προσκυνητής το Σινά και στη διάρκεια της διαμονής του εκεί συνέβησαν οι επιθέσεις. Αφηγείται όσα έζησε στο μοναστήρι αλλά και όσα άκουσε από κάποιον επιζώντα της επίθεσης στη Ραϊθώ. Σημειώνει ότι κατέγραψε τα πάντα αφού επέστρεψε στην Αίγυπτο. Αργότερα τα γραπτά του βρήκε κάποιος πρεσβύτερος Ιωάννης, ο οποίος και τα μετέφρασε από τα κοπτικά στα ελληνικά.⁵⁰

Σύμφωνα με το αφήγημα, ο Αμμώνιος αναχώρησε από την Αίγυπτο για τους Αγίους Τόπους και το Σινά το 378. Η αναχώρησή του σχετιζόταν με τις διενέξεις ανάμεσα σε οπαδούς του Αρείου και τους αντιπάλους τους στην Αλεξάνδρεια και κυρίως με τα προβλήματα του πατριάρχη Αλεξανδρείας Πέτρου Β' (373-380).⁵¹ Δεν φαίνεται ότι η απουσία του ήταν μακρόχρονη. Προφανώς επέστρεψε μετά τον θάνατο του Ουάλεντα και πριν από την επάνοδο του Πέτρου ως πατριάρχη Αλεξανδρείας. Σε αυτό το χρονικό διάστημα σημειώθηκαν οι επιδρομές των Σαρακηνών και των Βλεμμύων. Εκτός από τα ελληνικά, η *Διήγησις* μεταφράστηκε στα αραμαϊκά, τα συριακά, τα αραβικά και τα γεωργιανά.⁵²

Οι πηγές που προαναφέρθηκαν αποτελούν αμιγώς προσκυνηματικές ιστορίες και καταγράφηκαν από τους ίδιους τους ταξιδιώτες. Περιγράφουν κατά περίπτωση με αμεσότητα το ταξίδι, τις διαδρομές, τις προσωπικές εμπειρίες, τους κινδύνους και τα απρόοπτα, τις διαπροσωπικές σχέσεις κατά τη διάρκεια του προσκυνήματος.

⁴⁹ Βλ. παρακάτω.

⁵⁰ Αμμώνιος, *Διήγησις*, 42.

⁵¹ Αμμώνιος, *Διήγησις*, 1.

⁵² Στα νεοελληνικά υπάρχει μια μετάφραση από τον Δημήτριο Τσάμη και τον Κ. Α. Κατσάνη, η οποία βασίστηκε σε χειρόγραφο του 10^{ου} αιώνα, τον *Sinaiticus Graecus* 519. Ακόμη, βλ. Caner, *History and Hagiography from the Late Antique Sinai*, Εισαγωγή.

Αποτελούν έτσι μια αναντικατάστατη κατηγορία κειμένων για τη μελέτη των ταξιδιών που μας απασχολούν.

Αλλά και σημαντικοί εκκλησιαστικοί άνδρες έγραψαν επιστολές στις οποίες αφηγήθηκαν κάποτε ολόκληρα προσκυνηματικά ταξίδια. Ομιλούν έτσι σε τρίτο πρόσωπο, αλλά δίνοντας και πάλι πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τις μετακινήσεις. Τις πιο χαρακτηριστικές επιστολές αυτού του είδους έγραψε ο Ιερώνυμος, που είχε ζήσει από κοντά τα συγκεκριμένα προσκυνήματα.⁵³

Ο Ιερώνυμος γεννήθηκε το 346 στη Στριδώνα, μια μικρή πόλη ανάμεσα στην Παννονία και τη Δαλματία, από χριστιανούς γονείς. Είχε σημαντική μόρφωση, την οποία ολοκλήρωσε στη Ρώμη. Από το 374 έως το 379 έζησε στη Συρία μαζί με τους αναχωρητές. Επέστρεψε στη Ρώμη από το 382 έως το 385. Ωστόσο, μετά το θάνατο του επισκόπου Δαμάσιου, το περιβάλλον στη Ρώμη φάνηκε πολύ εχθρικό. Αποφάσισε έτσι να φύγει και να μεταβεί στους Αγίους Τόπους. Εκεί έζησε για περισσότερα από είκοσι χρόνια και τέλος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Παλαιστίνη, λόγω σοβαρών κινδύνων και οικονομικών προβλημάτων. Πέθανε το 420.⁵⁴ Υπήρξε πολυγραφώτατος και μεταξύ άλλων συνέγραψε μεγάλο αριθμό επιστολών, ορισμένες από τις οποίες περιγράφουν προσκυνήματα ή αναφέρονται σε αυτά.

Η επιστολή του Ιερώνυμου *Προς Ευστοχίαν* ή αλλιώς *Επιτάφιος Παύλας* αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση καταγραφής ενός ολόκληρου προσκυνήματος από τρίτο πρόσωπο.⁵⁵ Η Παύλα ήταν γυναίκα υψηλής καταγωγής από τη Ρώμη και χήρα. Μετά τον θάνατο του άνδρα της, και αφού είχε πεθάνει και ένα από τα παιδιά της,

⁵³ Για μια ανάλυση στις επιστολές του Ιερώνυμου βλ. Cain, *The Letters of Jerome*.

⁵⁴ Για μια γενική θεώρηση της ζωής και του έργου του Ιερώνυμου βλ. Dennis Brown, «Jerome», σ. 1151-74.

⁵⁵ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.

αποφάσισε να ταξιδέψει στους Αγίους Τόπους. Εκεί ίδρυσε μοναστήρι και αφιερώθηκε στην πνευματική ζωή.⁵⁶ Με τη συγκεκριμένη επιστολή, ο Ιερώνυμος είχε σκοπό να παρηγορήσει την κόρη της Παύλας, Ευστοχία, για το θάνατο της μητέρα της το 404. Ανεξάρτητα από τον αρχικό στόχο, δίνει πολύ χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με τα κίνητρα της προσκυνήτριας, το ταξίδι, τη διαμονή καθώς και τα συναισθήματά της. Σε άλλη επιστολή ο Ιερώνυμος περιέγραψε το προσκύνημα της Φαβιόλας. Σε αυτό αφιέρωσε μικρότερη έκταση, άλλα έδωσε μια ολοκληρωμένη εικόνα του ταξιδιού.⁵⁷

Οι προσκυνηματικές ιστορίες και οι επιστολές που περιγράφουν ολόκληρα προσκυνήματα αποτελούν βάση για κάθε εμπειριστατωμένη έρευνα του φαινομένου των ταξιδιών στους Αγίους Τόπους και τους μοναχούς. Σε σχέση με αυτές οι υπόλοιπες πηγές, μολονότι κάποτε πολύ σημαντικές, μπορούν να θεωρηθούν κάπως συμπληρωματικές.

⁵⁶ Για έναν αναλυτικό σχολιασμό σχετικά με τον *Επιτάφιο Παύλας* βλ. Cain, «Jerome's Epitaph on Paula: Hagiography, Pilgrimage and the Cult of Saint Paula», σ. 105-39.

⁵⁷ Ιερώνυμος, *Επ.* 77.

Κεφάλαιο 2

Το ταξίδι

α. Οι προσκυνητές

Οι προσκυνητές, όπως φανερώνουν οι σχετικές πηγές, ανήκαν σε όλες σχεδόν τις κατηγορίες και προέρχονταν από διάφορα στρώματα του πληθυσμού. Ανάμεσά τους απαντούμε άνδρες και γυναίκες, πλούσιους και φτωχούς, νέους, μεσήλικες και ηλικιωμένους, μορφωμένους και αμόρφωτους, ανθρώπους με γνήσια και βαθιά θρησκευτικά συναισθήματα και ανθρώπους που ακολουθούσαν τον συρμό, που πορεύονταν από περιέργεια – ακόμα και για διασκέδαση.⁵⁸

Συχνά μαρτυρούνται ολόκληρες συντροφιές ανθρώπων που ξεκινούσαν για προσκύνημα. Αποφασίζοντας να πραγματοποιήσει ένα ταξίδι στο Σινά, ο Συμεώνης, για παράδειγμα, δεν έμεινε μόνος. «Όταν το έμαθαν πολλοί από τους άριστους που ακολουθούσαν τον ίδιο τρόπο ζωής έτρεξαν γιατί ποθούσαν να αποδημήσουν μαζί του».⁵⁹ Παρόμοια, ο Ιουλιανός ξεκίνησε για το Σινά με κάποιους από τους οικείους μαθητές του.⁶⁰ Ο Αμμώνιος επίσης δηλώνει ότι συμπορεύθηκε με κάποια συντροφιά από ευσεβείς ανθρώπους που κατευθύνονταν στο Σινά.⁶¹ Η Μαρία η Αιγυπτία άφησε

⁵⁸ Σχετικά με τη φυσιογνωμία των προσκυνητών βλ. ακόμη Maraval, *Lieux Saints et Pèlerinages d'Orient*, σ. 105-36.

⁵⁹ Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ιστορία* 6.7.

⁶⁰ Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ιστορία* 2.3.

⁶¹ Αμμώνιος, *Διήγησις*.

να παρασυρθεί από μια ομάδα ανδρών που πήγαιναν να προσκυνήσουν στην Ιερουσαλήμ για τη γιορτή του Τιμίου Σταυρού.⁶² Τέτοιου είδους παρέες ανθρώπων που ξεκινούσαν για τόπους ιερούς αποτελούνταν προφανώς από άτομα κάθε προέλευσης ή μόρφωσης με κοινή επιθυμία το προσκύνημα και τη συναναστροφή.

Εκτός από συντροφιές, ομάδες και παρέες ανθρώπων που αποφάσιζαν να συνταξιδέψουν, υπήρχαν βεβαίως και αυτοί που ακολουθούσαν ως υπηρέτες ή βοηθοί όσους προσκυνητές προέρχονταν από υψηλότερα κοινωνικά στρώματα. Η Παύλα οργάνωσε το ταξίδι της με μια μεγάλη συνοδεία από *παρθένους*,⁶³ χωρίς να γνωρίζουμε αν ήταν όλες νεαρές ή αν υπήρχε ηλικιακή διαφοροποίηση ανάμεσά τους. Όλες αυτές οι γυναίκες προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στην Παύλα, ταξιδεύοντας μαζί της. Παρόμοια, η Μελάνη η πρεσβυτέρα, αφού συγκέντρωσε όλη την κινητή περιουσία της, μπήκε σε πλοίο μαζί με πιστούς υπηρέτες και ακέραιες για το χαρακτήρα υπηρέτριες και κατέπλευσε ολοταχώς για την Αλεξάνδρεια.⁶⁴ Με υποτακτικούς ταξίδευαν άλλωστε και πολλοί εκκλησιαστικοί άνδρες. Για παράδειγμα, ο μοναχός Μάρκος οδηγήθηκε στους Αγίους Τόπους για να συνοδεύσει τον Πορφύριο, μετέπειτα επίσκοπο Γάζης. Όπως είναι εύλογο, οι ευάριθμοι ή πολυάριθμοι ακόλουθοι και υπηρέτες που συνόδευαν τους εύπορους προσκυνητές συμμετείχαν και αυτοί, με τον τρόπο τους, σε ένα προσκύνημα.

Τα πλήθη που επισκέπτονταν την Ιερουσαλήμ περιγράφονται (με αρνητικό μάλιστα τρόπο) και από τον Ιερώνυμο: «Ἄνθρωποι φθάνουν εδώ από κάθε περιοχή του κόσμου. Ἡ πόλη εἶναι γεμάτη ἀνθρώπους κάθε καταγωγῆς καὶ τόσο μεγάλος εἶναι ὁ συνωστισμὸς τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν που θα πρέπει να ανεχτείς τὸ κακὸ σε κάθε διάστασή του, ἀπὸ τὸ ὁποῖο θα προτιμούσες νὰ ξεφύγεις ἀν ἔβρισκες κάπως νὰ

⁶² Σωφρόνιος Ιεροσολύμων, *Βίος ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας*, MPG 87, 3697-726.

⁶³ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.14.

⁶⁴ Παλλάδιος, *Λαυσαικόν* 46.1.

αναπτύσσεται αλλού».⁶⁵ Ίσως η περιγραφή του Ιερώνυμου να περιέχει δόση υπερβολής. Ωστόσο, αποτυπώνει την πληθώρα και την ποικιλία των ανθρώπων που κυκλοφορούσαν στους Αγίους Τόπους. Παρόμοια πλήθη περιγράφει πάντως και ο Γρηγόριος Νύσσης να συρρέουν στην Ιερουσαλήμ όταν αναφέρει ότι ο προσκυνητής θα μολυνόταν από το πλήθος που θα συναντούσε.⁶⁶

Η ποικιλία και η πληθώρα των προσκυνητών σε σχέση με την καταγωγή, τη μόρφωση, την ηλικία ή τους λόγους του ταξιδιού φανερώνονται ακόμη και από τα διάφορα καταλύματα που χρησιμοποιούσαν οι ταξιδιώτες, αλλά και τις διαδρομές που ακολουθούσαν.⁶⁷

Ανάμεσα στα πλήθη των προσκυνητών ξεχωρίζουν πάντως δύο ειδικές κατηγορίες για τις οποίες γίνεται συχνά λόγος και οι οποίες πρέπει να εξεταστούν προσεκτικά. Όχι αναγκαστικά γιατί ήταν πολυπληθείς, αλλά επειδή άφησαν έντονα ίχνη και έπαιξαν, καθώς φαίνεται, έναν ιδιαίτερο ρόλο. Οι δύο αυτές κατηγορίες ήταν τελείως διαφορετικές μεταξύ τους, δίνουν ωστόσο κάπως την εντύπωση ότι επικοινωνούσαν, ότι αλληλοεπηρεάζονταν και ότι επιτελούσαν, κατά κάποιο τρόπο, συμπληρωματικές αποστολές. Στην πρώτη κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε ορισμένες γυναίκες πολύ υψηλής καταγωγής, με μεγάλο πλούτο και ικανή μόρφωση. Στη δεύτερη κατηγορία, ορισμένους ιερωμένους, ασκητές ή μοναχούς για την οικονομική κατάσταση και τη μόρφωση των οποίων λίγα είναι γνωστά και αυτά δεν τους εντάσσουν μεταξύ τους στην ίδια κατηγορία. Όλοι ωστόσο οι άνδρες αυτοί και οι περισσότερες γυναίκες για τις οποίες θα κάνουμε λόγο έπαιξαν ή, συνηθέστερα, έμελλε να παίξουν σημαντικό ρόλο στα εκκλησιαστικά πράγματα. Το προφανές κοινό χαρακτηριστικό τους, που αποτελούσε ίσως προϋπόθεση για το έργο που

⁶⁵ Ιερώνυμος, *Επ.* 58.4.

⁶⁶ Γρηγόριος Νύσσης, *Επ.* 2.

⁶⁷ Βλ. παρακάτω.

αναλάμβαναν, ήταν η απάρνηση της οικογενειακής ζωής. Οι άνδρες ήταν άγαμοι και οι γυναίκες πολύ συχνά χήρες.⁶⁸

Γυναίκες χήρες, καταγόμενες από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα αποτελούν μια κατηγορία προσκυνητών με ιδιαίτερη βαρύτητα.⁶⁹ Τα παραδείγματα τέτοιων προσκυνητριών είναι αρκετά. Η Παύλα καταγόταν από τον Σκιπίωνα και τους Γράκχους, σύμφωνα με τον Ιερώνυμο, και ανήκε στη συγκλητική τάξη.⁷⁰ Η Μελάνη η πρεσβυτέρα είχε επίσης ένδοξη καταγωγή. Ήταν Ισπανίδα, κόρη του ύπατου Μαρκελλίνου και σύζυγος αξιωματούχου.⁷¹ Η Μελάνη η νεοτέρα ανήκε και αυτή στη ρωμαϊκή συγκλητική τάξη. Δεν ήταν χήρα όταν ταξίδεψε στους Αγίους τόπους, είχε συναποφασίσει ωστόσο με τον σύζυγό της να απαλλαγεί από τις οικογενειακές και συζυγικές υποχρεώσεις.⁷² Μια άλλη περίπτωση χήρας προερχόμενης από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα ήταν αυτή της Ποιμενίας, η οποία ταξίδεψε στην Ιερουσαλήμ και τους μοναχούς.⁷³ Η Φαβιόλα ήταν επίσης χήρα. Δεν γνωρίζουμε από ποια τάξη προερχόταν, είναι όμως σαφές ότι ανήκε σε εύρωστη οικογένεια, καθώς αποφάσισε ξαφνικά το ταξίδι στην Ιερουσαλήμ, χωρίς να προβληματιστεί για τις δαπάνες, ενώ,

⁶⁸ Σχετικά με την οικογένεια, τον γάμο, το διαζύγιο και τη χηρεία στην ύστερη αρχαιότητα βλ. Nathan, *The Family in Late Antiquity, the Rise of Christianity and the Endurance of Tradition*. Ακόμη βλ. σχετικά Grubbs, *Women and the Law in the Roman Empire, a Sourcebook on Marriage, Divorce and Widowhood*.

⁶⁹ Σχετικά με ιερές μορφές γυναικών ως πρότυπα στην ύστερη αρχαιότητα και την ανάλυση των βίων της Ελένης, της Παύλας και της Μελάνης της νεοτέρας βλ. Coon, *Sacred Fictions, Holy Women and Hagiography in Late Antiquity*, κυρίως τις σ. 95-119. Σχετικά με το πρότυπο της γυναικείας ευλάβειας στην ύστερη αρχαιότητα βλ. Davis, *The Cult of St. Thecla: A Tradition of Women's Piety in Late Antiquity*. Πβ. Clark, *Holy Women*, «Holy Words: Early Christian Women, Social History and the "Linguistic Turn"», σ. 413-30.

⁷⁰ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.3.

⁷¹ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 46.1.

⁷² Γερόντιος, *Βίος τῆς ὁσίας Μελάνης τῆς νεωτέρας* 2.1, 2.8.

⁷³ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 35 και *Vita Petri Iberi* 43. Για μια εκτενή εισαγωγή σχετικά με τον *Βίο* του Πέτρου του Ιβηρικού βλ. Rufus, *The Lives of Peter the Iberian: Theodosius of Jerusalem and the Monk Romanus*.

όπως σημειώνει ο Ιερώνυμος, δεν υπήρχε μοναστήρι που δεν επωφελήθηκε από τον πλούτο της.⁷⁴ Ούτε για την κοινωνική θέση της Εγερίας υπάρχουν σαφείς πληροφορίες. Δεν μοιάζει να ήταν γυναίκα της ανώτερης τάξης. Η γλώσσα και η μόρφωσή της δεν επιτρέπουν ένα τέτοιο συμπέρασμα.⁷⁵ Επιπλέον, δεν φαίνεται να γνώριζε σημαντικά πρόσωπα, ούτε φιλοξενήθηκε από εκπροσώπους της εξουσίας – μολονότι σε ορισμένες περιπτώσεις συνοδευόταν στην πορεία της για ασφάλεια από στρατιώτες. Ο τρόπος με τον οποίο κινήθηκε ωστόσο βεβαιώνει ότι θα πρέπει να διέθετε αρκετά μεγάλη οικονομική άνεση.

Το γεγονός ότι υπήρξαν αρκετές σημαντικές προσκυνήτριες καταγόμενες από επιφανείς και γνωστές οικογένειες και που ήταν ταυτόχρονα χήρες ή απαλλαγμένες από συζυγικές υποχρεώσεις είναι πολύ ενδιαφέρον. Η χηρεία σε συνδυασμό με την οικονομική άνεση τους εξασφάλιζε ασφαλώς μια σημαντική ελευθερία σε κοινωνικό και προσωπικό επίπεδο.⁷⁶

Η οικονομική τους κατάσταση επέτρεπε την εύκολη μετάβαση σε άλλο τόπο, την πλήρη απαλλαγή από την ανάγκη εργασίας και τη δυνατότητα απουσίας για μεγάλο χρονικό διάστημα από τον οίκο τους. Επιπλέον, η ενδεχόμενη προέλευση τους από τις ανώτερες τάξεις συνοδευόταν και από άλλα προνόμια. Είχαν τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν την κρατική υπηρεσία ταχυδρομείου με ειδική άδεια για τις μετακινήσεις τους, να προστατεύονται από φρουρούς και να φιλοξενούνται κάποτε με επισημότητα.

Οι χήρες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, παρότι διέθεταν πλούτο και μόρφωση, και παρότι δεν επιβαρύνονταν από οικογενειακές υποχρεώσεις, δεν είχαν

⁷⁴ Ιερώνυμος, *Επ.* 77.7.

⁷⁵ Βλ. σχετικά Sivan, «Holy Land Pilgrimage and Western Audiences: Some Reflections on Egeria and Her Circle», σ. 528-35.

⁷⁶ Βλ. για το ίδιο θέμα, Salisbury, *Church Fathers*.

συνήθως διεξόδους και επιλογές για ενεργότερη συμμετοχή στη δημόσια ζωή. Επρόκειτο για ισχυρές, και κάποτε ανήσυχες ή τολμηρές γυναίκες, οι οποίες, καθώς ήταν αδύνατο να παίζουν ρόλο στη δημόσια σφαίρα, βρήκαν στην Εκκλησία ένα χώρο στον οποίο μπορούσαν να διοχετεύσουν την ενεργητικότητά τους, αλλά και τη δυνατότητα να προσφέρουν αξιόλογο, αναγνωρίσιμο και κοινωνικό έργο.

Μέσα από το προσκύνημα, τέτοιου είδους γυναίκες είχαν την ευκαιρία να ταξιδέψουν με προσωπική πρωτοβουλία και σχετική ελευθερία. Αρνούνταν την γυναικεία φύση και απαλλάσσονταν από πολλούς κοινωνικούς περιορισμούς που επέβαλε το φύλο τους.⁷⁷ Στη διάρκεια του ταξιδιού κινούνταν ελεύθερα και συχνά δημιουργούσαν διαπροσωπικές σχέσεις. Πολλές φορές το προσκύνημα αποτέλεσε την αρχή έντονης δραστηριότητας στον χώρο του θρησκευτικού βίου. Η Παύλα μετά το ταξίδι ίδρυσε μοναστήρι, έγινε ηγουμένη και ανέπτυξε μεγάλες πρωτοβουλίες.⁷⁸ Παρόμοια στον μοναχισμό σταδιοδρόμησε μετά το προσκύνημα η Μελάνη η πρεσβυτέρα, όπως και η νεότερα, και θεωρήθηκαν πολύ σημαντικές προσωπικότητες στο χώρο τους. Μοναχή έγινε η Φαβιόλα, ενώ τέτοια ιδιότητα ενδέχεται να είχε και η Εγερία. Το προσκύνημα ειδικότερα και η Εκκλησία γενικότερα ήταν πεδία που επέτρεπαν τη δραστηριοποίηση των γυναικών, την ελεύθερη μετακίνηση, τη συγγραφή και τη μελέτη, την (άτυπη) συμμετοχή σε σοβαρές θεολογικές συζητήσεις. Οι γυναίκες αυτές βρήκαν με αυτόν τον τρόπο έναν τομέα να δραστηριοποιηθούν, εφόσον η ρωμαϊκή κοινωνία δεν τους άφηνε πολλά περιθώρια παρόμοιας βαρύτητας.

⁷⁷ Σχετικά με την άρνηση της γυναικείας φύσης βλ. Smith, «Sacred Journeying Women's Correspondence and Pilgrimage in the Fourth and Eighth Centuries» σ. 41-56. Ακόμη βλ. Cameron, «Neither Male nor Female», σ. 60-8 και Brakke, «The Lady Appears: Materializations of "Woman" in Early Monastic Literature» σ. 387-402 στο οποίο αναλύονται περιπτώσεις άρνησης του γυναικείου φύλου στον μοναχισμό.

⁷⁸ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.20.

Μια ακόμη σημαντική κατηγορία προσκυνητών αποτελούσαν ορισμένοι σπουδαίοι εκκλησιαστικοί άνδρες. Κληρικοί όλων των βαθμών και μοναχοί πραγματοποιούσαν προσκυνηματικά ταξίδια. Σε αυτούς ανήκαν μεταξύ άλλων επίσκοποι και μελλοντικοί επίσκοποι όπως ο Αλέξανδρος Ιεροσολύμων, ο Μελίτων Σάρδεων, ο Γρηγόριος Νύσσης, ο Παλλάδιος, ο Βασίλειος Καισαρείας, ο Πορφύριος Γάζης. Διάφοροι πρεσβύτεροι, διάκονοι και μοναχοί είχαν επίσης συχνά την επιθυμία ενός τέτοιου ταξιδιού, όπως ο Ιερώνυμος, ο Αμμώνιος, ο Συμεώνης ή ο Ιουλιανός, που έπαιζαν σπουδαίο ρόλο στα εκκλησιαστικά πράγματα (στους οποίους θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια).

Οι χήρες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων καθώς και οι σημαντικοί εκκλησιαστικοί άνδρες αποτελούν τις κατηγορίες προσκυνητών που άφησαν τις σπουδαιότερες μαρτυρίες για τα προσκυνήματα και επιπλέον, διακρίθηκαν στον θρησκευτικό βίο.

Έτσι, ορισμένες από τις αναλυτικότερες και μεστότερες πηγές πληροφόρησης υπηρετούν διπλό σκοπό. Από τη μια πλευρά φωτίζουν πολλές από τις πρακτικές πλευρές του ταξιδιού και από την άλλη υποδεικνύουν ένα κάπως ιδιαίτερο είδος προσκυνήματος που είχε ως κίνητρο κάποια σοβαρά γεγονότα και χαρακτηριζόταν από έντονη αναζήτηση και σημαντικές επιπτώσεις στην προσωπική ζωή των πιστών.

β. Η αυγούστα Ελένη

Η Ελένη υπήρξε μια εξαιρετική περίπτωση προσκυνήτριας.⁷⁹ Όταν πραγματοποίησε το ταξίδι της ήταν και αυτή μια πλούσια χήρα και, επιπλέον, μια γυναίκα που, ως μητέρα του αυτοκράτορα, διέθετε μεγάλη εξουσία. Επηρέασε τους κατοπινούς προσκυνητές και χάραξε τον δρόμο, ως ένα βαθμό, αυτών των ταξιδιών, αναλαμβάνοντας ένα προσκύνημα με ιδιαίτερη σημασία και βαρύτητα λόγω της ιδιότητάς της.

Ως μητέρα του Κωνσταντίνου, η Ελένη αποφάσισε να αποδώσει το χρέος της στον Θεό και να τον ευχαριστήσει για τον υιό της και τους καίσαρες, δηλαδή τους εγγονούς της, κάνοντας ένα προσκύνημα. «Με νεανικό βήμα και γεμάτη φρόνηση επισκέφθηκε την αξιοσέβαστη γη και ταυτόχρονα πήγε να δει τις επαρχίες, τους δήμους και τους λαούς της ανατολής με βασιλική αξιοπρέπεια. Αφού απέδωσε την πρέπουσα προσκύνηση, άφησε και καρπό της ευσεβείας».⁸⁰

Η Ελένη χωρίς καθυστέρηση αφιέρωσε στον Θεό δύο ναούς, τον ένα κοντά στο άντρο της Γεννήσεως και τον άλλο κοντά στο όρος της Αναλήψεως. Διακόσμησε με θαυμαστά μνημεία και εξωράισε με κάθε τρόπο το ιερό άντρο. Οικοδόμησε ακόμη εκκλησία στο Όρος των Ελαιών. Ίδρυσε αυτά τα μνημεία σαν δείγματα ευσεβούς διαθέσεως, αφού έλαβε από τον γιο της βοήθεια βασιλικής εξουσίας. Δεν πέρασε καιρός και η αυγούστα έλαβε καρπό αντάξιο των έργων της, καθώς ισχυρίζεται ο

⁷⁹ Σχετικά με το προσκύνημα της Ελένης βλ. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire, A.D. 312-460*, σ. 28-49. Ακόμη σχετικά με την ανοικοδόμηση της Ιερουσαλήμ, το προσκύνημα της Ελένης και τον ρόλο του Κωνσταντίνου βλ. Taylor, *Christians and the Holy Places*, σ. 295 κ.ε. Σχετικά με την οικοδόμηση της Ιερουσαλήμ από τον Κωνσταντίνο βλ. Hunt, «Constantine and Jerusalem», σ. 405-24. Για τα ταξίδια αυτοκρατειρών στους Αγίους τόπους βλ. Lenski, «Empresses in the Holy Land: The Creation of a Christian Utopia in Late Antique Palestine», σ. 113-24.

⁸⁰ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* 3.42.

ιστορικός της εκκλησίας Ευσέβιος, φτάνοντας στο τέλος του βίου της με όλα τα αγαθά, μέχρι το κατώφλι του γήρατος, αφού διήνυσε τη ζωή της χωρίς λύπες, σαν ανταμοιβή για τη διαγωγή της.⁸¹

Περνώντας όλη την Ανατολή με βασιλική μεγαλοπρέπεια προέβη σε πολυάριθμες δωρεές στους κατοίκους των πόλεων, συλλογικά, και σε όσους την πλησίαζαν ατομικά. Έκανε και μεγάλες διανομές με γενναιοδωρία σε στρατιωτικά τάγματα και έδωσε πολλά σε απροστάτευτους φτωχούς. Σε άλλους προσέφερε χρήματα και σε άλλους προμήθευε τα αναγκαία για την ένδυση· άλλους τους απάλλασσε από τα δεσμά, άλλους ελευθέρωνε από καταπίεση και άλλους τους ανακαλούσε από την εξορία.⁸²

Αυτά έγραφε ο Ευσέβιος για το προσκύνημα της Ελένης, απηχώντας βεβαίως και την επίσημη αυτοκρατορική προπαγάνδα. Λίγο μεταγενέστερα ο Αμβρόσιος Μεδιολάνων συμπληρώνει κάποιες πληροφορίες σχετικά με το συγκεκριμένο προσκύνημα, που ανήκουν περισσότερο στον θρύλο, παρά την ιστορία. Έγραφε, μεταξύ άλλων, ότι το Άγιο Πνεύμα την ενέπνευσε να ψάξει για το ξύλο του τιμίου Σταυρού και ότι ψάχνοντας στον Γολγοθά ανακάλυψε τρεις σταυρούς.⁸³ Το Άγιο Πνεύμα της αποκάλυψε μάλιστα ποιος ήταν ο σταυρός του Ιησού.⁸⁴ Άλλες πηγές αναφέρουν ότι η Ελένη κατευθύνθηκε θεϊκά με όνειρο στην Ιερουσαλήμ και εστιάζουν στην ανακάλυψη των τριών σταυρών και στην θαυματουργική φανέρωση του αληθινού.⁸⁵

⁸¹ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* 3.43.

⁸² Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* 3.44.

⁸³ Σχετικά με το ότι η Ελένη δεν είχε σχέση με την ανεύρεση του Σταυρού βλ. Eusebius, *Life of Constantine*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Cameron, Hall, σ. 296.

⁸⁴ Αμβρόσιος, *De Obitu Theodosii* 40-56. Βλ. ακόμη Ambrose of Milan, *Political Letters and Speeches*.

⁸⁵ Σωκράτης, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 1.17 και Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 2.1-2.

Η Ελένη υπήρξε προφανώς μια ξεχωριστή προσκυνήτρια. Πραγματοποίησε το ταξίδι για λόγους ευλάβειας, αλλά με πολιτικές προεκτάσεις, κάνοντας εμφανή τη σχέση του Κωνσταντίνου με τους Αγίους Τόπους.⁸⁶ Ιδιαίτερα στις πηγές μετά τον Ευσέβιο παρουσιάζεται, ως αγία, να συμμετέχει σε θαύμα, να κατευθύνεται από θεϊκό όνειρο και να λαμβάνει θεία αποκάλυψη. Ωστόσο, διατηρεί κοινά στοιχεία με τις υπόλοιπες προσκυνήτριες. Ήταν πλούσια, χήρα και ισχυρή. Οτιδήποτε χαρακτηρίζει τις υπόλοιπες επιφανείς προσκυνήτριες, το διέθετε στον μέγιστο βαθμό. Μολονότι αυγούστα, βρήκε και αυτή διέξοδο στον δημόσιο βίο μέσα από ένα προσκύνημα που της επέτρεπε να εκφράσει την πίστη της και την ευχαριστία της προς τον Θεό.

Το προσκύνημα της Ελένης, όπως παρουσιάζεται στις πηγές, μοιάζει να λειτουργούσε ως σύμβολο και ως παράδειγμα. Πήρε διαστάσεις θαυμαστής ιστορίας και φαίνεται να άσκησε επιρροή στους υπόλοιπους προσκυνητές, ιδιαιτέρως μέσα από τον θρύλο που οικοδομήθηκε γύρω από το πρόσωπό της. Κάτι τέτοιο ασφαλώς δεν σημαίνει πως η Ελένη πρέπει να θεωρηθεί ως πρώτη προσκυνήτρια, όπως έχει υποστηριχθεί.⁸⁷ Για προσκυνητές γίνεται ασφαλής λόγος από πολύ παλαιότερες εποχές, όπως φανερώνει, για παράδειγμα, η περίπτωση του Μελίτωνα Σάρδεων⁸⁸ και του Αλέξανδρου Ιεροσολύμων.⁸⁹ Η ίδια ωστόσο αποτέλεσε σύμβολο και ορόσημο, προσδίδοντας στο προσκύνημα πρωτόγνωρη δυναμική.

Η Ελένη, σύμφωνα με τον Ευσέβιο, πραγματοποίησε το προσκύνημα για λόγους προσωπικής ευλάβειας.⁹⁰ Ωστόσο, γίνεται σαφές ότι ανέλαβε το ταξίδι αυτό στις

⁸⁶ Βλ. Hunt, *Holy Land Pilgrimage*, σ. 29. Ακόμη, σχετικά με την πολιτική του Κωνσταντίνου βλ. Mac Mullen, *Christianizing the Roman Empire A.D. 100-400* και Jones, *Ο Κωνσταντίνος και ο Εκχριστιανισμός της Ευρώπης*.

⁸⁷ Σχετικά με τη συζήτηση για το αν υπήρχαν προσκυνητές στους Αγίους Τόπους πριν τον Κωνσταντίνο και το ταξίδι της Ελένης βλ. Εισαγωγή.

⁸⁸ Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 4.26.

⁸⁹ Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 6.11.

⁹⁰ Για τα προσωπικά κίνητρα που ενδέχεται να το υπέβαλαν, βλ. παρακάτω.

ανατολικές επαρχίες και για πολιτικούς λόγους. Προπαγάνδισε την πολιτική του Κωνσταντίνου και την χριστιανική της προοπτική. Αυτός υπήρξε και ένας από τους βασικούς λόγους που οικοδόμησε εκκλησίες και συμμετείχε τόσο ενεργά στη διαμόρφωση των Αγίων Τόπων. Μέσα από το δικό της ταξίδι, ο Κωνσταντίνος προσπάθησε να καταστήσει την Παλαιστίνη και ιδιαίτερα την Ιερουσαλήμ κέντρο της χριστιανοσύνης. Πέρα από την ιδιότητά της ως πιστή, η προβολή της πολιτικής του Κωνσταντίνου την ώθησε στην ίδρυση εκκλησιών, στις μεγάλες φιλανθρωπίες και απελευθερώσεις, στη δωρεά χρημάτων στα στρατιωτικά αγήματα.⁹¹

Η Ελένη στάθηκε παράδειγμα για τους προσκυνητές. Αναμόρφωσε τους Αγίους Τόπους και έδειξε με το δικό της εγχείρημα ότι το προσκύνημα αποτελεί θεάρεστη πράξη. Προσπάθησε ταυτόχρονα να επιδείξει ότι ήταν και μια πράξη αρεστή στην εξουσία. Σύμφωνα με τις περιγραφές, κατάφερε να αποκτήσει μια ζωντανή και διαλεκτική σχέση με τις περιοχές που επισκέφθηκε. Δεν έμεινε απαθής, ούτε απλώς θεατής μνημείων, αλλά μεταμόρφωσε και ανέδειξε τους Αγίους Τόπους σε κέντρα της χριστιανικής πίστης.

γ. Το πρακτικό μέρος του ταξιδιού

ι. Οι δρόμοι

Οι χριστιανοί προσκυνητές αξιοποιούσαν τις υπάρχουσες οδούς επικοινωνίας που είχε στη διάθεσή του κάθε ταξιδιώτης της εποχής. Μετακινούνταν χρησιμοποιώντας τους σημαντικούς χερσαίους δρόμους, τις θαλάσσιες συγκοινωνίες και, κάποιες

⁹¹ Βλ. σχετικά Drijvers, *Helena Augusta*, κυρίως το κεφάλαιο «Helena's Pilgrimage», σ. 55-72.

φορές, μικρότερες επαρχιακές ατραπούς ή μονοπάτια. Ακολουθούσαν μια πορεία για να φτάσουν στον προορισμό τους η οποία μοιάζει να κατείχε έναν ουσιαστικό ρόλο στη διαδικασία του προσκυνήματος.⁹²

Το οδικό δίκτυο που δημιούργησε η ρωμαϊκή αυτοκρατορία σε όλη της την επικράτεια δεν επέτρεψε μόνο τη διατήρηση μιας μακρόβιας αυτοκρατορίας, αλλά συνέβαλε και στην ανάπτυξη των μετακινήσεων, των ταξιδιών γενικότερα και των προσκυνημάτων ειδικότερα. Οι μεγάλες ρωμαϊκές οδοί ήταν η Απία, η Φλαμινία, η Αιμιλία, η Αυρηλία και η Εγνατία.⁹³ Εκτός από τις κεντρικές οδούς υπήρχαν ασφαλώς επαρχιακοί δρόμοι αλλά και μονοπάτια. Όλες αυτές τις επιλογές είχε στη διάθεσή του ο χριστιανός προσκυνητής για να μεταβεί στους Αγίους Τόπους.

Ήδη από την εποχή του Τραϊανού και του Αδριανού είχε αναπτυχθεί το δίκτυο που ένωνε την Ιερουσαλήμ με τις βασικές οδούς του κράτους και, κυρίως, την παράκτια περιοχή που περνούσε από την Αντιόχεια και την Αλεξάνδρεια. Ο χριστιανός προσκυνητής είχε πρόσβαση στους Αγίους Τόπους όχι μόνο μέσω των αυτοκρατορικών οδικών δικτύων, τα οποία συνέκλιναν στην παράκτια οδό, αλλά και μέσω των θαλάσσιων γραμμών, που κατέληγαν στα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου, κυρίως στην Αλεξάνδρεια, όπου οι επιβάτες, καθώς αποβιβάζονταν από τα πλοία, μπορούσαν να συνεχίσουν διά ξηράς προς την Παλαιστίνη.⁹⁴

⁹² Σχετικά με τους δρόμους που ακολουθούσαν οι προσκυνητές έχει γράψει ο Hunt στο *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312- 460*, σ. 50 κ.ε. Ακόμη σχετικά με τους τρόπους ταξιδιού μοναχών, παρθένων και προσκυνητών βλ. Dietz. *Monks, Virgins and Pilgrims, Ascetic Travel in the Mediterranean World, 300-800*, σ. 11-42. Για μια γενική θεώρηση των ταξιδιών, των επικοινωνιών και των δρόμων των προσκυνητών βλ. Leyerle, «Communication and Travel», σ. 452-74.

⁹³ Σχετικά με το ρωμαϊκό οδικό δίκτυο βλ. Casson, *Το Ταξίδι στον Αρχαίο Κόσμο*, σ. 196 κ.ε. Για μια εκτενή ανάλυση του ρωμαϊκού οδικού δικτύου βλ. ακόμη Tilburg, *Traffic and Congestion in the Roman Empire*.

⁹⁴ Βλ. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire, A.D. 312-460*, σ. 53.

Περνώντας από τη Συρία ή τη Μεσοποταμία, οι ταξιδιώτες ακολουθούσαν συχνά τις οργανωμένες και προστατευμένες οδούς για το εμπόριο και τη διπλωματία. Στις στρατηγικές οδούς που ένωναν Ανατολή και Δύση, συναντούσαν σταθμούς στους οποίους ήταν εγκατεστημένοι στρατιώτες για λόγους ασφαλείας, και ξενώνες, που χρησίμευαν για την ανάπαυση ανθρώπων και ζώων.

Χαρακτηριστική περιγραφή ενός οδικού δικτύου μακρινών αποστάσεων της εποχής δίνει ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος:

Το μήκος λοιπόν της οδού και πόση είναι η απόσταση μεταξύ αυτών των χωρών θα μπορούσαν με ακρίβεια να μας πουν όσοι πέρασαν από εκεί και ήλθαν προς εμάς, εάν φυσικά υπάρχουν μερικοί τέτοιοι. Εγώ όμως δεν ήλθα σε επαφή με κανέναν από αυτούς, αλλά επικοινωνήσα με κάποιον από εκείνους που ήλθαν από τα γύρω μέρη, ο οποίος όταν ρωτήθηκε πόσο χρόνο αναγκάστηκε να βαδίζει, απάντησε τριάντα πέντε ημέρες. Και τη Βαβυλώνα είπε πως δεν τη γνώριζε, άκουσε όμως από αυτούς που κατάγονται από εκεί ότι είναι άλλη τόση απόσταση. Και η απόσταση ήταν τόση και τότε όση είναι και σήμερα, η κατάσταση όμως των δρόμων τότε δεν ήταν ακριβώς όπως είναι η σημερινή. Σήμερα υπάρχουν κατά μήκος της οδού και συνεχείς σταθμοί και πόλεις και χωράφια που καλλιεργούνται και όπως βαδίζει κανείς είναι δυνατό να συναντήσει πολλούς οδοιπόρους, πράγμα που δεν αποτελεί για αυτόν που ταξιδεύει μικρότερη ασφάλεια από τους σταθμούς, τις πόλεις και τα χωράφια. Επιπλέον, και οι άρχοντες των πόλεων της κάθε χώρας εγκατέστησαν άνδρες που διακρίνονται για τη σωματική τους δύναμη έναντι των άλλων και για την ικανότητά τους στο ακόντιο και τη σφενδόνη τόσο, όσο οι τοξότες στα βέλη και οι οπλίτες στα ακόντια. Όλους αυτούς τους οργάνωσαν με ειδικό τρόπο, όρισαν αρχηγούς και δεν τους απασχόλησαν σε τίποτα άλλο παρά μόνο να φρουρούν τις οδούς. Μαζί με αυτά τα μέτρα ασφαλείας εφάρμοσαν και άλλα επιπλέον μέτρα για μεγαλύτερη ασφάλεια. Έχτισαν δηλαδή, κατά διαστήματα χιλίων βημάτων, οικήματα κοντά στις οδούς, τοποθέτησαν νυχτερινούς φύλακες και έτσι

κατέστησαν την επαγρύπνηση και τη φροντίδα τους, ακατανίκητο εμπόδιο στις επιθέσεις των κακούργων.⁹⁵

Ο προσκυνητής, όπως κάθε ταξιδιώτης με ειδική άδεια (δίπλωμα), μπορούσε να κάνει χρήση του *cursus publicus*,⁹⁶ του δημόσιου ταχυδρομείου. Με αυτόν τον τρόπο είχε τη δυνατότητα να χρησιμοποιεί μέσα μεταφοράς και διατροφής κατά μήκος της διαδρομής. Όποιος χρησιμοποιούσε το δημόσιο ταχυδρομείο έπρεπε να γνωρίζει τα σημεία που βρίσκονταν ξενώνες, πανδοχεία και σταθμοί. Γι' αυτό υπήρχαν οι σχετικοί κατάλογοι, τα δρομολόγια (*itineraria*), που έδειχναν τις σχετικές αποστάσεις και τους τόπους διαμονής. Από τις συλλογές δρομολογίων έχουν διασωθεί ο Πευτιγγεριανός Πίνακας (*Tabula Peutingeriana*) και το *Itinerarium Antonini*. Οι χάρτες αυτοί έδιναν μια εικόνα του ρωμαϊκού οδικού συστήματος.⁹⁷

Ο χερσαίος τρόπος μετακίνησης ήταν σίγουρα συχνός. Υπάρχουν πολλές πληροφορίες για προσκυνητές που ταξίδευαν χρησιμοποιώντας τους δρόμους της ξηράς. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο ανώνυμος προσκυνητής του Μπορντώ, οποίος καταγράφει τις διαδρομές του ταξιδιού του με μεγάλη λεπτομέρεια και σημειώνει κάθε πόλη, ξενώνα και σταθμό που συνάντησε. Ξεκίνησε από το Μπορντώ και κατευθύνθηκε, όπως σημειώνει, στην Αρελάτη. Διέσχισε τις Άλπεις και την Ιταλία και έφτασε στο Μιλάνο. Πέρασε την Παννονία, τη Δακία και τη Σερδική και έφθασε στη Θράκη. Από εκεί κατευθύνθηκε στην Κωνσταντινούπολη, τη Νικομήδεια και την Καππαδοκία, και συνέχισε για την Ταρσό, την Αντιόχεια, την Κοίλη Συρία και τη

⁹⁵ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Πρὸς Σταγείριον*, MPG 47, 458.

⁹⁶ Σχετικά με το *cursus publicus* βλ. Kolb, «Transport and Communication in the Roman State, the *Cursus Publicus*», σ. 95-105.

⁹⁷ Σχετικά με τα δρομολόγια (*Itineraria*) βλ. Salway, «Travel, *Itineraria* and *Tabellaria*», σ. 22-66. Ακόμη, βλ. Casson, *Το Ταξίδι στον Αρχαίο Κόσμο*, σ. 230 κ.ε και Tsafirir, «The Maps Used by Theodosius: On the Pilgrim Maps of the Holy Land and Jerusalem in the Sixth Century C.E.», σ. 129-45.

Φοινίκη. Στη συνέχεια επισκέφθηκε την Παλαιστίνη, την Ιερουσαλήμ και την Ιεριχώ, τη Νεκρά Θάλασσα και τη Βηθλεέμ.⁹⁸ Τελειώνει την καταγραφή της διαδρομής του σημειώνοντας και συγκεντρωτικά τις αποστάσεις, τους σταθμούς και τις διαμονές από τον ένα τόπο στον άλλο. Η πορεία του διασχίζει μεγάλο κομμάτι της Ευρώπης και φθάνει στους Αγίους Τόπους μέσω ξηράς.

Η Εγερία πραγματοποίησε επίσης ένα τεράστιο χερσαίο ταξίδι.⁹⁹ Όπως σημειώνει, έφτασε στο Σινά αφού διέσχισε την κοιλάδα Ραφιδείν,¹⁰⁰ τοποθεσία νότια του Σινά, κοντά στο όρος Χωρήβ. Ανέβηκε στο όρος κι από εκεί διέσχισε τις κορυφές, καθώς πρόκειται για οροσειρά. Η διαδρομή γινόταν δύσκολη, εφόσον ο τόπος ήταν πολύ ανηφορικός.¹⁰¹ Εφόσον ήταν αδύνατο να πορευθεί έφιππη αναγκάστηκε να οδοιπορεί.

Στη συνέχεια, η Εγερία κατέβηκε από το όρος Σινά και συνέχισε για το διπλανό βουνό, το Χωρήβ.¹⁰² Προχωρούσε σε αυτά τα όρη πεζή και χρειαζόταν να διανύει μεγάλες αποστάσεις όποτε επιθυμούσε να δει κάτι.¹⁰³ Διέσχισε την κοιλάδα και έφτασε με μεγάλους κόπους στη Φαράν.¹⁰⁴ Από εκεί βάδισε πάλι ανάμεσα στα βουνά και οδηγήθηκε σε ένα σταθμό στην άκρη της θάλασσας. Από το σημείο εκείνο άρχισε να βαδίζει στην παραλιακή οδό, τόσο κοντά στη θάλασσα που το κύμα χτυπούσε τα πόδια των ζώων. Άλλοτε πάλι βάδιζε έως και πεντακόσια μέτρα μακριά από τη

⁹⁸ *It. Burd.*

⁹⁹ Για μια ανάλυση στο ταξίδι της Εγερίας βλ. Wilkinson, *Egeria's Travels*. Ακόμη βλ. Dietz, *Monks Virgins and Pilgrims, Ascetic Travel in the Mediterranean World, 300-800*, σ. 43-68 και Sivan, «Who Was Egeria? Piety and Pilgrimage in the Age of Gratian» σ. 59-72.

¹⁰⁰ Πβ. *Εξοδος* 17:1.

¹⁰¹ *It. Eg.* 3.1.

¹⁰² Το όρος Χωρήβ βρίσκεται στο Σινά και έχει ύψος 2240 μέτρα. Στο Χωρήβ ο Μωυσής είδε τη φλεγόμενη βάτο (*Εξοδος* 3:1-22) και εκεί κατέφυγε και ο Ηλίας (*Γ' Βασιλειών* 19:8).

¹⁰³ *It. Eg.* 4.5.

¹⁰⁴ Βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της χερσονήσου του Σινά, δυτικά του κόλπου της Άκαμπα.

θάλασσα μέσα στην έρημο, επειδή δεν υπήρχε δρόμος αλλά παντού άμμος.¹⁰⁵ Καθώς προχωρούσε, συναντούσε στη διαδρομή σημάδια που βοηθούσαν στον προσανατολισμό. Έφτασε μαζί με τη συνοδεία της στο Κλύσμα, το σημερινό Σουέζ, και εκεί ξεκουράστηκε, εφόσον είχε προχωρήσει πολύ.¹⁰⁶

Η Εγερία σημειώνει ότι από το Κλύσμα μέχρι την πόλη της Αραβίας υπήρχαν τέσσερις σταθμοί μέσα στην έρημο. Σε κάθε σταθμό έβρισκε εγκατεστημένους στρατιώτες και δημόσιους υπαλλήλους, οι οποίοι συνόδευσαν τους διάφορους οδοιπόρους από το ένα οχυρό στο άλλο, όπως συνέβη στην περίπτωση της.¹⁰⁷ Όταν έφθασε στη Μάγδωλο¹⁰⁸ συνάντησε ένα φρούριο με αξιωματικό και στρατιώτες που φρόντιζαν για την ασφάλεια της περιοχής και συνόδευσαν την ίδια και τη συνοδεία της μέχρι το επόμενο φρούριο.

Από την πόλη της Αραβίας, η Εγερία συνέχισε χωρίς τους στρατιώτες. «Από την πόλη αυτή, αφήσαμε πλέον τους στρατιώτες που μας προσέφεραν ασφάλεια στο όνομα της ρωμαϊκής εξουσίας, εφόσον τότε βαδίζαμε σε ύποπτες περιοχές. Τώρα όμως η πορεία μας θα γινόταν μέσω της μεγάλης δημόσιας οδού της Αιγύπτου, που περνούσε από την πόλη της Αραβίας και οδηγούσε από τη Θηβαΐδα στο Πηλούσιο, γι' αυτό και δεν υπήρχε ανάγκη να απασχολούμε τους στρατιώτες.»¹⁰⁹ Από εκεί κατευθύνθηκε προς το όρος Νεβώ.¹¹⁰ Το όρος αυτό ήταν ψηλό, αλλά υπήρχε δυνατότητα να το ανέβει κανείς, σε μεγάλο βαθμό, καθισμένος σε όνο. Ωστόσο, ένα τμήμα του ήταν απόκρημνο κι έπρεπε να το ανέβει πεζή και με μεγάλο κόπο.¹¹¹

¹⁰⁵ *It. Eg.* 6.1.

¹⁰⁶ *It. Eg.* 6.4.

¹⁰⁷ *It. Eg.* 7.2.

¹⁰⁸ Πόλη της αρχαίας Αιγύπτου κοντά στην Ερυθρά θάλασσα (*Εξοδος* 14:2).

¹⁰⁹ *It. Eg.* 9.3.

¹¹⁰ Όρος στα βορειοδυτικά της Νεκράς Θάλασσας με ύψος 800 μέτρων.

¹¹¹ *It. Eg.* 11.4.

Συνέχισε μέχρι το σημείο του Ιορδάνη, όπου, καθώς λεγόταν, βάπτιζε ο Ιωάννης. Από εκεί κατευθύνθηκε στη Θέσβη και έπειτα, επέστρεψε στην Ιερουσαλήμ.¹¹²

Από την Ιερουσαλήμ η Εγερία κατευθύνθηκε, όπως περιγράφει, προς τη Μεσοποταμία και τη Συρία, με σκοπό να επισκεφθεί μοναχούς. Έφτασε στην Έδεσσα της Συρίας, τη σημερινή Ούρφα, διασχίζοντας εικοσιπέντε σταθμούς. Όπως σημειώνει, οδηγήθηκε στην Αντιόχεια και από εκεί αναχώρησε για να φτάσει στη Μεσοποταμία. Περνώντας πολλούς σταθμούς και πόλεις της Κοίλης Συρίας, κινήθηκε προς την Ιεράπολη¹¹³ και εκεί στάθμευσε, καθώς ήταν μια πλούσια πόλη, και έπειτα από δεκαπέντε μίλια έφθασε στον Ευφράτη ποταμό. Εκεί ήταν υποχρεωμένη να τον διασχίσει με πλοίο και περνώντας πολλούς σταθμούς έφτασε στη Βαταναία, πόλη για την οποία μαρτυρεί ότι ήταν ανεπτυγμένη πληθυσμιακά, εφόσον υπήρχαν σε αυτήν εγκατεστημένα στρατιωτικά σώματα με τους αξιωματικούς τους.¹¹⁴ Από εκεί πορεύθηκε στην Έδεσσα και συνέχισε έπειτα από τρεις ημέρες για τις Κάρρες,¹¹⁵ για να επιστρέψει έπειτα στην Αντιόχεια, από τον ίδιο δρόμο και τους ίδιους σταθμούς, από τους οποίους είχε περάσει πηγαίνοντας.¹¹⁶

Από την Αντιόχεια πέρασε πάλι πολλούς σταθμούς μέχρι την επαρχία της Κιλικίας, η οποία είχε μητρόπολη την Ταρσό. Αναχώρησε στη συνέχεια για την Πομπηιούπολη, παραθαλάσσια πόλη της Κιλικίας, και από εκεί έφθασε στη Σελεύκεια. Έπειτα, περνώντας από την Καππαδοκία, τη Γαλατία και τη Βιθυνία, οδηγήθηκε στη Χαλκηδόνα. Τελικά, κατέληξε στην Κωνσταντινούπολη και εκεί τελειώνει τη διήγηση του ταξιδιού της.

¹¹² *It. Eg.* 16.7.

¹¹³ Αρχαία πόλη της βορειοδυτικής Συρίας, κοντά στο σημερινό Χαλέπι.

¹¹⁴ *It. Eg.* 19.1

¹¹⁵ Σημερινή Χαρράν της Τουρκίας.

¹¹⁶ *It. Eg.* 21.5

Ο Παλλάδιος, από την πλευρά του, διέσχισε και αυτός ένα μεγάλο κομμάτι της αυτοκρατορίας, ξεκινώντας από τη Γαλατία για να επισκεφθεί τους μοναχούς της Αιγύπτου στην περιοχή της Αλεξάνδρειας, της Νιτρίας, της Σκήτης και στα Κελλία. Ίσως να ταξίδεψε δια ξηράς, γιατί όπως ο ίδιος αναφέρει: «...αλλά αφού βάδισα πεζός μέχρι και τριάντα ημέρες και διπλάσιες από αυτές και περπάτησα σαν ενώπιον του Θεού, ολόκληρη τη γη των Ρωμαίων, ένιωσα ευχαρίστηση για την κακουχία της οδοιπορίας με τη συνάντηση κάποιου φιλοθέου προσώπου, για να κερδίσω εκείνο που δεν είχα.»¹¹⁷ Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και τη χρήση κάποιου θαλάσσιου μέσου, γίνεται ωστόσο σαφές ότι μεγάλο μέρος του ταξιδιού του ήταν χερσαίο.

Η πορεία δια ξηράς ήταν χρονοβόρα και κουραστική. Αντίθετα, η θάλασσα προσέφερε ένα γενικά πιο άνετο ταξίδι, αν και πάντα υπήρχε ο κίνδυνος της τρικυμίας ή της πειρατείας. Τα θαλάσσια ταξίδια περιορίζονταν περίπου από τον Μάιο μέχρι τον Οκτώβριο. Πλοία επιβατηγά δεν υπήρχαν, αλλά τα εμπορικά μετέφεραν περιστασιακά επιβάτες.¹¹⁸ Στις πηγές μας μαρτυρούνται συχνά προσκυνητές που χρησιμοποίησαν τις θαλάσσιες συγκοινωνίες για να φτάσουν στον προορισμό τους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα προσκυνήτριας που ταξίδεψε δια θαλάσσης αποτελεί η Παύλα.¹¹⁹ Ξεκίνησε το ταξίδι της με πλοίο από το λιμάνι της Ρώμης. Έπλευσε προς το νησί Πόντια, τη σημερινή Πόντζα. Έπειτα, πέρασε τη Σκύλλα και τη Χάρυβδη, όπως γράφει ο αφηγητής, ακολουθώντας τις συνήθειες γεωγραφικές ταυτίσεις τις εποχής.¹²⁰ Συνέχισε στην Αδριατική, έχοντας ένα ήσυχο πέρασμα στη Μεθώνη. Άφησε πίσω τα Μάλια, τα Κύθηρα, τις Κυκλάδες, τη Ρόδο και τη Λυκία.

¹¹⁷ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν Προοίμιο*.

¹¹⁸ Σχετικά με τα θαλάσσια ταξίδια στην αρχαιότητα βλ. Casson, *To Ταξίδι στον Αρχαίο Κόσμο*, σ. 178 κ.ε. και του ίδιου *The Ancient Mariners*.

¹¹⁹ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.

¹²⁰ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.7.

Στη συνέχεια, έφτασε στην Κύπρο, στην οποία και σταμάτησε για δέκα ημέρες, και έπειτα κατευθύνθηκε στη Σελεύκεια και την Αντιόχεια.

Κατόπιν συνέχισε στην Κοίλη Συρία και τη Φοινίκη, άφησε πίσω τη ρωμαϊκή αποικία Βυρηττό και την αρχαία πόλη Σιδώνα, πέρασε από την Τύρο και την Πτολεμαΐδα, έφτασε στη Διόσπολη και από εκεί πέρασε στη Νικόπολη. Για τους τόπους αυτούς ο Ιερώνυμος σημειώνει ότι δεν επιθυμούσε να γίνει πολύ αναλυτικός, εφόσον η πρόθεσή του δεν ήταν τόσο πολύ να περιγράψει τη διαδρομή της Παύλας αλλά τον τελικό της προορισμό.¹²¹

Συνεχίζοντας, η Παύλα έφτασε στην Ιερουσαλήμ όπου επισκέφθηκε όλους τους τόπους που με κάποιο τρόπο είχαν σχετιστεί με τη ζωή του Ιησού.¹²² Έκανε την ανάβαση της Σιών και συνέχισε για τη Βηθλεέμ. Έπειτα, επιτάχυνε το βήμα της, όπως σημειώνει ο Ιερώνυμος, και κινήθηκε κατά μήκος του παλαιού δρόμου που οδηγούσε στη Γάζα.¹²³ Τέλος, συμπλήρωσε το προσκύνημά της πηγαίνοντας στην Αίγυπτο για να επισκεφθεί μοναχούς.

Στις προσκυνηματικές ιστορίες μαρτυρούνται και άλλες περιπτώσεις μετακίνησης με πλοίο. Η Φαβιόλα ταξίδεψε επίσης με πλοίο για να φτάσει στους Αγίους Τόπους,¹²⁴ η Μελάνη η πρεσβυτέρα,¹²⁵ όπως και η Μαρία η Αιγυπτία, οδηγήθηκαν από την Αλεξάνδρεια στους Αγίους Τόπους με πλοίο.¹²⁶ Με πλοίο μετέβη στους Αγίους Τόπους και ο Ευάγριος.¹²⁷

¹²¹ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.8.

¹²² Ιερώνυμος, *Επ.* 108.9.

¹²³ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.11.

¹²⁴ Ιερώνυμος, *Επ.* 77.

¹²⁵ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 46.1.

¹²⁶ Σωφρόνιος, *Βίος όσίας Μαρίας τής Αίγυπτίας* MPG 87, 3697-726.

¹²⁷ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 38.

Η Μελάνη η νεότερα είχε ήδη διαμείνει επτά χρόνια στην Αφρική μαζί με τον άνδρα της, και από εκεί αποφάσισε να ταξιδέψει για να προσκυνήσει τους μοναχούς και τους Αγίους Τόπους.¹²⁸ Από την Αφρική, πέρασε στην Αλεξάνδρεια και ύστερα έπλευσε στην Ιερουσαλήμ.¹²⁹ Όταν βρισκόταν εκεί θέλησε να μεταβεί στην Αίγυπτο και να επισκεφθεί τους μοναχούς.¹³⁰ Συνέχισε στην Αλεξάνδρεια, και από εκεί οδηγήθηκε στην περιοχή της Νιτρίας και στα λεγόμενα Κελλία και τέλος, επέστρεψε πάλι στην Ιερουσαλήμ.

Κάποιες φορές πάλι οι προσκυνητές ακολουθούσαν εντελώς διαφορετικές διαδρομές από τις συνήθειες και καθιερωμένες. Όπως αναφέρει ο Θεοδώρητος Κύρρου, ο Ιουλιανός ξεκίνησε με λίγους μαθητές να επισκεφθεί το όρος Σινά.¹³¹ Δεν πέρασε από πόλεις, ούτε από χωριά, αλλά από την άβατη έρημο, κουβαλώντας στους ώμους του την αναγκαία τροφή, καθώς και ένα σφουγγάρι δεμένο με σπάγκο για την άντληση νερού, αν αυτό βρισκόταν σε βάθος. Παρόμοια διαδρομή ακολούθησε και ο Συμεώνης ο Παλαιός μαζί με κάποιους συνοδοιπόρους.¹³² Ξεκίνησε και αυτός για το Σινά και πέρασε την έρημο των Σοδόμων.

Η Μαράνα και η Κύρα, όπως περιγράφει ο Θεοδώρητος, ποθώντας να δουν τους τόπους των παθών έτρεξαν στην Ιερουσαλήμ, χωρίς να φάνε καθόλου στον δρόμο και έπειτα επέστρεψαν. Πρόκειται για πορεία είκοσι σταθμών και, όπως είναι φανερό, διένυσαν την απόσταση οδοιπορώντας.¹³³

Ο μοναχός Αμμώνιος διέσχισε ένα κομμάτι της ερήμου για να φτάσει στους μοναχούς του Σινά. Αφήνοντας το κελί του στην Αλεξάνδρεια μετέβη στην

¹²⁸ Γερώντιος, *Βίος της όσιας Μελάνης της νεωτέρας* 34.1.

¹²⁹ Γερώντιος, *Βίος της όσιας Μελάνης της νεωτέρας* 35.3.

¹³⁰ Γερώντιος, *Βίος της όσιας Μελάνης της νεωτέρας* 37.10.

¹³¹ Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ίστορία* 2.13.

¹³² Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ίστορία* 6.7.

¹³³ Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ίστορία* 29.7.

Παλαιστίνη. Από εκεί αποφάσισε να επισκεφθεί το όρος Σινά και περνώντας μέσα από την έρημο έφτασε σε δεκαοκτώ ημέρες. Περιγράφει στο έργο του, μέσα από τη διήγηση ενός μοναχού, αρκετά παραστατικά τον τόπο που αντίκριζε ο προσκυνητής καθώς έφτανε στους μοναχούς της Ραϊθούς: «Όλη η περιοχή είναι ομαλή πεδιάδα, προς νότο πάρα πολύ απλωμένη, έχει δώδεκα μίλια πλάτος. Στα ανατολικά έχει σαν τείχος τα βουνά, που είναι αδιάβατα για όσους αγνοούν εκείνη την περιοχή και στα δυτικά έχει την Ερυθρά θάλασσα, που φτάνει, όπως λένε, μέχρι τον ωκεανό. Πάνω απ' αυτήν τη θάλασσα βρίσκεται ένα όρος από το οποίο ξεκινούν δώδεκα πηγές, οι οποίες ποτίζουν πολλούς φοίνικες».¹³⁴

Οι πηγές περιγράφουν συχνά αρκετά αναλυτικά τα ταξίδια και δίνουν αξία στην ίδια τη διαδρομή. Στο αφήγημα του προσκυνητή του Μπορντώ η διαδρομή και η πορεία σχεδόν ταυτίζονται με το ίδιο το προσκύνημα. Η Εγερία τονίζει στο αφήγημά της τη διαδρομή, την κούραση, την οδοιπορία, με τρόπο που καθιστά φανερό ότι η πορεία του ταξιδιού αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι του προσκυνήματος. Η Παύλα πραγματοποίησε ένα μεγάλο ταξίδι το οποίο περιγράφει ο Ιερώνυμος σε μεγάλη έκταση, δίνοντας την εντύπωση ότι η διαδρομή δεν ήταν κάτι διαφορετικό από το προσκύνημα, αλλά ένα μέρος του.¹³⁵ Ο Παλλάδιος μιλάει για ευχαρίστηση από την κακουχία της οδοιπορίας, δηλώνοντας με σαφήνεια ότι δεν ήταν μόνο το προσκύνημα που έδινε ικανοποίηση στον πιστό, αλλά και η ίδια η διαδρομή.

Στις σχετικές περιγραφές η διαδρομή που ακολουθείται συχνά παρουσιάζεται αναλυτικά και κατέχει σημαντική θέση στη λειτουργία του προσκυνήματος. Μοιάζει να αποτελεί κομμάτι όχι μόνο του πρακτικού, αλλά και του πνευματικού ταξιδιού, όπως ακριβώς σημειώνει ο Παλλάδιος.¹³⁶ Ο δρόμος και ο κόπος που απαιτεί

¹³⁴ Αμμώνιος, *Διήγησις* 10.

¹³⁵ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.

¹³⁶ Βλ. παραπάνω, Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν Προοίμιο*.

φαίνονται άμεσα συνδεδεμένα με την πνευματική άνοδο που προσφέρει το εγχείρημα. Επιπλέον, η διαδρομή, όπως περιγράφεται στις ιστορίες αυτές, ίσως αποτελούσε το ενδιάμεσο στάδιο του πραγματικού κόσμου του προσκυνητή και του πνευματικού κόσμου που επιθυμούσε να γνωρίσει.

ii. Οι κίνδυνοι

Οι προσκυνητές κατά τη διάρκεια του ταξιδιού δεν είχαν να αντιμετωπίσουν μόνο την κούραση και τα μεγάλα έξοδα, αλλά επίσης σοβαρούς κινδύνους. Καλούνταν να ξεπεράσουν εμπόδια που μπορούσαν να αποδειχθούν ακόμη και μοιραία. Ήταν πιθανό να βρεθούν μπροστά σε φυσικούς κινδύνους, σε κακοκαιρίες, θαλασσοταραχές και να αντιμετωπίσουν δυσκολίες που είχαν να κάνουν με τη φύση ή με κοινωνικούς παράγοντες.¹³⁷ Κάποιες φορές έρχονταν αντιμέτωποι και με κινδύνους ηθικής ή ψυχικής χροιάς.

Πολλές περιοχές της Συρίας και της Αιγύπτου, στις οποίες διαβίωνε μεγάλος αριθμός μοναχών, και γι' αυτό συνέρρεε πλήθος προσκυνητών, ήταν συχνά αφιλόξενες και δυσπρόσιτες.¹³⁸ Συνεπώς, μπορούσαν να προκαλέσουν σοβαρά εμπόδια σε κάθε επισκέπτη. Αρκετοί μοναχοί επέλεξαν να ζήσουν σε δύσβατα και απόκρημνα μέρη για λόγους πνευματικής και σωματικής άσκησης. Οι προσκυνητές για να φτάσουν εκεί έθεταν ακόμη και σε κίνδυνο τη ζωή τους: «Είδαμε στη Θηβαΐδα

¹³⁷ Για συγκριτικούς λόγους μπορεί κανείς συμβουλευθεί πληροφορίες σχετικά με τους κινδύνους του θαλάσσιου ταξιδιού των προσκυνητών τον 15ο αιώνα. Βλ. Childs «The Perils, or Otherwise, of Maritime Pilgrimage to Santiago de Compostela in the Fifteenth Century», σ. 123-44.

¹³⁸ Σχετικά με τη μορφολογία της Αιγύπτου βλ. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*. Ακόμη, σχετικά με την ανάπτυξη του χριστιανισμού στην Αίγυπτο βλ. Griggs, *Early Egyptian Christianity, from its Origins to 451 C.E.*

ένα ψηλό όρος πάνω από το ποτάμι, πολύ φοβερό και απόκρημνο και μοναχούς που ζούσαν εκεί στα σπήλαια», σημείωνε ένας προσκυνητής.¹³⁹ Κάποιες φορές τα πράγματα γίνονταν ακόμη δυσκολότερα. Για τον Μακάριο της Σκήτης αναφέρεται ότι ο τόπος που κατοικούσε ήταν έρημος. «Απέχει ένα μερόνυχτο από τη Νιτρία και ο κίνδυνος είναι μεγάλος για εκείνους που διαβαίνουν εκεί μέσα στην ερημιά. Αν χάσει κανείς το δρόμο πλανιέται μέσα στην έρημο και κινδυνεύει.»¹⁴⁰

Οι δυσκολίες για τους προσκυνητές που επισκέπτονταν μοναχούς ήταν ποικίλες και πολλές φορές επίπονες.¹⁴¹ Στην *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* ο ανώνυμος συγγραφέας καταγράφει μια σειρά κινδύνων που αντιμετώπισε ο ίδιος και η συντροφιά του στη διάρκεια του προσκυνηματός τους. Όπως διηγείται, καθώς περπατούσαν στην έρημο για πέντε μερόνυχτα, λιποθύμησαν από πείνα και δίψα.¹⁴² Άλλοτε, οι ίδιοι προσκυνητές βρέθηκαν σε έλη και τρυπήθηκαν από αγκάθια που τους προκάλεσαν τεράστιο πόνο, σε βαθμό που κινδύνευσαν να χάσουν τη ζωή τους.¹⁴³ Ακόμη, βυθίστηκαν μέσα στη λάσπη με κίνδυνο που μπορούσε επίσης να αποβεί μοιραίος.¹⁴⁴

Συχνά, οι αντιξοότητες σχετίζονταν και με τις υδάτινες μετακινήσεις. Ο συγγραφέας του ίδιου έργου σημειώνει ότι κάποτε ένα ρεύμα από τον ποταμό ξεχύθηκε πάνω τους από την πλημμύρα του Νείλου και βάδιζαν τρεις μέρες στο νερό με φόβο να πνιγούν.¹⁴⁵ Στον Νείλο συνέβη να αναποδογυρίσει η βάρκα τους και στη

¹³⁹ *Η Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* 15.1.

¹⁴⁰ *Η Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* 23.1.

¹⁴¹ Σχετικά με τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο ταξιδιώτης ιδιαίτερα στην περιοχή της Αιγύπτου βλ. Adams, «There and Back Again», σ. 154-58.

¹⁴² *Η Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία*, Επίλογος 4.

¹⁴³ *Η Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία*, Επίλογος 5.

¹⁴⁴ *Η Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία*, Επίλογος 6.

¹⁴⁵ *Η Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία*, Επίλογος 7.

λίμνη Μαρεώτιδα να ξεπέσουν σε ένα ερημονήσι.¹⁴⁶ Καθώς πήγαιναν στη Νιτρία, σε μία κοιλάδα γεμάτη νερό, δέχτηκαν την επίθεση κροκοδείλων.¹⁴⁷

Ένας από τους σοβαρότερους κινδύνους που αναφέρεται συχνά στις προσκυνηματικές ιστορίες είναι αυτός των ληστών. Στο ίδιο έργο, ο ανώνυμος συγγραφέας καταγράφει ότι καθώς πήγαιναν στη Δίολκο, τους καταδίωξαν ληστές, από τους οποίους γλίτωσαν με δυσκολία.¹⁴⁸ Η Εγερία αναφέρει επίσης την ύπαρξη ληστών. Σημειώνει ότι υπήρχαν ύποπτες διαδρομές, στις οποίες μπορούσε κανείς να εκτεθεί σε τέτοιους κινδύνους, γι' αυτό, όπου ήταν απαραίτητο, συνοδευόταν, μαζί με τη συντροφιά της, από στρατιώτες.¹⁴⁹

Η απειλή των ληστών αναφέρεται σε αρκετές πηγές και μοιάζει να ήταν πραγματικά συνηθισμένη. Ο μοναχός Αμμώνιος, όπως διηγείται ο ίδιος, ζούσε σε ένα κελί κοντά στην Αλεξάνδρεια.¹⁵⁰ Κάποτε αποφάσισε να επισκεφθεί και να προσκυνήσει την Ιερουσαλήμ. Σε αυτή την απόφαση τον οδήγησε ο λογισμός του, όπως σημειώνει, για δύο λόγους. Ο πρώτος ήταν να υποστηρίξει τους χριστιανούς που αντιμετώπιζαν δυσκολίες και ο δεύτερος να προσκυνήσει τους τόπους που έζησε ο Ιησούς. Αφού έφτασε στην Ιερουσαλήμ και προσκύνησε τους Αγίους Τόπους, πήρε την απόφαση να επισκεφθεί το Σινά. Βρήκε μάλιστα και μια συντροφιά από ευσεβείς ανθρώπους και περνώντας την έρημο, έφτασαν εκεί όλοι μαζί. Έμεινε στο Σινά κάποιο διάστημα για να ωφεληθεί πνευματικά από τους μοναχούς που ασκήτευαν σε αυτό.

¹⁴⁶ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία*, Εὑλόγιος 9-10.

¹⁴⁷ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία*, Εὑλόγιος 12.

¹⁴⁸ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία*, Εὑλόγιος 8.

¹⁴⁹ *It.Eg.* 9.3.

¹⁵⁰ Αμμώνιος, *Διήγησις*. Σχετικά βλ. Τσάμης - Κατσάνη, *Το Μαρτυρολόγιον του Σινά* και Caner, *History and Hagiography from the Late Antique Sinai*.

Δεν είχαν περάσει πολλές ημέρες, όταν επιτέθηκαν Σαρακηνοί και σκότωσαν όλους τους μοναχούς που βρίσκονταν στα ασκηταριά τους και γύρω από αυτά. Διέφυγαν μόνο όσοι άκουσαν τις φωνές και κρύφτηκαν. Ο ίδιος ο Αμμώνιος σημειώνει ότι σώθηκε από θαύμα.

Αφού πέρασαν λοιπόν λίγες μέρες, ξαφνικά πέφτει πάνω μας ένα πλήθος Σαρακηνών, επειδή είχε πεθάνει ο αρχηγός της φυλής τους. Και όσους πέτυχαν στα γύρω κελιά τους σκότωσαν, οι άλλοι τους ξέφυγαν, επειδή αντιλήφθηκαν το θόρυβο και τη φασαρία, κατέφυγαν στο οχύρωμα μαζί με τον άγιο προϊστάμενο που ονομαζόταν πατήρ Δουλάς ... Όσους έπιασαν λοιπόν στη Γεθραμβή τους σκότωσαν και αυτοί ήταν πολλοί, και στο Χωρήβ και στο Κοδάρ και στους υπόλοιπους τόπους που γειτονεύουν με το άγιο όρος.¹⁵¹

Οι νεκροί μοναχοί ανέρχονταν, σύμφωνα με την περιγραφή, σε σαράντα. Καθώς βρίσκονταν σε πένθος, ο ίδιος ο Αμμώνιος και όσοι είχαν διασωθεί, πληροφορήθηκαν ότι οι Βλέμμενες είχαν σκοτώσει και τους μοναχούς της Ραϊθούς.

Οι κίνδυνοι που ήταν πιθανό να συναντήσει κάποιος προσκυνητής δεν είχαν μόνο πρακτική και φυσική μορφή. Μπορούσαν να υπάρξουν δυσκολίες που αφορούσαν την πνευματική και ψυχική διάσταση του εγχειρήματος. Ένας από τους σοβαρούς πειρασμούς ήταν η παρεκτροπή σε ανηθικότητες. Σε αυτή την περίπτωση ο ευλαβικός χαρακτήρας του προσκυνήματος μπορούσε να χαθεί και αντίθετα να ζημιωθεί πνευματικά ο πιστός, αν και υπήρξαν περιπτώσεις όπου αυτή η παρεκτροπή οδήγησε σε πνευματική πρόοδο.

Σύμφωνα με τον Γρηγόριο Νύσσης, υπήρχε σοβαρός κίνδυνος για την ηθική των προσκυνητών, στη διάρκεια του ταξιδιού. Τα άτομα διαφορετικού φύλου, σύμφωνα

¹⁵¹ Αμμώνιος, *Διήγησις* 3-4.

με τον ίδιο, δεν έπρεπε να συναναστρέφονται μεταξύ τους. Ωστόσο, σε ένα τέτοιο ταξίδι, αυτό θα ήταν αδύνατο, όπως θα ήταν και δύσκολο για μια γυναίκα να πραγματοποιήσει ένα προσκύνημα χωρίς οδηγό. Λόγω της φυσικής της αδυναμίας, χρειαζόταν κάποιον να την ανεβάζει και να την κατεβάζει από το άλογο, καθώς και να τη στηρίζει στις δύσκολες περιστάσεις. Όμως, σύμφωνα με τον Γρηγόριο, όταν κάποιος θα παρείχε αυτές τις υπηρεσίες, ίσως να μην παρέμενε απλός οδηγός.¹⁵²

Παρόμοιους πειρασμούς διαπίστωνε και ο Ιερώνυμος. Υποστήριζε ότι κάποιος προσκυνητής μπορούσε να επηρεαστεί αρνητικά και να πέσει σε μεγαλύτερες αμαρτίες, εφόσον, σύμφωνα με τον ίδιο, η Ιερουσαλήμ ήταν μια πόλη γεμάτη πόρνες, ηθοποιούς, γελωτοποιούς, αλλά και από ένα πλήθος ανδρών και γυναικών εξαιρετικά επικίνδυνο.¹⁵³

Τέτοιου είδους ηθικές παρεκτροπές, που ήταν δυνατό να βλάψουν τον προσκυνητή, διέβλεπαν και άλλοι εκκλησιαστικοί άνδρες. Υπάρχουν μαρτυρίες που πιστοποιούν αυτούς τους κινδύνους, όπως στην περίπτωση της Μαρίας της Αιγυπτίας. Η ίδια καθοδόν για ένα προσκύνημα είχε επαφές με μια συντροφιά ανδρών. Καθώς διηγούνταν τη ζωή της στον Ζωσιμά ανέφερε:

Ζώντας λοιπόν μ' αυτόν τον τρόπο, βλέπω μια μέρα του καλοκαιριού, πολλούς άνδρες από τη Λιβύη και την Αίγυπτο, σαν να τρέχουν προς τη θάλασσα. Ρώτησα τότε κάποιον πού έτυχε μπροστά μου: Για πού πηγαίνουν άραγε αυτοί οι άνδρες που τρέχουν; Αυτός μου απάντησε: Όλοι τους πηγαίνουν στην Ιερουσαλήμ, για την εορτή της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού, που συνηθίζεται να γίνεται μετά από λίγες ημέρες. Τότε εγώ του είπα: Άραγε με παίρνουν και μένα μαζί τους, εάν βέβαια θελήσω να τους ακολουθήσω; Αυτός μου λέει: Αν έχεις να πληρώσεις το εισιτήριο σου και τα

¹⁵² Γρηγόριος Νύσσης, *Επ.* 2.

¹⁵³ Ιερώνυμος, *Επ.* 58.2.

άλλα σου έξοδα, δεν υπάρχει κανείς που θα σε εμποδίσει. Πράγματι αδελφέ, του είπα, δεν έχω για να πληρώσω το εισιτήριο και τα άλλα μου έξοδα, θα πάω όμως και εγώ και θα ανέβω σ' ένα από τα πλοία που έχουν ναυλώσει και πρόκειται να με θρέψουν κι αν ακόμη δεν θέλουν, γιατί έχω σώμα και παίρνουν αυτό αντί για ναύλο. Για τούτο ήθελα να ταξιδέψω, συγχώρεσέ με αββά μου, για να αποκτήσω πολλούς εραστές για την ικανοποίηση του πάθους μου.¹⁵⁴

Η περίπτωση της Μαρίας μοιάζει ίσως ακραία. Ωστόσο, αποκαλύπτει μια εντελώς διαφορετική πτυχή του προσκυνηματικού ταξιδιού. Επιπλέον, πιστοποιεί ότι τα λόγια των εκκλησιαστικών ανδρών σχετικά με ηθικές παρεκτροπές που ήταν δυνατό να υπάρξουν στη διάρκεια ενός τέτοιου ταξιδιού είχαν, έστω και στην υπερβολή τους, κάποια δόση αλήθειας.

Οι δυσκολίες που μπορούσε να κρύβει το προσκύνημα δεν εξαντλούνταν ούτε στους φυσικούς κινδύνους, ούτε στα ζητήματα ηθικής. Υπήρχε περίπτωση στη διάρκεια του ταξιδιού να προκληθούν και ψυχικές διαταραχές στον προσκυνητή. Ο Συμεώνης ο Παλαιός καθώς πήγαινε να προσκυνήσει στο Σινά, συνάντησε έναν γέροντα που ήταν κρυμμένος στην έρημο και ζούσε εκεί, άγριος και σκελετωμένος. Ο ίδιος διηγήθηκε στον Συμεώνη ότι είχε ξεκινήσει και εκείνος ένα προσκύνημα για το Σινά, μαζί με έναν σύντροφο, με τον οποίο είχαν ορκιστεί να μην χωριστούν ούτε με τον θάνατο. Όμως, έτυχε ο σύντροφός του να πεθάνει και ο ίδιος, δεμένος με τον όρκο, έσκαψε λάκκο και έθαψε το σώμα του.¹⁵⁵ Αυτή η περίπτωση προσκυνηματος καταδεικνύει έναν κίνδυνο ψυχικής διαταραχής, με σημερινούς όρους, που οδήγησε τον πιστό σε αφιέρωση του σώματος και της ζωής σε ακραίο βαθμό. Η βιολογική ζωή και οι ανάγκες της σχεδόν καταργούνται και ο αρχικός στόχος ακυρώνεται.

¹⁵⁴ Σωφρόνιος Ιεροσολύμων, *Βίος όσιος Μαρίας της Αίγυπτίας*, MPG 87, 3697-726. (Η μετάφραση της έκδοσης της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα).

¹⁵⁵ Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ιστορία* 6.

Παρόμοια, σε ακραίες συμπεριφορές οδηγήθηκε η Μαρία η Αιγυπτία. Όταν έφτασε στην Ιερουσαλήμ, προσπάθησε να εισέλθει στο ναό, τον οποίο επισκέπτονταν οι προσκυνητές. Κάτι τέτοιο όμως στάθηκε αδύνατο, λόγω μιας αόρατης δύναμης.¹⁵⁶ Τελικά, εξαιτίας αυτού του γεγονότος οδηγήθηκε στην έρημο, άλλαξε ζωή και πέρασε τα υπόλοιπα χρόνια με ιδιαίτερα ακραίο ασκητισμό. Σε αυτή την περίπτωση το προσκύνημα οδήγησε τη Μαρία σε πλήρη υποτίμηση κάθε βιολογικής ανάγκης και στην προσπάθεια εξαύλωμένης και απομονωμένης διαβίωσης.

Οι πιστοί και οι μελλοντικοί προσκυνητές πληροφορούνταν για κάθε είδους απειλή που μπορούσε να προκύψει σε ένα ταξίδι από διάφορες προσκυνηματικές ιστορίες. Οι φυσικοί κίνδυνοι δεν είναι βέβαιο ότι τους φόβιζαν ή τους απέτρεπαν. Ίσως αντίθετα να τους προέτρεπαν, εφόσον έδιναν μια ευκαιρία δοκιμασίας και έτσι πνευματικής άσκησης. Ταυτόχρονα, ήταν ένα τρόπος απόδειξης της αγάπης στον Θεό και την πνευματική ζωή, μια μαρτυρία του κόπου που ήταν διατεθειμένος να κάνει κάποιος και των ταλαιπωριών που μπορούσε να ξεπεράσει για να τον πλησιάσει. Ίσως να υπάρχει κάποτε και δόση υπερβολής στην περιγραφή των φυσικών κινδύνων, με σκοπό να τονιστεί η συγκεκριμένη αυτή διάσταση του πνευματικού αγώνα.¹⁵⁷

Επιπλέον, τέτοιου είδους φόβοι που σχετίζονταν με τη φύση ή με ληστές έδιναν ακόμη περισσότερο την εντύπωση ότι οι μοναχοί ζούσαν πέρα και έξω από τον ανθρώπινο πολιτισμό. Η έρημος έμοιαζε να βρίσκεται ανάμεσα στο θείο και το ανθρώπινο. Οι διάφορες απειλές πιστοποιούσαν ότι η πρόσβαση ήταν για λίγους και ίσως εκλεκτούς: «Τέτοιοι κίνδυνοι είναι οι απαραίτητες προϋποθέσεις, ώστε να αξιωθεί να δει κανείς όλα αυτά τα πράγματα.»¹⁵⁸

¹⁵⁶ Σωφρόνιος Ιεροσολύμων, *Βίος όσίας Μαρίας της Αιγυπτίας*, MPG 87, 3697-726.

¹⁵⁷ Για τον συμβολισμό των κινδύνων που ξεπερνούσαν οι μοναχοί στην έρημο βλ. Elliott, *Roads to Paradise, Reading the Lives of Early Saints*, σ. 170-71.

¹⁵⁸ Βλ. Frank, *The Memory of the Eyes*, σ. 53.

Το ενδεχόμενο ηθικών παρεκτροπών ωστόσο θα προβλημάτιζε ή θα φόβιζε τον προσκυνητή, και ίσως να αποτελούσε πραγματικό κίνδυνο ακόμα και για έναν ευσεβή. Αυτός είναι ενδεχομένως ο λόγος που τα ηθικά παραπτώματα δεν αναφέρονται σε αμιγώς προσκυνηματικές ιστορίες, αλλά καταγράφονται μόνο σε επιστολές εκκλησιαστικών ανδρών και *Βίους αγίων*, όπως της Μαρίας της Αιγυπτίας.

Ξεπερνώντας πολλές δοκιμασίες και καταβάλλοντας μεγάλους κόπους, οι προσκυνητές έδιναν ορισμένες φορές την εντύπωση ότι υπερέβαιναν τα ανθρώπινα μέτρα. Εφόσον διακινδύνευαν τη ζωή τους κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού που πραγματοποιούσαν για χάρη της πίστης, μπορούσαν να παραβληθούν με αγίους και μάλιστα με μάρτυρες. Ξεπερνούσαν τα εμπόδια, όπως κάθε πειρασμό της πνευματικής ζωής, και με αυτό τον τρόπο αποδείκνυαν αφενός τη θέληση και την πίστη τους, αφετέρου τη συνδρομή της θείας πρόνοιας.

Αλλά ούτε οι κίνδυνοι για ηθικές παρεκτροπές που αναφέρονται κάποτε από εκκλησιαστικούς άνδρες απέτρεπαν τους πιστούς. Ίσως συμβόλιζαν τους πειρασμούς και είχαν στόχο να υποψιάσουν τους προσκυνητές ότι δεν θα συναντούσαν έναν παράδεισο. Καταδείκνυαν ότι πουθενά δεν ήταν κανείς απαλλαγμένος από εμπόδια. Όσοι τους αφηγούνταν δεν είχαν παρασυρθεί, αλλά είχαν ξεπεράσει τέτοιου είδους αντιξοότητες. Όταν ο Γρηγόριος Νύσσης έγραφε: «...πώς είναι δυνατόν να περάσεις μέσα από τόσο καπνό, χωρίς δακρυσμένα μάτια;»¹⁵⁹ φαίνεται να υπονοούσε ότι ακόμα κι αν τα δικά του μάτια δεν είχαν δακρύσει, σίγουρα πέρασαν από δοκιμασία. Οι κίνδυνοι αυτού του είδους ήταν αφανείς και γι' αυτό πιο ισχυροί. Ο προσκυνητής έπρεπε να είναι ενήμερος και, ξεπερνώντας αυτές τις αντιξοότητες, να αναμένει αμοιβή από την πνευματική ευφορία του προσκυνήματος.

¹⁵⁹ Γρηγόριος Νύσσης, *Επ.* 2.

Το ενδεχόμενο ψυχικών διαταραχών ήταν πιο επικίνδυνο. Οι δυσκολίες του ταξιδιού μπορούσαν να οδηγήσουν τους προσκυνητές σε μια υπερβολική πίεση με απρόβλεπτες συνέπειες. Αλλά κατά κανόνα η εξόντωση περιοριζόταν στη σωματική δοκιμασία. Το πνευματικό όφελος βοηθούσε στη υπέρβαση ή την ίαση της ψυχικής ασθένειας που εμφιλοχωρούσε.

Οι κίνδυνοι και οι απειλές δεν αποτελούσαν ξεκάθαρα ένα αρνητικό κομμάτι του προσκυνήματος. Αναδείκνυαν ότι η αξία του ήταν μεγάλη και ότι για να ωφεληθεί ο πιστός έπρεπε να ξεπεράσει είτε τις φυσικές αντιξοότητες, είτε τους ηθικούς κινδύνους, είτε τις ψυχικές διακυμάνσεις για να αποκομίσει τελικά το κέρδος που προσδοκούσε.

iii. Η διαμονή

Η διαμονή κατά τη διάρκεια του ταξιδιού αποτελούσε ένα ζήτημα ουσιαστικό και πρωταρχικό για κάθε προσκυνητή που διήνυε κουραστικές και χρονοβόρες διαδρομές. Έπρεπε να εξασφαλίζει και να παρέχει ασφάλεια, διατροφή και ξεκούραση, τόσο για τον ταξιδιώτη, όσο και για τα ζώα του. Εκτός από τα οργανωμένα ξενοδοχεία και πανδοχεία της εποχής, φαίνεται πως μια πολύ συχνή επιλογή των προσκυνητών ήταν να φιλοξενηθούν σε κάποιο μοναστήρι, εφόσον το είδος της διαμονής όφειλε να υποστηρίζει τον ευλαβικό χαρακτήρα του εγχειρήματος.

Ο ταξιδιώτης που ήταν ευγενής ή εύπορος είχε αρκετές επιλογές. Ίσως διέθετε δικό του κατάλυμα ή φιλοξενούνταν από συγγενείς και φίλους. Αν ταξίδευε μέσα από ερημικές περιοχές και δεν υπήρχε δυνατότητα φιλοξενίας, μπορούσε να κατασκηνώσει στο ύπαιθρο. Ακόμη, υπήρχε η δυνατότητα να απευθυνθεί στις τοπικές

αρχές και να ζητήσει κρατική αρωγή.¹⁶⁰ Αν ήταν κάτοχος ειδικής άδειας και χρησιμοποιούσε τον *cursus publicus*, την υπηρεσία του δημόσιου ταχυδρομείου, είχε τη δυνατότητα να ζητήσει διαμονή και διατροφή για τον ίδιο και τα ζώα του. Σε αυτή την περίπτωση ο πληθυσμός της περιοχής ήταν υποχρεωμένος να τα παρέχει. Προκειμένου να γίνει η διαδικασία του ταξιδιού πιο εύκολη για τους ανθρώπους που ήταν επιφορτισμένοι να παρέχουν τη διαμονή, αλλά και για τους ταξιδιώτες, ιδρύθηκαν κατά μήκος του δρόμου οι σταθμοί *mansiones* ή *mutationes*.¹⁶¹ Από την άλλη, ο συνηθισμένος ταξιδιώτης που δεν είχε τέτοιες δυνατότητες, κατευθυνόταν συνήθως σε απλά πανδοχεία.

Ο ανώνυμος προσκυνητής του Μπορντώ παρέχει, εκτός των άλλων, και μια λεπτομερή καταγραφή των σταθμών που ανέμεναν τον ταξιδιώτη κατά μήκος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Παρουσιάζει τους σταθμούς που συνάντησε και τις μεταξύ τους αποστάσεις, δημιουργώντας μια λίστα.¹⁶² Ωστόσο, δεν αναφέρει περισσότερες πληροφορίες, πέρα από αριθμητικά δεδομένα, για τα καταλύματα αυτά. Καταγράφει με αυτόν τον τρόπο το συνηθισμένο ταξίδι που θα μπορούσαν να κάνουν πολλοί πιστοί.

Ένας συνηθισμένος τόπος διαμονής ήταν βεβαίως τα πανδοχεία, γνωστά ήδη από την κλασική αρχαιότητα. Πανδοχεία υπήρχαν σε πολλά σημεία των μεγάλων δρόμων και των πυκνοκατοικημένων περιοχών. Στην εξοχή, τα καταλύματα ήταν μικρότερα και βρίσκονταν πιο αραιά. Συχνά τέτοια πανδοχεία προκάλεσαν γύρω τους την ανάπτυξη οικισμών.¹⁶³ Ακόμη και τα πιο αξιοπρεπή πανδοχεία προσέφεραν μαζί με

¹⁶⁰ Casson, *To Ταξίδι στον Αρχαίο Κόσμο*, σ. 248-49.

¹⁶¹ Για την ανάλυση της λειτουργίας του *cursus publicus* και τη δημιουργία των σταθμών βλ. Kolb, «Transport and Communication in the Roman State, the *Cursus Publicus*», σ. 95-105.

¹⁶² Βλ. σχετικά Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire*, σ. 57.

¹⁶³ Casson, *To Ταξίδι στον Αρχαίο Κόσμο*, σ. 253.

τις άλλες υπηρεσίες, επιλογή διασκεδάσεων, στις οποίες περιλαμβάνονταν και πόρνες.¹⁶⁴

Τα πανδοχεία θεωρούνταν μέρη που σχετίζονταν με την εγκληματικότητα, τη βία ακόμη και τη σωματική βλάβη.¹⁶⁵ Στη λογοτεχνία της ύστερης αρχαιότητας συνδυάζονταν συχνά με την περιθωριακή ζωή. Για παράδειγμα στις απόκρυφες *Πράξεις Θωμά* ο απόστολος εμφανίζεται να επαναφέρει στη ζωή ένα κορίτσι που ζούσε σε ένα πανδοχείο ως πόρνη και είχε δολοφονηθεί.¹⁶⁶ Η πορνεία και η δολοφονία σχετίζονταν σε κάποιες περιπτώσεις με τα πανδοχεία.¹⁶⁷

Τα πανδοχεία προϋπέθεταν αμοιβές και υποδέχονταν ποικίλλη πελατεία. Αντιπαραβάλλονταν έτσι με την φιλανθρωπική και περιοριστική φύση κάποιων άλλων τόπων διαμονής, πιο γνωστών ως πρώτα χριστιανικά ξενοδοχεία. Αυτά εξυπηρετούσαν όχι μόνο μια ειδική θρησκευτική κοινότητα, αλλά προσέφεραν φαγητό και διαμονή στο όνομα του Θεού. Σε αυτή την περίοδο τα ξενοδοχεία συχνά ιδρύονταν μέσα στα μοναστικά συγκροτήματα ή κοντά σε κάποια εκκλησία. Πολλά χτίστηκαν κατ' εντολή αυτοκρατόρων ή άλλων εύρωστων ανθρώπων που επιθυμούσαν να προσφέρουν κάποια φιλανθρωπία.¹⁶⁸

Για τους προσκυνητές, και γενικότερα για τους χριστιανούς, το πανδοχείο δεν θεωρούνταν πάντα κατάλληλος τόπος διαμονής. Γι' αυτό το λόγο, η Εκκλησία άρχισε να παρέχει τα δικά της καταλύματα. Ο Βασίλειος Καισαρείας προώθησε τη δημιουργία ξενώνων για χριστιανούς ταξιδιώτες. Μετά τη Σύνοδο της Νίκαιας, κάθε χριστιανική κοινότητα είχε το δικό της ξενοδοχείο, το οποίο βρισκόταν υπό την

¹⁶⁴ Casson, *To Ταξίδι στον Αρχαίο Κόσμο*, σ. 257-58.

¹⁶⁵ Για μια εκτενή ανάλυση σχετικά με τα πανδοχεία στην αρχαιότητα βλ. Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World*, σ. 11-39.

¹⁶⁶ *Πράξεις Θωμά*, 51-53. Βλ. *The Acts of Thomas*, εισαγωγή, κείμενο και σχόλια, Klijn.

¹⁶⁷ Βλ. σχετικά Κυρτάτας, «Επίσκεψη σε πορνείο», σ. 99-112.

¹⁶⁸ Βλ. σχετικά Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World*, σ. 17-18.

επίβλεψη μοναχών και κληρικών. Επιπλέον, η σύνοδος της Λαοδικείας όριζε ότι δεν έπρεπε οι κληρικοί και οι άνθρωποι που υπηρετούσαν την Εκκλησία να εισέρχονται σε *καπηλεία*, που υπήρχαν συνήθως στα πανδοχεία.¹⁶⁹ Με άλλα λόγια, ένα μεγάλο πλήθος προσκυνητών δεν μπορούσε πια να εισέρχεται σε τέτοια μέρη. Τα μοναστικά ξενοδοχεία πάντως δεν δέχονταν όλους γενικά τους ταξιδιώτες, αλλά μόνο τους πιστούς. Για το λόγο αυτό, οι χριστιανοί ταξιδιώτες ήταν εξοπλισμένοι με συστατικές επιστολές.¹⁷⁰

Τα ξενοδοχεία είχαν, καθώς φαίνεται, και έντονο φιλανθρωπικό χαρακτήρα. Παρείχαν συχνά φαγητό και καταφύγιο δωρεάν σε προσκυνητές και μοναχούς ή άλλους που ταξίδευαν για θρησκευτικούς λόγους, αν και οι κοσμικοί φιλοξενούμενοι δεν ήταν άγνωστοι. Συνδέθηκαν με τη φιλανθρωπική φιλοξενία κυρίως μετά τον Κωνσταντίνο. Αυτοκράτορες, επίσκοποι και άλλοι θέλοντας να κάνουν κάποια φιλανθρωπία ίδρυναν ξενοδοχεία που εξαρτώνταν από μοναστήρια, εκκλησίες, τόπους με οστά αγίων ή άλλους τόπους με ιερότητα, με σκοπό να εξυπηρετήσουν ένα χριστιανικό κοινό. Αυτή η αύξηση στην ίδρυση ξενοδοχείων επιβλήθηκε από την ανάγκη δημιουργίας κατάλληλων τόπων για τη διαμονή των χριστιανών. Επιπλέον δείχνει και μια γενικότερη μετατόπιση των πλουσίων δωρητών που απομακρύνονταν από τη θεμελίωση αστικών οικοδομημάτων και από τον τέταρτο αιώνα στρέφονταν σε κτίσματα φιλανθρωπικά και θρησκευτικά.¹⁷¹

¹⁶⁹ Σύνοδος της Λαοδικείας, Κανόνας 24: *Ὅτι οὐ δεῖ ἱερατικούς ἀπὸ πρεσβυτέρων ἕως διακόνων, καὶ ἐξῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως ἕως ὑπηρετῶν, ἢ ἀναγλωστῶν, ἢ ψαλτῶν, ἢ ἐφορκιστῶν, ἢ θυρωρῶν, ἢ τοῦ τάγματος τῶν ἀσκητῶν, εἰς καπηλεῖον εἰσέναι.* Η Σύνοδος της Λαοδικείας πραγματοποιήθηκε το 363.

¹⁷⁰ Βλ. Casson, *To Ταξίδι στον Αρχαίο Κόσμο*, σ. 399-400.

¹⁷¹ Βλ. σχετικά Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World*, σ. 35-36. Ακόμη, σχετικά με τα ξενοδοχεία, Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire*, σ. 63-66.

Τα μοναστήρια διέθεταν έτσι συχνά ξενώνες και ξενοδοχεία για τους προσκυνητές. Οι προσκυνηματικές ιστορίες αναφέρουν πολλές φορές τη διαμονή σε κάποιο μοναστήρι. Ο Παλλάδιος γράφει: «Όταν πήγα για πρώτη φορά στην Αλεξάνδρεια, στη διάρκεια της δεύτερης υπατείας του Θεοδοσίου, του μεγάλου βασιλιά, ο οποίος βρίσκεται τώρα ανάμεσα στους αγγέλους, εξαιτίας της πίστης του στον Χριστό, συνάντησα σε αυτή την πόλη έναν θαυμάσιο άνδρα, με κάθε τρόπο στολισμένο, στο ήθος και τη γνώση, τον Ισίδωρο τον πρεσβύτερο, ο οποίος ήταν ξενοδόχος στην Εκκλησία της Αλεξάνδρειας».¹⁷² Η Εκκλησία της Αλεξάνδρειας συντηρούσε, όπως φαίνεται, ξενοδοχείο και υπήρχε αρμόδιος γι' αυτήν την καθόλου ευκαταφρόνητη θέση. Ο Παλλάδιος, όταν έφτασε στην Αλεξάνδρεια, συνάντησε πρώτα απ' όλα τον ξενοδόχο, κάτι που ίσως έπραττε κάθε θεοσεβής ταξιδιώτης. Για τον Ισίδωρο τον ξενοδόχο αναφέρει ότι ήταν θαυμάσιος και εξαιρετικού ήθους άνθρωπος. Φαίνεται πως οι μοναχοί που ήταν υπεύθυνοι για τα ξενοδοχεία και την υποδοχή των ξένων ήταν άνθρωποι που έχαιραν εκτίμησης και φημίζονταν για την πνευματική τους ζωή: «Στα μοναστήρια, υπεύθυνοι για τους ξενώνες ήταν γενικά επίλεκτοι μοναχοί, που έδιναν λογαριασμό απευθείας στον ηγούμενο, ενώ τους ξενώνες των εκκλησιών τους φρόντιζαν ιερείς που λογοδοτούσαν στον επίσκοπο».¹⁷³

Ο ίδιος ο Παλλάδιος έζησε χρόνια φιλοξενούμενος από διάφορους μοναχούς και ζώντας όπως οι ίδιοι. Αναφέρει για παράδειγμα ότι παρέμεινε τρία χρόνια μαζί με τον Δωρόθεο, Θηβαίο ασκητή.¹⁷⁴ Λίγο παρακάτω σημειώνει ότι αφού συνάντησε πολλούς αγίους κι έμεινε στα γύρω από την Αλεξάνδρεια μοναστήρια για τρία χρόνια με άριστους και πολύ σπουδαίους άνδρες, περίπου δύο χιλιάδες, έφυγε από εκεί και

¹⁷² Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 1.1.

¹⁷³ Casson, *To Ταξίδι στον Αρχαίο Κόσμο*, σ. 404.

¹⁷⁴ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 2.1.

πήγε στο βουνό της Νιτρίας.¹⁷⁵ Φαίνεται ότι έμενε σαν φιλοξενούμενος στα διάφορα μοναστήρια για όσο καιρό επιθυμούσε.

Ακόμη, σημειώνει ότι αφού διαβίωσε στο όρος της Νιτρίας έναν ολόκληρο χρόνο και ωφελήθηκε πολύ από τους μακάριους πατέρες, προχώρησε στην ενδότατη έρημο.¹⁷⁶ Περιγράφει ακόμη το ξενοδοχείο, το οποίο διέθετε για τους επισκέπτες της η Εκκλησία εκείνης της περιοχής: «Κοντά στην εκκλησία υπάρχει ξενοδοχείο στο οποίο φιλοξενούν, όλο τον χρόνο, τον ξένο που φτάνει, μέχρι να θελήσει μόνος του να φύγει. Και αν παραμένει δύο ή τρία χρόνια, αφού του επιτρέψουν να μείνει μία εβδομάδα σε αργία, τις υπόλοιπες ημέρες τον απασχολούν με έργα στον κήπο, το αρτοποιείο ή το μαγειρείο. Εάν κάποιος είναι αξιόλογος, του δίνουν βιβλίο και δεν του επιτρέπουν να συναντήσει κανέναν μέχρι την έκτη ώρα».¹⁷⁷

Η διαμονή σε μοναστήρια αναφέρεται επίσης σε αρκετές άλλες προσκυνηματικές ιστορίες. Η Εγερία σημειώνει ότι φιλοξενήθηκε μαζί με τη συντροφιά της από μοναχούς. Όταν έφθασαν στην κορυφή του Σινά, τους δέχτηκαν οι μοναχοί που έμεναν εκεί και τους προσέφεραν κάθε φιλοξενία.¹⁷⁸ Δηλώνει, επιπλέον, ότι καθώς ξεναγούνταν από τους μοναχούς, όταν νύχτωνε, κατασκήνωναν για να κοιμηθούν: «Δειπνήσαμε με τους αγίους ανθρώπους σε ένα μέρος του κήπου, μπροστά από τη βάτο και κατασκηνώσαμε εκεί».¹⁷⁹ Σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για ένα διαφορετικό τύπο φιλοξενίας των μοναστηριών, εφόσον οι μοναχοί συνόδευαν τους προσκυνητές.

Η Παύλα, όταν πραγματοποιούσε το προσκύνημά της, είχε δεχτεί πρόσκληση από τον ανθύπατο της Παλαιστίνης, ο οποίος της πρόσφερε επίσημο κατάλυμα. Η

¹⁷⁵ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 7.1.

¹⁷⁶ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 7.3.

¹⁷⁷ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 7.4.

¹⁷⁸ *It. Eg.* 3.1.

¹⁷⁹ *It. Eg.* 4.8.

ίδια ωστόσο προτίμησε ένα ταπεινό κελί.¹⁸⁰ Ως γυναίκα ευγενικής καταγωγής, μπορούσε να αξιωθεί επίσημη φιλοξενία. Προτίμησε όμως το κελί ενός μοναστηριού, για λόγους ταπεινότητας και διέμεινε και αυτή σε μοναστήρι. Η Φαβιόλα επίσης, όταν πήγε να προσκυνήσει στην Ιερουσαλήμ, φιλοξενήθηκε από τον Ιερώνυμο, προφανώς στο μοναστήρι που ο ίδιος ήταν υπεύθυνος.¹⁸¹ Παρόμοια, ο μοναχός Αμμώνιος έμεινε στο Σινά φιλοξενούμενος στα διάφορα μοναστήρια.

Η διαμονή σε μοναστήρι μοιάζει να είχε ιδιαίτερη σημασία για τον ταξιδιώτη: σήμαινε διδαχή και συμμετοχή στην πνευματική ζωή του. Επιπλέον, ο προσκυνητής στη διάρκεια της διαμονής στο μοναστήρι γινόταν μέρος του ίδιου του προσκυνήματος. Του δινόταν η ευκαιρία να ζήσει τη ζωή των μοναχών και ταυτόχρονα να παρατηρεί ως θέαμα τη ζωή τους. Η προσωπική συμμετοχή στην πνευματική ζωή συμπλήρωνε τη θέαση των αξιοθέατων. Ίσως γι' αυτό οι προσκυνητές μιλούσαν με τόσο ενθουσιασμό για τη διαμονή σε μοναστήρια: «Και κάνοντας και εκεί το προσκύνημα των Αγίων Τόπων, έμεινα κάποιες ημέρες για να απολαύσω την πνευματική συντροφιά των τόσο ενάρετων και αγίων μοναχών που ασκήτευαν εκεί», έγραφε ο Αμμώνιος.¹⁸²

Στα μάτια των προσκυνητών το μοναστήρι αποτελούσε μικρογραφία του παραδείσου. Η ζωή εκεί σήμαινε την πρόγευση της ουράνιας διαβίωσης και την αίσθηση της αιώνιας ευδαιμονίας. Υπήρχε η δυνατότητα να διαμείνουν σε έναν κόσμο έξω από τον υλικό, χωρίς βιοτικές ανάγκες και γήινες θλίψεις.¹⁸³

Η διαμονή απασχολούσε έντονα τους προσκυνητές και αναφέρεται πολύ συχνά στις σχετικές πηγές. Εκτός από σοβαρό πρακτικό θέμα, αποτελούσε και ένα ζήτημα

¹⁸⁰ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.9.

¹⁸¹ Ιερώνυμος, *Επ.* 77. 7.

¹⁸² Αμμώνιος, *Διήγησις* 2.

¹⁸³ Βλ. Kyratas, «Seeking paradise in the Egyptian desert», σ. 127-35.

πνευματικό. Ήταν κομμάτι του ίδιου του προσκυνήματος και σχετιζόταν με την ευλάβεια, τη συγκίνηση που θα ένιωθε ο πιστός και ενέτασσε τον ταξιδιώτη στον νέο τόπο που θα διέμενε. Γι' αυτό άλλωστε υπήρξε τόσο έντονο ενδιαφέρον για τη διαμονή των χριστιανών σε κατάλληλους τόπους και όχι στα παραδοσιακά πανδοχεία.

Η διαμονή γίνεται μέρος του προσκυνήματος αλλά και κομμάτι μιας ιερής γεωγραφίας. Δίπλα στους ιερούς τόπους, τα βουνά, τις σπηλιές, τις άγριες ερήμους και τους παραδεισένιους κήπους ιεροποιείται και το κατάλυμα φιλοξενίας των πιστών. Πολύ συχνά η διαμονή στον ξενώνα ενός μοναστηριού γίνεται απαραίτητο στοιχείο για να επιτευχθεί ο στόχος του ταξιδιού. Από εκεί ο πιστός έχει τη δυνατότητα να συμμετέχει στην πνευματική ζωή του μοναστηριού, να ακούει τις διδαχές, να παρακολουθεί τη ζωή των μοναχών.

Η διαμονή σε ένα τέτοιο χώρο καθίσταται πλέον όχι μόνο απαραίτητη για τον πιστό, αλλά και ιερό καθήκον για τους μοναχούς. Συχνά μαρτυρούνται παραδείγματα υποδοχής και φιλοξενίας των ταξιδιωτών, τα οποία τονίζουν ακριβώς τη σημασία που είχε η διαμονή σε έναν άγιο χώρο και όχι σε τυχαία μέρη που θα αλλοίωναν την ευλάβεια του ταξιδιού.

Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο που φανερώνει την πνευματική σημασία της διαμονής σε ένα αξιοπρεπές κατάλυμα για κάθε προσκυνητή ήταν και η ίδρυση ξενοδοχείων ως ένδειξη φιλανθρωπίας από ανθρώπους που είχαν οι ίδιοι βιώσει την σχετική εμπειρία. Για παράδειγμα, η Φαβιόλα ίδρυσε ξενώνα για ταξιδιώτες όταν επέστρεψε από τους Αγίους Τόπους σε ένδειξη φιλανθρωπίας.¹⁸⁴ Παρόμοια, η Παύλα έχτισε χώρο φιλοξενίας στη Βηθλεέμ, για να βρίσκουν οι ταξιδιώτες αυτό που στερήθηκαν ο Ιωσήφ και η Μαρία, όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται.¹⁸⁵ Γενικότερα φαίνεται ότι τέτοια ιδρύματα ήταν συχνή επιλογή πλουσίων ανθρώπων που

¹⁸⁴ Ιερώνυμος, *Επ.* 77.10.

¹⁸⁵ Ιερώνυμος, *Επ.* 108. 14.

επιθυμούσαν να επιδείξουν κάποιο θεάρεστο έργο. Ταυτόχρονα, το ίδιο θεάρεστο έργο αποτελούσε η ιδιότητα του ξενοδόχου και του ανθρώπου που ήταν υπεύθυνος για την υποδοχή των ξένων. Για παράδειγμα, ο Ρουφίνος έμενε μαζί με την Μελάνη την πρεσβυτέρα και οι δύο τους, όπως περιγράφει ο Παλλάδιος, για είκοσι επτά χρόνια υποδέχονταν και φιλοξενούσαν εκείνους που πήγαιναν στην Ιερουσαλήμ για προσκύνημα, επισκόπους και μοναχούς, παρθένους και έγγαμους, επίσημους και απλούς. Με δικά τους έξοδα, προσέφεραν ανάπαυση σε όλους εκείνους που επιθυμούσαν να τους συναντήσουν.¹⁸⁶

Ο προσκυνητής έπρεπε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του να λύσει το ζήτημα της διαμονής. Μπορούσε να φιλοξενηθεί ως επίσημο πρόσωπο, αν είχε τέτοια ιδιότητα, να αναζητήσει κατάλυμα σε κάποιο πανδοχείο, κάτι στο οποίο αντιτάχθηκε ωρίς η Εκκλησία, ή να φιλοξενηθεί στο ξενοδοχείο ή τον ξενώνα ενός μοναστηριού. Δίνεται η εντύπωση πως οι προσκυνητές προτιμούσαν τη διαμονή σε μοναστήρι γιατί τους έδινε την ευκαιρία να βιώσουν την πνευματική ζωή των μοναχών και να ωφεληθούν από αυτή.

iv. Η παραμονή

Οι προσκυνητές παρέμεναν στους Αγίους Τόπους συνήθως αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, πολλές φορές ακόμη και χρόνια, συνδυάζοντας την διαμονή τους με σειρά εμπειριών. Οι συνηθέστερες πρακτικές που ακολουθούσαν ήταν οι ξεναγήσεις σε όσο

¹⁸⁶ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 46.

το δυνατό περισσότερους ιερούς τόπους, οι επισκέψεις σε μοναχούς, η επίσκεψη σε τάφους μαρτύρων, η μεταφορά των ευλογιών και οι φιλανθρωπίες.¹⁸⁷

Οι ξεναγήσεις και οι επισκέψεις στους διάφορους τόπους και τα αξιοθέατα που είχαν σχέση με τη χριστιανική πίστη, αποτελούσαν συστατικό στοιχείο των προσκυνημάτων. Άνθρωποι επιφορτισμένοι με τον ρόλο του ξεναγού οδηγούσαν τους προσκυνητές και τους εξηγούσαν με λεπτομέρεια καθετί που έβλεπαν. Οι προσκυνητές φανερώνουν συχνά μια αγωνία και πρόθεση να δουν, αν ήταν δυνατόν, όλους τους βιβλικούς τόπους και πάντως όσο το δυνατόν περισσότερους. Τους ενδιέφερε, όπως γίνεται σαφές, να μετακινούνται από τόπο σε τόπο με σκοπό να προσκυνήσουν κάθε τι που αναφερόταν στις Γραφές.

Στις προσκυνηματικές ιστορίες καταγράφονται αρκετά στοιχεία σχετικά με τις ξεναγήσεις στις οποίες συμμετείχαν οι πιστοί. Για παράδειγμα, ο Ευσέβιος σημειώνει ότι μέχρι τις ημέρες του διατηρούνταν ο θρόνος του Ιακώβου, του πρώτου επισκόπου της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων. Τον θρόνο αυτό περιποιούνταν και έδειχναν εκ περιτροπής οι αδελφοί, δηλαδή μοναχοί, προφανώς στους διάφορους προσκυνητές.¹⁸⁸ Ήδη τον δεύτερο αιώνα ο Μελίτων Σάρδεων, προκειμένου να καταγράψει τα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, μετέβη σε όλους τους σχετικούς τόπους και οι ερευνητικοί λόγοι πιθανότατα προσέλαβαν και χαρακτήρα προσκυνηματικό.¹⁸⁹ Ο ανώνυμος προσκυνητής του Μπορντώ δεν αναφέρει ευθέως στοιχεία για ξεναγήσεις. Καταγράφει ωστόσο λεπτομέρειες για αξιοθέατα στην Ιερουσαλήμ, την Παλαιστίνη και τις γύρω βιβλικές περιοχές που πολύ δύσκολα θα γνώριζε κανείς χωρίς κάποιον

¹⁸⁷ Για μια συνολική θεώρηση των προσκυνημάτων βλ. Stopford, «Some Approaches to the Archaeology of Christian Pilgrimage», σ. 57-72. Ακόμη για μια γενική αναφορά στα προσκυνήματα βλ. Hunt, «The Church as a Public Institution», σ. 238-76.

¹⁸⁸ Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 7.19.

¹⁸⁹ Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 4.26.

ειδικό ξεναγό.¹⁹⁰ Στην περίπτωση του ανώνυμου προσκυνητή φαίνεται πως οι ξεναγήσεις ήταν ήδη από τα χρόνια του σχετικά οργανωμένες και πως οι προσκυνητές ακολουθούσαν καθορισμένες πορείες, παρακολουθώντας συγκεκριμένες αφηγήσεις σχετικά με αυτά που έβλεπαν στους Αγίους Τόπους.

Η Εγερία αναφέρει ότι οι οδηγοί, προφανώς έχοντας ρόλο του ξεναγού, ήταν αυτοί που τους έδειχναν τον δρόμο για τις διάφορες τοποθεσίες και τους έδιναν τις απαραίτητες πληροφορίες. Οι οδηγοί αυτοί ήταν μοναχοί ή κληρικοί, επιφορτισμένοι με το συγκεκριμένο έργο: «Φθάνοντας λοιπόν εδώ, όπως μας πληροφορήσαν οι οδηγοί μας, οι άγιοι εκείνοι άνθρωποι που μας συνόδευσαν...»¹⁹¹ Αλλού αναφέρει: «Αναχωρώντας από την Ιερουσαλήμ και βαδίζοντας με τους αγίους, δηλαδή με έναν ιερέα, με διακόνους της Ιερουσαλήμ και μερικούς αδελφούς, δηλαδή μοναχούς, φθάσαμε στο μέρος του Ιορδάνη...»¹⁹² Οι ξεναγοί ήταν άνθρωποι αξιοσέβαστοι, με πνευματικό κύρος και γνώσεις σχετικά με τις Γραφές και τα πνευματικά ζητήματα.

Φαίνεται πως οι ξεναγοί εναλλάσσονταν και ίσως κάθε μοναχός με τις σχετικές γνώσεις μπορούσε να επιτελέσει αυτό το έργο: «Έτσι, λοιπόν, αφού κοινωνήσαμε και αφού μας έδωσαν τις ευλογίες οι άγιοι άνθρωποι και αφού διαβήκαμε την πόρτα της εκκλησίας, τότε τους ζήτησα να μας δείξουν καθέναν από τους ιερούς τόπους».¹⁹³ Οι ξεναγοί έδειχναν στους προσκυνητές κάθε ιερό τόπο και εξηγούσαν τη σχέση του με τις βιβλικές αναφορές. Έπειτα, η ομάδα των προσκυνητών διάβαζε μαζί με τους οδηγούς την περικοπή που αναφερόταν σε κάθε τόπο και στη συνέχεια προσευχόνταν.¹⁹⁴

¹⁹⁰ *It. Burd.* 587.3-589.

¹⁹¹ *It. Eg.* 1.2.

¹⁹² *It. Eg.* 10.3.

¹⁹³ *It. Eg.* 3.7.

¹⁹⁴ *It. Eg.* 4.3.

Οι μοναχοί που αναλάμβαναν τον ρόλο του ξεναγού μοιάζει να εκτελούσαν ένα αρκετά κουραστικό έργο. Χωρίς να εγκαταλείπουν τα άλλα τους καθήκοντα, διένυαν μεγάλες αποστάσεις και εξηγούσαν τις λεπτομέρειες κάθε τοποθεσίας. Τόσο κοπιαστική μπορούσε να γίνει η εργασία τους αυτή, ώστε υπήρχαν περιπτώσεις που οι σωματικές δυνάμεις τους εγκατέλειπαν: «...είχαν την καλοσύνη να μας φέρουν πάλι στη Φαράν, όσοι τουλάχιστον είχαν τη δύναμη».¹⁹⁵

Στην περίπτωση της Παύλας δεν γίνονται φανεροί οι ξεναγοί που της έδειχναν και της εξηγούσαν όσα έβλεπε. Ωστόσο, είναι απίθανο να γνώριζε τόσες ειδικές πληροφορίες στις επισκέψεις της. Άλλωστε, θα πρέπει να είχε κάποιους οδηγούς για τις μετακινήσεις της στους Αγίους Τόπους.¹⁹⁶ Στην επιστολή του Ιερώνυμου, στην οποία καταγράφεται η ζωή της, αναφέρονται πολλές λεπτομέρειες σχετικά με τις βιβλικές τοποθεσίες και ήταν επόμενο να υπάρχουν ειδικευμένοι άνθρωποι που οδηγούσαν τους πιστούς και εξηγούσαν ότι ήταν απαραίτητο. Τις ίδιες μετακινήσεις πραγματοποίησε συνοδεύοντας την Παύλα και ο ίδιος ο Ιερώνυμος.

Βασικός και πρωταρχικός οδηγός για τις μετακινήσεις των προσκυνητών ήταν η Βίβλος. Από εκεί καθορίζονταν οι τόποι που θα επισκέπτονταν, αλλά και οι επιθυμίες τους.¹⁹⁷ Οι περισσότεροι προσπαθούσαν να ακολουθούν, όσο γινόταν, τα βήματα των βιβλικών προσώπων, διαβάζοντας ταυτόχρονα τις σχετικές περικοπές.¹⁹⁸ Ο Ιερώνυμος περιγράφει επίσης γλαφυρά τις επισκέψεις που ακολουθούσε ο πιστός στους Αγίους Τόπους καθώς προσκαλεί τη Μαρκέλλα να μεταβεί και αυτή για ένα προσκύνημα:

¹⁹⁵ *It. Eg.* 5.12.

¹⁹⁶ Ιερώνυμος, *Επ.* 108. 9 κ.ε.

¹⁹⁷ Για το ίδιο θέμα βλ. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire*, σ. 87.

¹⁹⁸ *It. Eg.* 10.7.

...θα ακουμπήσουμε με τα χεῖλη μας το ξύλο του σταυρού και θα ανεβούμε μαζί με τον Κύριο στο Όρος των Ελαιών. Θα δούμε τον Λάζαρο να έρχεται μετά από τέσσερις ημέρες με τα ταφικά ρούχα, θα προσευχηθούμε στον τάφο του Δαβίδ... Θα κάνουμε ένα προσκύνημα στη Σαμάρια και θα προσευχηθούμε στην τέφρα του Ιωάννη του Βαπτιστή, του Ελισαίου και του Αβδιού. Θα μπούμε στις σπηλιές που στην εποχή των διωγμών και της πείνας οι συντροφιές των προφητών χόρτασαν. Αν έρθεις θα πάμε να δούμε την Ναζαρέτ, όπως δηλώνει το όνομά της, το λουλούδι της Γαλιλαίας. Όχι μακριά από την Κανά είναι ορατός ο τόπος όπου το νερό έγινε κρασί. Θα κάνουμε το δρόμο για το Θαβώρ και θα δούμε τις σκηνές που επιθυμούσε ο Πέτρος να μοιραστούνε με τον Μωυσή και τον Ηλία, και περισσότερο με τον Πατέρα και το Άγιο Πνεύμα. Θα πάμε να δούμε τη Γεννησαρέτ και εκεί θα δούμε τα σημάδια που οι πέντε χιλιάδες χόρτασαν με πέντε άρτους...¹⁹⁹

Οι προσκυνητές, καθώς ξεναγούνταν, φαίνεται πως είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν τις ακολουθίες στους τόπους εκείνους που είχαν διαδραματιστεί τα γεγονότα, κυρίως του Πάθους και της Ανάστασης. Έτσι, όπως σημειώνει η Εγερία, η οποία μας παρέχει της περισσότερες πληροφορίες σχετικά με αυτές τις ιεροτελεστίες, οι πιστοί, κυρίως τις ημέρες της μεγάλης εβδομάδας, ακολουθώντας τους ιερείς συμμετείχαν σε λιτανείες. Παρακολουθούσαν τις ακολουθίες, βλέποντας να διαδραματίζονται μπροστά τους, σχεδόν σε αναπαράσταση, τα γεγονότα του Πάθους και της Ανάστασης και ακολουθούσαν σε πομπή, πηγαίνοντας στους τόπους που αυτά είχαν λάβει χώρα.²⁰⁰ Για παράδειγμα, τη Μεγάλη Παρασκευή «...ψάλλοντας ύμνους, κατεβαίνουν πεζοί στην Γεθσημανή μαζί με τον επίσκοπο. Όταν φθάσουν κάνουν μια ειδική προσευχή, λένε έναν ύμνο και διαβάζουν την ευαγγελική περικοπή που αναφέρεται στη σύλληψη του Κυρίου. Όταν διαβάζεται η

¹⁹⁹ Ιερώνυμος, *Επ.* 46.13.

²⁰⁰ *It.Eg.* 27-39.

περικοπή ακούγονται θρήνοι και αναστεναγμοί... Στη συνέχεια συνοδεύουν τον επίσκοπό μέχρι τον σταυρό και εκεί διαβάζουν την περικοπή που διηγείται πώς οδήγησαν τον Κύριο στον Πιλάτο.»²⁰¹

Οι προσκυνητές δεν παρέμεναν στάσιμοι κατά τη διάρκεια του προσκυνήματος. Μετακινούνταν, αψηφώντας τον κόπο, από τόπο σε τόπο, ακόμη και αν χρειαζόταν να διανύσουν μεγάλες αποστάσεις. Σκοπός φαίνεται πως ήταν να ακολουθήσουν και οι ίδιοι την πορεία των γεγονότων και να βιώσουν όλα όσα είχαν διαβάσει. Δεν παρατηρούσαν απλά τους τόπους αλλά, καθώς παρατηρούσαν, γίνονταν μέτοχοι των βιβλικών πεπραγμένων.

Εκτός από τις επισκέψεις και τις ξεναγήσεις που πραγματοποιούσαν οι προσκυνητές στα διάφορα αξιοθέατα και τους τόπους που είχαν σχετιστεί με τη ζωή του Ιησού και των βιβλικών προσώπων, πραγματοποιούσαν επίσης επισκέψεις σε μοναχούς, οι οποίοι λειτουργούσαν σχεδόν ως αξιοθέατα. Αυτή η πρακτική αποτελούσε μια πολύ σημαντική συνισταμένη των προσκυνημάτων και συνήθως φαίνεται πως ακολουθούσε χρονικά. Ήταν μια συνήθεια που έδωσε έναν τελείως νέο χαρακτήρα στα προσκυνήματα και δημιούργησε μια εικόνα αυτών των ταξιδιών με καινούρια διάσταση. Στον αντίποδα ή και σαν συμπλήρωμα του προσκυνήματος στους Αγίους Τόπους δημιουργήθηκε έτσι αυτό στους αγίους άνδρες και ίσως και σε κάποιες αγίες γυναίκες.²⁰²

²⁰¹ *It.Eg.* 36.

²⁰² Βλ. Brouria Bitton, *Encountering the Sacred*, σ. 184- 206. Για την ανάπτυξη του μοναχισμού, αλλά και για μια ανάλυση των συμβολισμών της πόλης και της ερήμου βλ. Goehring, «The Encoaching Desert: Literary Production and Ascetic Space in Early Christian Egypt», σ. 281-96. Σχετικά με τη

Ο Αντώνιος αποτελεί ίσως το πρωιμότερο παράδειγμα επίσκεψης σε ένα είδος ασκητών. Όταν ο ίδιος αποφάσισε να αφιερωθεί στην πνευματική ζωή δεν υπήρχαν ακόμη μοναστικές κοινότητες και μοναχοί, αλλά κάποιοι άνθρωποι αποφάσιζαν να ασκητέψουν μόνοι τους. Όταν λοιπόν ο Αντώνιος άκουγε ότι κάπου υπήρχε κάποιος σπουδαίος ασκητής τον αναζητούσε και δεν επέστρεφε στον τόπο του αν πρώτα δεν τον έβλεπε.

Και από εκεί, όταν άκουγε ότι κάπου υπήρχε ένας σπουδαίος ασκητής πήγαινε και τον αναζητούσε όπως η σοφή μέλισσα. Και δεν επέστρεφε στον τόπο του, εάν πρώτα δεν τον έβλεπε και αφού αποκόμιζε από αυτόν κάποιο πνευματικό εφόδιο, χρήσιμο στον δρόμο της αρετής, επανερχόταν στον τόπο του.²⁰³

Αυτή ήταν μια πρώιμη πρακτική που εξελίχθηκε γοργά. Έτσι, όταν ο μοναχισμός εδραιώθηκε και οι μοναχοί γίνονταν πολλές φορές γνωστοί για τη θαυμαστή ζωή τους, συνέρρεε πλήθος κόσμου να τους δει και να τους ακούσει.²⁰⁴

Τα παραδείγματα των προσκυνημάτων σε μοναχούς και μοναστήρια είναι πολλά. Ο Παλλάδιος περιγράφει πως έμεινε χρόνια μαζί με τους μοναχούς. Σκοπός του ήταν επισκεφθεί πολλούς από αυτούς, όσους περισσότερους ήταν δυνατό: να μιλήσει μαζί

θέση του ιερού άνδρα στην Ύστερη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία βλ. Brown, «The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity», σ. 80-101, του ίδιου *Η Κοινωνία και το Άγιο στην Ύστερη Αρχαιότητα* και «The Saint as Exemplar in Late Antiquity», σ. 1-25. Πβ. Dunn, *The Emergence of Monasticism from the Desert Fathers to the Early Middle Ages*. Σχετικά με την ανάπτυξη του μοναχισμού στην Αίγυπτο βλ. Griggs, *Early Egyptian Christianity, from its Origins to 451 C.E.*

²⁰³ Αθανάσιος, *Βίος Αντωνίου* 3.

²⁰⁴ Η Dietz υποστηρίζει ότι οι πιστοί επισκέπτονταν μοναχούς στα πλαίσια μιας γενικότερης περιπλάνησης και δεν τους θεωρεί προσκυνητές με την έννοια ότι δεν επισκέπτονταν αναγκαστικά και κάποιον άγιο τόπο. Σκοπός αυτών των επισκέψεων ήταν να δουν τους αγίους ανθρώπους και να συλλέξουν θαυμαστές ιστορίες. (Dietz, «Itinerant Spirituality and the Late Antique Origins of Christian Pilgrimage», σ. 125- 34).

τους και να ωφεληθεί. Γι' αυτό ήταν απαραίτητο να μετακινείται από τον ένα στον άλλο. Ίσως αισθανόταν ότι κανείς δεν κατείχε ολόκληρη τη σοφία, αλλά καθένας ένα κομμάτι της. Πίστευε ότι μετακινούμενος είχε τη δυνατότητα να ωφεληθεί ακόμη περισσότερο. Καταγράφει ότι επισκέφθηκε πολλούς από τους αγίους και ένιωθε ευχαρίστηση για την κακουχία της οδοιπορίας με τη συνάντηση κάποιου φιλόθεου άνδρα, για να κερδίσει αυτό που δεν είχε.²⁰⁵ Παρακάτω σημειώνει ότι έμεινε στα μοναστήρια γύρω από την Αλεξάνδρεια για τρία χρόνια, μαζί με περίπου δύο χιλιάδες σπουδαίους μοναχούς. Από εκεί μετακινήθηκε για τη Νιτρία,²⁰⁶ διαμένοντας εκεί για ακόμη ένα χρόνο και αφού ωφελήθηκε πολύ από τους πατέρες, συνέχισε στην ενδότατη έρημο.²⁰⁷ Αυτό ήταν το δικό του προσκύνημα.

Παρόμοια, ο ανώνυμος προσκυνητής που κατέγραψε την *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* περιγράφει ότι ο ίδιος και η συντροφιά του επισκέφθηκαν πολλούς μοναχούς σε διαφορετικές τοποθεσίες, προκειμένου να διδαχτούν, αλλά και να δουν τους ανθρώπους που είχαν γίνει ξακουστοί για την αγία ζωή τους: «Είδα ακόμη άπειρο πλήθος μοναχών, το οποίο δεν είναι δυνατό να μετρηθεί, κάθε ηλικίας, να ζουν στις ερημιές και στις εξοχές, τόσους που βασιλιάς της γης δεν μπορεί να συγκεντρώσει σε στράτευμα».²⁰⁸

Οι πηγές αναφέρουν συχνά ότι έπειτα από τις ξεναγήσεις στους Αγίους Τόπους ακολουθούσαν οι επισκέψεις στους μοναχούς. Για παράδειγμα, ο Αμμώνιος, αφού επισκέφθηκε και προσκύνησε τους τόπους, επιθύμησε να μεταβεί στους μοναχούς του όρους Σινά και εκεί έμεινε για ημέρες για να ωφεληθεί από αυτούς.²⁰⁹ Παρόμοια, η Παύλα αφού επισκέφθηκε τους Αγίους Τόπους συνέχισε για την Αίγυπτο και δεν

²⁰⁵ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* Προοίμιο.

²⁰⁶ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 7.1.

²⁰⁷ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 7.3.

²⁰⁸ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία*, Πρόλογος 10.

²⁰⁹ Αμμώνιος, *Διήγησις* 2.

άφησε κελί μοναχού χωρίς να το επισκεφθεί.²¹⁰ Η Μελάνη η πρεσβυτέρα μετέβη στο όρος της Νιτρίας και εκεί συνάντησε πολλούς μοναχούς γνωστούς για την αγιότητά τους, παραμένοντας μαζί τους για μισό χρόνο.²¹¹ Κατά τον ίδιο τρόπο, η Μελάνη η νεότερα, αφού επισκέφθηκε την Ιερουσαλήμ, επιθύμησε να μετέβη στους μοναχούς και να ερευνήσει τη ζωή τους.²¹²

Ο Βασίλειος επίσης πήγε στην Αίγυπτο και τη Συρία, όπως σημειώνει σε επιστολή του, με σκοπό να δει από κοντά τη μοναχική ζωή.²¹³ Φαίνεται πιθανό και ο ίδιος να πραγματοποίησε αυτό το ταξίδι έπειτα από επίσκεψη στους Αγίους Τόπους, στους οποίους αναφέρει αλλού ότι βρέθηκε.²¹⁴

Οι μοναχοί αντιπροσώπευαν τη συνέχεια των αγίων προσώπων της Εκκλησίας και εφόσον έφταναν εκείνους σε αγιότητα έμοιαζε σαν να είχαν βγει από το βιβλικό παρελθόν: «...αυτό το προσκύνημα στους ανθρώπους ήταν κάτι σαν μετακίνηση σε χώρο και χρόνο. Κάποιος έψαχνε να βρει αγίους ανθρώπους, με σκοπό να συναντήσει πρόσωπα από τον βιβλικό χρόνο, να κοιτάξει το παρελθόν στα μάτια».²¹⁵

Κατά τη διάρκεια των μετακινήσεων και των επισκέψεων σε αγίους τόπους και ανθρώπους, οι προσκυνητές όδευαν και σε τάφους μαρτύρων οι οποίοι γνώριζαν μεγάλη επισκεψιμότητα και θεωρούνταν επίσης τόποι άγιοι – συχνά με θαυματουργικές ιδιότητες. Η Εγερία σημειώνει τους τάφους των μαρτύρων που

²¹⁰ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.14.

²¹¹ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 21.

²¹² Γερόντιος, *Βίος της όσιας Μελάνης της νεωτέρας* 37.

²¹³ Βασίλειος, *Επ.* 223.

²¹⁴ Βασίλειος, *Επ.* 43.

²¹⁵ Βλ. Frank, *The Memory of the Eyes*, σ. 101. Πβ. Κυρτάτας, *Ιερείς και προφήτες*, σ. 131-54.

επισκέφθηκε καθώς μετακινούνταν από τον ένα τόπο στον άλλο, προσπαθώντας να μην παραλείψει τίποτα από αυτά που είχαν σχέση με τη χριστιανική πίστη. Προσκύνησε έτσι το μαρτύριο του αποστόλου Θωμά, του μοναχού Ελπιδίου, της αγίας Θέκλας και της αγίας Ευφημίας.²¹⁶

Ο Γρηγόριος Νύσσης, γράφοντας σχετικά με τα προσκυνήματα στην Ιερουσαλήμ, σημείωνε ότι εκεί δεν είναι ισχυρότερη η θεία χάρη. Αντίθετα θα μπορούσε κάποιος να ωφεληθεί πνευματικά από την ισχυρή παρουσία του Θεού στην Καππαδοκία με τους πολλούς τάφους μαρτύρων, γιατί εκεί δοξάζεται το όνομα του Θεού.²¹⁷

Η σημασία που δινόταν στην τιμή και προσκύνηση των τάφων των μαρτύρων γίνεται φανερό και από άλλες αναφορές. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος σημείωνε: «Όση δύναμη δεν έχει ο πλούτος και ο χρυσός, τόση δύναμη έχουν τα λείψανα των μαρτύρων.²¹⁸ Γιατί ο χρυσός ούτε από την αρρώστια απάλλαξε ποτέ, ούτε τον θάνατο έδωξε, ενώ τα οστά των μαρτύρων κάνουν και τα δύο αυτά.»²¹⁹ Παρόμοια, ο Θεοδώρητος Κύρρου αναφέρει ότι όταν πέθανε ο μοναχός Μάρωνας, οι γείτονες φιλονικούσαν για το σώμα του. Η μία κωμόπολη, πολυάνθρωπη σε σχέση με τις άλλες, διασκόρπισε τις υπόλοιπες και άρπαξε τον πολυπόθητο εκείνο θησαυρό. Έχτισαν πολύ μεγάλο ναό και απολαμβάνουν την ωφέλεια, τιμώντας τον μοναχό με πάνδημο πανηγύρι.²²⁰

Η προσκύνηση σε τάφους μαρτύρων, όπως γίνεται φανερό, καθιερώθηκε από νωρίς. Πάντως, οι σχετικές αναφορές αυξάνουν κυρίως από τον πέμπτο, έκτο και

²¹⁶ *It. Eg.* 17.1, 19.2, 20.5, 22.2.

²¹⁷ Γρηγόριος Νύσσης, *Επ.* 2.9.

²¹⁸ Σχετικά με τη λατρεία των λειψάνων βλ. Brown, *The Cult of the Saints*.

²¹⁹ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς Ἀγίαν Δροσίδαν*, MPG 50, 689.

²²⁰ Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ἱστορία* 16.4.

έβδομο αιώνα. Σε αυτούς τους αιώνες το φαινόμενο γνώρισε όλο και μεγαλύτερη διάδοση.²²¹

Οι προσκυνητές συνήθιζαν να συνδυάζουν το ταξίδι και την παραμονή στους Αγίους Τόπους ή στα μοναστήρια με φιλανθρωπίες και δωρεές έτσι ώστε να δώσουν όσο το δυνατό περισσότερο ευλαβικό χαρακτήρα στο εγχείρημά τους. Ακριβέστερα, οι πλούσιες γυναίκες προσκυνήτριες ήταν αυτές που, όπως βεβαιώνουν οι πηγές, παρουσίαζαν μεγάλη φιλανθρωπική δραστηριότητα.²²²

Η πρώτη προσκυνήτρια της οποίας μαθαίνουμε την έντονη φιλανθρωπική δράση ήταν η αυγούστα Ελένη. Στη διάρκεια του ταξιδιού της προσέφερε δωρεές στους κατοίκους των πόλεων συλλογικά, αλλά και σε όσους την πλησίαζαν ατομικά. Επιπλέον, έκανε δωρεές και στα στρατιωτικά τάγματα και βοήθησε πολλούς φτωχούς και απροστάτευτους. Σε άλλους έδινε χρήματα και σε άλλους τα αναγκαία για την ένδυση. Άλλους απάλλασσε από τα δεσμά ή από τα μεταλλεία, άλλους ελευθέρωσε από την καταπίεση και άλλους τους ανακάλεσε από την εξορία.²²³ Και, όπως γίνεται φανερό, φρόντισε ώστε το έργο της να γίνει ευρύτερα γνωστό.

Το παράδειγμα της Ελένης, αλλά και τις προτροπές της Εκκλησίας για φιλανθρωπία και απάρνηση του πλούτου, ακολούθησαν και άλλες γυναίκες των

²²¹ Βλ. σχετικά Davis, «Pilgrimage and the Cult of Saint Thecla in Late Antique Egypt», σ. 303-40. Ακόμη σχετικά με τις επισκέψεις σε τάφους μαρτύρων, στα ιερά μέρη της Ιερουσαλήμ, τις ευλογίες και γενικότερα τις πρακτικές των προσκυνητών βλ. Hahn, «Seeing and Believing: The Construction of Sanctity in Early-Medieval Saints' Shrines», σ. 1079-106 και Talbot, «Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts», σ. 153-73.

²²² Σχετικά με τη διαχείριση του πλούτου και τη φιλανθρωπία βλ. Brown, *Through the Eye of a Needle*. Ακόμη βλ. Finn, *Almsgiving in the Later Roman Empire, Christian Promotion and Practice 313-450*.

²²³ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* 3.44.

ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που συνδύαζαν το προσκύνημα με μεγάλες αγαθοεργίες. Η Παύλα, κατά τη διάρκεια του προσκυνηματος, και πριν φτάσει στη Βηθλεέμ, μοίρασε τα χρήματά της στους φτωχούς και στους υπηρέτες που την ακολουθούσαν. Ίδρυσε ακόμη ξενώνα για να βοηθήσει κάθε περαστικό.²²⁴ Η Φαβιόλα κατέφυγε επίσης σε φιλανθρωπίες και δωρεές, εφόσον μετά το πέρας του ταξιδιού της ίδρυσε ξενοδοχείο για να βρίσκουν καταφύγιο όσοι είχαν ανάγκη.²²⁵

Παρόμοια, η Μελάνη η πρεσβυτέρα, όπως περιγράφει ο Παλλάδιος, όταν έφτασε στη Αλεξάνδρεια για να συναντήσει μοναχούς, πούλησε τα υπάρχοντά της και τα μετέτρεψε σε χρυσό. Όταν κάποιοι από τους μοναχούς εξορίστηκαν, η ίδια τους φρόντισε με τα χρήματά της. Επιπλέον, όταν βρισκόταν στην Ιερουσαλήμ μαζί με τον Ρουφίνο, υποδεχόταν και φιλοξενούσε όλους τους ταξιδιώτες και τους φρόντιζε με δικά της έξοδα, δαπανώντας τεράστια χρηματικά ποσά για εκείνους που είχαν ανάγκη και βοηθούσε Εκκλησίες, μοναστήρια, ξένους και φυλακισμένους.²²⁶

Κατά τον ίδιο τρόπο, η Μελάνη η νεότερα πραγματοποίησε πολλές αγαθοεργίες. Όταν έπλευσε για την Ιερουσαλήμ έδωσε τα χρήματα που της είχαν απομείνει στους φτωχούς γιατί θεωρούσε ότι έπρεπε να ζήσει με ακτημοσύνη.²²⁷ Προσφορές έκανε και όταν επισκέφθηκε μοναχούς στα κελιά τους.²²⁸ Η Ποιμενία, επίσης χήρα με μεγάλη οικονομική δυνατότητα, έκανε και αυτή προσφορές και φιλανθρωπίες.²²⁹

Οι φιλανθρωπίες αποτελούσαν μια πρακτική που συχνά συνδυαζόταν με τα προσκυνήματα. Έδιναν μια ακόμη περισσότερο ευλαβική χροιά στο ταξίδι και υπήρξαν πολύ συχνή επιλογή ατόμων με μεγάλη οικονομική δυνατότητα.

²²⁴ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.10.

²²⁵ Ιερώνυμος, *Επ.* 77.10 και 77.14.

²²⁶ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 46.

²²⁷ Γερόντιος, *Βίος τῆς ὁσίας Μελάνης τῆς νεωτέρας* 35.

²²⁸ Γερόντιος, *Βίος τῆς ὁσίας Μελάνης τῆς νεωτέρας* 38.

²²⁹ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 35 και *Vita Petri Iberi* 43.

Πολύ συνηθισμένη πρακτική των προσκυνητών κατά τη διάρκεια των ξεναγήσεων στους Αγίους Τόπους και στους μοναχούς ήταν οι ευλογίες. Οι προσκυνητές έπαιρναν κάποια μικρά υλικά αντικείμενα, θεωρώντας ότι μετέφεραν έτσι μαζί τους την αγιότητα που περνούσε σε αυτά.²³⁰ Οι ευλογίες μπορούσαν να είναι τροφές, χώμα από τη γη, αλλά και ξύλο από τον Τίμιο Σταυρό.²³¹ Δεν είχε σημασία αν ήταν κάτι χωρίς αξία, αρκεί να είχε αγιαστεί: «Έτσι λοιπόν, αφού κοινωνήσαμε και αφού μας έδωσαν τις ευλογίες...»²³² Για τον προσκυνητή, κάθε ευλογία είχε συμβολική αξία και ίσως να του προσέφερε την αίσθηση και την βεβαιότητα ότι εξασφάλιζε ένα κομμάτι αγιότητας.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που δείχνει πόσο οι πιστοί θεωρούσαν ότι τα αντικείμενα αγιάζονταν από την παρουσία κάποιου αγίου ανθρώπου ή επειδή είχαν αγγίξει κάποιον άγιο τόπο, αναφέρει και ο Θεοδώρητος. Περιγράφει λοιπόν ότι ο μοναχός Ιάκωβος είχε αποσυρθεί σε κάποιο βουνό, το οποίο θεωρούνταν ότι είχε δεχτεί τόση ευλογία, ώστε οι πιστοί αφαιρούσαν το χώμα που το σκέπαζε και το έπαιρναν μαζί τους για ωφέλεια.²³³

Οι προσκυνητές κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στους Αγίους Τόπους ή στους μοναχούς ξεναγούνταν σε διάφορες τοποθεσίες, προκειμένου να δουν όλα όσα

²³⁰ Σχετικά με τις ευλογίες βλ. Caner, «Towards a Miraculous Economy: Christian Gifts and Material “Blessings” in Late Antiquity», σ. 329-77, Hahn, «Loca Sancta Souvenirs: Sealing the Pilgrim’s Experience», σ. 85-96, ακόμη Anderson, «Menas Flasks in the West: Pilgrimage and Trade at the End of Antiquity», σ. 221-43 και Davis, «Pilgrimage and the Cult of Saint Thecla in Late Antique Egypt», σ. 303-40.

²³¹ Για το ίδιο θέμα βλ. Casson, *Το ταξίδι στον Αρχαίο Κόσμο*, σ. 405-6.

²³² *It. Eg.* 3.7.

²³³ Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ίστορία* 21.4.

επιθυμούσαν. Όδευαν από αξιοθέατο σε αξιοθέατο, αλλά και από επιφανή μοναχό σε επιφανή μοναχό. Ήταν αδύνατο να σκεφθεί κάποιος ένα προσκύνημα εκείνη την εποχή χωρίς να θεωρεί ως δεδομένες τις ξεναγήσεις και τις επισκέψεις σε μεγάλο αριθμό τόπων και προσώπων, καθώς και σε τάφους μαρτύρων. Επιπλέον, προσκυνητές που είχαν την οικονομική δυνατότητα προέβαιναν σε φιλανθρωπίες και δωρεές, βοηθώντας άτομα ή μοναστήρια και εκκλησίες. Φεύγοντας κανείς ήταν συνηθισμένο να μεταφέρει στην πατρίδα του κάτι υλικό ως ευλογία και ανάμνηση.

Κεφάλαιο 3

Εξερευνώντας τους Αγίους Τόπους: Κίνητρα, συνέπειες, αναζητήσεις και αντιδράσεις των προσκυνητών

α. Το προσκύνημα και ο θάνατος

Αποσπασματικές και επιλεκτικές καθώς είναι οι διαθέσιμες πηγές δεν επιτρέπουν τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων γύρω από τα προσωπικά κίνητρα των πρώτων προσκυνητών. Είναι πάντως ενδιαφέρον ότι επιμένουν πολύ σε μια συγκεκριμένη πληροφορία, χωρίς πάντως να της αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία. Μάλιστα, καθώς η πληροφορία αυτή περιλαμβάνεται σε τελείως ανεξάρτητες μεταξύ τους αφηγήσεις, εμφανίζεται ως ένα τυχαίο γεγονός. Μαρτυρείται έτσι σε αρκετά προσκυνήματα ότι πραγματοποιήθηκαν μετά από κάποιο θάνατο στο περιβάλλον του ανθρώπου που αποφάσιζε το ιερό ταξίδι ή έπειτα από τραγικά γεγονότα που του είχαν συμβεί. Το προσκύνημα ήταν βέβαια ένα μαζικό φαινόμενο και δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ήταν απαραίτητες παρόμοιες εμπειρίες για να το επιχειρήσουν τα πλήθη των πιστών. Ωστόσο, ο θάνατος και οι σκληρές δοκιμασίες δίνουν κάποτε την εντύπωση ότι έπαιζαν σημαντικό ρόλο.

Υπάρχει μια σημαντική κατηγορία, κυρίως προσκυνητριών, που στράφηκαν στο προσκύνημα έπειτα από θανάτους τους οποίους βίωσαν στο περιβάλλον τους. Η Παύλα αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση γυναίκας που οδηγήθηκε στο ταξίδι έπειτα από δύο θανάτους οικείων προσώπων. Για το ταξίδι μας πληροφορεί ο

Ιερώνυμος σε σχετική επιστολή την οποία έγραψε το 404 με σκοπό να παρηγορήσει την Ευστοχία για τον θάνατο της μητέρας της. Βρίσκει έτσι τον τρόπο να αφηγηθεί τη ζωή της Παύλας και να δώσει λεπτομέρειες για το ταξίδι της στους Αγίους Τόπους και τους μοναχούς της Αιγύπτου που επισκέφθηκε.²³⁴

Όταν πέθαναν ο άντρας της και το ένα από τα παιδιά της, η Παύλα βρέθηκε σε κατάσταση υπερβολικής θλίψης. Έχασε κάθε ενδιαφέρον για τη ζωή και άρχισε να υπηρετεί αποκλειστικά τον Θεό, βοηθώντας κάθε φτωχό, πεινασμένο ή άρρωστο. Καθώς βυθίστηκε σε μεγάλη λύπη για το χαμό τους, συνέβη οι επίσκοποι Παυλίνος Αντιοχείας και Επιφάνιος Σαλαμίνας (της Κύπρου) να κληθούν στη Ρώμη από τον αυτοκράτορα. Η Παύλα φιλοξένησε τον Επιφάνιο και ταυτόχρονα φρόντισε όπως μπορούσε τον Παυλίνο. Όταν πέρασε ο χειμώνας και οι επίσκοποι ξεκίνησαν για τις Εκκλησίες τους, η Παύλα, περιφρονώντας οτιδήποτε τη συνέδεε με τον παρόντα κόσμο, επιθύμησε να πραγματοποιήσει ένα προσκύνημα. Έφυγε τότε μαζί τους και έφτασε στο λιμάνι, συνοδευόμενη από τον αδελφό και τα υπόλοιπα παιδιά της.

Το ταξίδι της Παύλας αποτελεί εξαιρετικά σημαντική και ενδιαφέρουσα πηγή για τη μελέτη των προσκυνημάτων. Είναι μια από τις λιγοστές περιπτώσεις που αποκαλύπτει τόσο εμφανώς και σε τέτοιο βάθος τον ψυχικό κόσμο του προσκυνητή, και επιπλέον με σαφήνεια το κίνητρο και την προετοιμασία ενός προσκυνήματος.

Από τη στιγμή που έχασε τον άνδρα της, η Παύλα άρχισε να αισθάνεται ξένη στον κόσμο. Η ψυχή της δεν ήταν παρά ένας ταξιδευτής σε αυτή τη ζωή, που την έβλεπε πρόσκαιρη και χωρίς νόημα. Αυτή η αίσθηση της αποξένωσης από κάθε ενδιαφέρον για τον κοσμικό βίο αποτελούσε ήδη ένα συστατικό στοιχείο στη φιλοσοφία της Εκκλησίας. Ο παρών κόσμος δεν ήταν παρά μια εξορία, μια μόνιμη

²³⁴ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.

ξενιτεία και ένα διαρκές ταξίδι. Μόνο στην άλλη ζωή μπορούσε να αναμένει ο άνθρωπος την ευτυχία.

Αυτή η αποξένωση από κάθε ενδιαφέρον οδήγησε και την Παύλα να ασχοληθεί αποκλειστικά με τη φιλανθρωπία, βυθισμένη καθώς ήταν στη λύπη και την οδύνη. Η ίδια εμφανιζόταν συχνά να δηλώνει: «Η ψυχή μου είναι εδώ και καιρό ένας προσκυνητής. Είναι ένας ναυαγός. Μακάρι να είχα φτερά και να πετούσα».²³⁵ Τα τραγικά γεγονότα που βίωσε αποτέλεσαν το βαθύτερο κίνητρο για την αναζήτηση μιας νέας εμπειρίας.

Εν τω μεταξύ το πλοίο ξεκίνησε και όλοι οι συνεπιβάτες της κοίταζαν πίσω στην ακτή. Αλλά η ίδια γύρισε αλλού τα μάτια της για να μην δει αυτό που δεν μπορούσε να κοιτάξει χωρίς αγωνία. Καμία μητέρα, πρέπει να ομολογηθεί, δεν αγάπησε ποτέ τα παιδιά της τόσο απεριόριστα. Πριν φύγει τους έδωσε ό,τι είχε, αποκληρώνοντας τον εαυτό της πάνω στη γη, με σκοπό να βρει κληρονομιά στον ουρανό.²³⁶

Το πλοίο ξεκίνησε το ταξίδι και άραξε στο νησί Πόντια, τη σημερινή Πόντζα στο Τυρρηνικό πέλαγος, το οποίο ήταν τόπος εξορίας της Φλαβίας Δομιτίλλας²³⁷ τον καιρό του αυτοκράτορα Δομιτιανού (81-96). Όταν η Παύλα είδε τα κελιά που η Φλαβία είχε περάσει τον καιρό του μαρτυρίου, επιθύμησε όσο ποτέ να επισκεφθεί την Ιερουσαλήμ και τους Αγίους Τόπους.²³⁸ Ταυτιζόμενη με τη Φλαβία ένιωθε δέσμια της ζωής της. Κινήθηκε έτσι από μια έντονη ανάγκη να μεταβεί σε έναν τόπο που

²³⁵ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.1: «Heu mihi qua peregrinatiomea prolongata est habitavi cum habitantibus Cedar multum peregrinate est anima mea».

²³⁶ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.6.

²³⁷ Η Φλαβία Δομιτίλλα έζησε τον πρώτο αιώνα στη Ρώμη. Ήταν σύζυγος του αξιωματούχου Τίτου Φλαβίου Κλήμεντος και κόρη της αδελφής του αυτοκράτορα Δομιτιανού, στα χρόνια της εξουσίας του οποίου και μαρτύρησε.

²³⁸ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.7.

ξεπερνούσε, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της, την επίγεια ζωή. Στους Αγίους Τόπους πίστεψε ότι μπορούσε να έρθει ευκολότερα σε επαφή με τον Θεό. Να απελευθερωθεί από τη φθαρτή φύση και ζωή και να προγευθεί την παραδείσια κατάσταση, την απελευθέρωση από τον πόνο και τη λύπη.

Ο θάνατος πάλι της μεγαλύτερης κόρης της Παύλας δεν επηρέασε μόνο την ίδια, αλλά και τον Ιερώνυμο. Η Βλεσίλα απεβίωσε απροσδόκητα το 384 σε ηλικία είκοσι ετών. Ο Ιερώνυμος ήταν πνευματικός καθοδηγητής της και κατηγορήθηκε από την αριστοκρατία της Ρώμης ότι ευθυνόταν για την εξέλιξη αυτή. Δεν ήταν όμως μόνο αυτός ο θάνατος που τον οδήγησε στους Αγίους Τόπους. Την ίδια χρονιά και σε πολύ κοντινό χρονικό διάστημα πέθανε και ο πάπας Δαμάσιος, ο οποίος ήταν υποστηρικτής του. Έπειτα από αυτό το γεγονός ο Ιερώνυμος μετέβη για προσκύνημα μαζί με την Παύλα. Αφενός αντιμετώπιζε εχθρούς στη Ρώμη, αφετέρου επηρεάστηκε ψυχικά από αυτά τα γεγονότα.²³⁹

Με σκοπό να παρηγορήσει την Ευστοχία για το θάνατο της μητέρας της, ο Ιερώνυμος επέλεξε να περιγράψει σε ένα μεγάλο μέρος της επιστολής του το προσκύνημα της Παύλας. Είχε την άποψη, καθώς φαίνεται, ότι ακόμα και η αναφορά σε ένα προσκύνημα μπορούσε να λειτουργήσει ως βάλαμο στον πόνο της κόρης για την απώλεια της μητέρας της.²⁴⁰

Παρόμοια σύνδεση θανάτου και προσκυνήματος έχουμε και σε άλλες περιπτώσεις. Η Φαβιόλα, το προσκύνημα της οποίας κατέγραψε επίσης ο Ιερώνυμος, ήταν κι αυτή μια γυναίκα που χήρεψε και η οποία, μετά τον θάνατο του άνδρα της, νιώθοντας ενοχές για τον αναγκαστικό αυτό χωρισμό, αποφάσισε ξαφνικά, ενάντια στις συμβουλές των οικείων της, να ταξιδέψει στους Αγίους Τόπους. Εκεί συνάντησε

²³⁹ Βλ. σχετικά Cain, *The Letters of Jerome*, σ. 102-106.

²⁴⁰ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.

τον Ιερώνυμο, δείχνοντας μεγάλο ενδιαφέρον για τις Γραφές, με οδηγό τις οποίες επισκεπτόταν και τις διάφορες περιοχές.²⁴¹

Η Μελάνη η πρεσβυτέρα πάλι πραγματοποίησε και αυτή προσκύνημα μετά από την εμπειρία ενός θανάτου. Χήρεψε στα είκοσι δύο της χρόνια και αποφάσισε να ταξιδέψει. Έφτασε με πλοίο στην Αλεξάνδρεια και από εκεί κατευθύνθηκε στη Νιτρία. Εκεί έζησε μαζί με μοναχούς που είχαν αποκτήσει μεγάλη φήμη και τελικά έχτισε μοναστήρι στην Ιερουσαλήμ, στο οποίο παρέμεινε για είκοσι επτά χρόνια. Πληροφορίες για τη ζωή της Μελάνης καταγράφει ο επίσκοπος Παλλάδιος.²⁴² Από την περιγραφή γίνεται φανερό ότι και σε αυτή την περίπτωση το προσκύνημα έχει ως αφετηρία τον θάνατο και την αναζήτηση νέας ζωής ή νέου νοήματος για τη ζωή. Το ταξίδι στους μοναχούς και τους Αγίους Τόπους φανερώνει την ανάγκη εσωτερικής αναζήτησης και απάντησης σε ερωτήματα για τη ζωή και τον θάνατο.

Μια ακόμη προσκυνήτρια που αποφάσισε να ταξιδέψει στους Αγίους Τόπους ήταν η Μελάνη η νεότερα, εγγονή της πρεσβυτέρας. Τον βίο της και τις λεπτομέρειες για το προσκύνημά της κατέγραψε, ένα χρόνο μετά το θάνατό της, περίπου το 440, ο Γερόντιος, μοναχός και ιερέας.²⁴³ Έναυσμα για το ταξίδι της στάθηκε και γι' αυτήν ο θάνατος των δύο παιδιών της σε πολύ μικρή ηλικία. Αποφάσισε τότε να ζήσει ζωή πνευματική και να καταστεί πνευματική συνοδοιπόρος του συζύγου της. Οι δυο τους, πούλησαν μεγάλο μέρος από τα υπάρχοντά τους, αφιερώθηκαν στη φιλανθρωπία και, τελικά, αποφάσισαν να προσκυνήσουν στην Ιερουσαλήμ, παρακινημένοι από μεγάλη επιθυμία: «Γέγονεν γάρ αὐτοῖς πόθος τῆς προσκυνήσεως τῶν ἁγίων τόπων».²⁴⁴ Η Μελάνη ένιωθε από νωρίς αποστροφή για τα εγκόσμια, ιδιαίτερα όταν παντρεύτηκε

²⁴¹ Ιερώνυμος, *Επ.* 77.

²⁴² Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 46.

²⁴³ Γερόντιος, *Βίος τῆς ὁσίας Μελάνης τῆς νεωτέρας*. Σχετικά με το *Βίο* της Οσίας Μελάνης βλ. Gerontius, *The Life of Melania the Younger*, εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια, Clark.

²⁴⁴ Γερόντιος, *Βίος τῆς ὁσίας Μελάνης τῆς νεωτέρας*, 34, 3-4.

παρά τη θέλησή της: «*Ἡ δὲ πείραν λαβοῦσα τοῦ γάμου καὶ τελείως τὸν κόσμον μισήσασα*».²⁴⁵ Οι θάνατοι των παιδιών της ήρθαν να επιβεβαιώσουν το αίσθημά της αυτό και της έδωσαν το εφελτήριο να αλλάξει ζωή και να αποφασίσει το προσκύνημα, το οποίο παρουσιάζεται ως βαθύς πόθος από τον βιογράφο.

Η Παύλα, η Φαβιόλα και η Μελάνη η πρεσβυτέρα, και η Μελάνη η νεότερα αποφάσισαν το προσκύνημα μετά τους θανάτους συζύγων και τέκνων. Κινητήρια δύναμη, καθώς φαίνεται, στάθηκε ο ψυχικός πόνος. Σε κατάσταση χηρείας πραγματοποίησαν πάντως ταξίδι στην Ιερουσαλήμ και στους μοναχούς και άλλες γυναίκες, όπως η Ποιμενία, για τις οποίες δεν έχουμε επαρκείς πληροφορίες.²⁴⁶

Στο φως αυτής της διαπίστωσης μπορούμε να στραφούμε και σε άλλες προσωπικές ιστορίες, διαφορετικές μεταξύ τους, που δίνουν επίσης την εντύπωση μιας σύνδεσης του θανάτου με το προσκύνημα. Μια ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι του Βασιλείου Καισαρείας. Σε μια επιστολή του σημειώνει τα ακόλουθα:

Εγώ δαπάνησα πολύ χρόνο στη ματαιότητα και αφάνισα όλη σχεδόν τη νεότητά μου στην ματαιοπονία, ασχολούμενος με την πρόσληψη των διδαγμάτων της μωρανθείσης από τον Θεό σοφίας. Όταν κάποτε σαν να σηκώθηκα από βαθύ ύπνο, κοίταξα στο θαυμαστό φως της αλήθειας του Ευαγγελίου, είδα το άχρηστο της σοφίας των αρχόντων του αιώνος τούτου των καταργουμένων, θρήνησα για την ελεεινή μου ζωή και ευχήθηκα να μου προσφερθεί χειραγωγή, για να εισαχθώ στα δόγματα της ευσεβείας... Αφού διάβασα λοιπόν το Ευαγγέλιο και αφού συνάντησα εκεί τη διδασκαλία ότι η σπουδαιότερη προϋπόθεση προς την τελείωση είναι η πώληση των υπάρχοντων και η διάθεσή τους στους φτωχούς... προσευχόμουν να βρω κάποιον από τους αδελφούς, ο οποίος να έχει επιλέξει αυτόν τον τρόπο ζωής, ώστε να διαπεράσω μαζί με αυτόν την

²⁴⁵ Γερόντιος, *Βίος τῆς ὁσίας Μελάνης τῆς νεωτέρας*, 2, 10

²⁴⁶ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 35 και *Vita Petri Iberi* 43.

σύντομη τρικυμία του βίου. Και πράγματι βρήκα πολλούς στην Αλεξάνδρεια, πολλούς στην υπόλοιπη Αίγυπτο και άλλους στην Παλαιστίνη, την Κοίλη Συρία και την Μεσοποταμία.²⁴⁷

Από άλλη πηγή πληροφορούμαστε ότι ο Βασίλειος γύρισε από τις σπουδές του στην Αθήνα όταν πέθανε ο πατέρας του και ο αδελφός του Ναυκράτιος. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή ημερομηνία θανάτου του πατέρα του. Ο Ναυκράτιος πάντως είχε πεθάνει το 352 και μάλιστα με τραγικό τρόπο, αφού σκοτώθηκε σε κυνήγι. Ο Βασίλειος επέστρεψε από την Αθήνα το 356 και έπειτα από δύο χρόνια οδηγήθηκε στους μοναχούς.²⁴⁸ Από τα δικά του λόγια συμπεραίνουμε ότι αποφάσισε να ταξιδέψει θέλοντας να αλλάξει τη ζωή του και ότι για τον ίδιο λόγο μοίρασε τα υπάρχοντά του στους φτωχούς. Μοιάζει πολύ πιθανό οι θάνατοι του πατέρα του και του αδελφού του να στάθηκαν η βασική αιτία που τον οδήγησε στο προσκύνημα, να τον επηρέασαν και ίσως να τον συντάραξαν σε βαθμό που αισθανόταν ότι ξύπνησε από ύπνο.

Ο Γρηγόριος Νύσσης σημειώνει ότι βρέθηκε στην Ιερουσαλήμ έπειτα από όρκο που είχε δώσει να επισκεφθεί τον τόπο που έζησε ο Ιησούς. Αναφέρει ακόμη ότι καθώς βρισκόταν στην Αντιόχεια συζητούσε για την αδελφή του τη Μακρίνα και ότι με τη συγγραφή του *Βίου* της συμπλήρωνε τις πληροφορίες για τη ζωή της.²⁴⁹ Φαίνεται πιθανό ο Γρηγόριος να έδωσε όρκο ή τουλάχιστον να επιθύμησε να μετέβη στους Αγίους Τόπους ακριβώς μετά το θάνατο της Μακρίνας. Η σχέση του με την αδελφή του, όπως φανερώνεται σε ολόκληρο το *Βίο*, ήταν πολύ στενή και σίγουρα ο

²⁴⁷ Βασίλειος, *Επ.* 223.

²⁴⁸ Βλ. σχετικά Rousseau, *Basil of Caesarea*.

²⁴⁹ Γρηγόριος Νύσσης, *Βίος όσίας Μακρίνης* 1.

θάνατός της υπήρξε ιδιαίτερα οδυνηρός. Ίσως αυτός ο θάνατος να στάθηκε η βασική αιτία που τον οδήγησε στην Ιερουσαλήμ.

Ο Παλλάδιος σημειώνει ότι όταν επισκέφθηκε τον Ιωάννη Λυκοπολίτη του δημιουργήθηκε η επιθυμία να δει τον πατέρα του και σκεπτόταν να επιστρέψει για την κατήχηση του αδελφού και της αδελφής του στη μοναχική ζωή.²⁵⁰ Ο Ιωάννης τον διαβεβαίωσε ότι έχουν όλοι σωθεί και μάλιστα ότι ο πατέρας του θα ζούσε άλλα επτά χρόνια. Ο Παλλάδιος ωστόσο δεν αναφέρεται καθόλου στη μητέρα του. Δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες για την πρότερη ζωή του, αλλά εύλογα θα μπορούσε να υποτεθεί ότι η μητέρα του είχε πεθάνει και ίσως αυτό να ήταν το γεγονός που τον οδήγησε στο προσκύνημα. Επιπλέον, ο ίδιος σημειώνει ότι κατέγραψε τις εμπειρίες του με σκοπό να καταπολεμήσει την προσκόλληση στα βιοτικά και σε κάθε νωθρότητα, γιατί εκείνος που μνημονεύει πάντοτε τον θάνατο... δεν θα διαπράξει μεγάλα σφάλματα.²⁵¹ Όποιο κι αν ήταν το προσωπικό του βίωμα, ο Παλλάδιος συνδέει καθαρά το προσκύνημα με τη μνήμη θανάτου.

Εκτός από τη χρονική στιγμή που ο Παλλάδιος πραγματοποίησε το προσκύνημά του, εξίσου σημαντικός είναι και ο χρόνος που επέλεξε να το καταγράψει. Όταν το κατέγραφε είχαν περάσει είκοσι σχεδόν χρόνια από τότε που ταξίδεψε και βρισκόταν σε μια ιδιαίτερα δύσκολη στιγμή της ζωής του. Είχε διωχθεί και εξοριστεί και περνούσε μεγάλες ταλαιπωρίες, που σίγουρα τον οδηγούσαν σε μεγάλη αγωνία. Αυτή τη στιγμή της αγωνίας και της δυσκολίας ο Παλλάδιος αποφάσισε να καταγράψει το προσκύνημά του ίσως για να στηρίξει πρώτα τη δική του πίστη.

Μια περίπτωση που αναδεικνύει τη σύνδεση της αγωνίας και του φόβου του θανάτου με το προσκύνημα είναι αυτή Ευάγριου Ποντικού. Ο Ευάγριος είχε χειροτονηθεί διάκονος στην Κωνσταντινούπολη. Συνέβη λοιπόν κάποτε να

²⁵⁰ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 35.

²⁵¹ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* Προοίμιο.

αιχμαλωτισθεί από γυναικεία επιθυμία, ενώ τον ερωτεύτηκε και η ίδια η γυναίκα, η οποία ήταν σύζυγος άρχοντα. Αισθανόμενος τύψεις, προσευχήθηκε ζητώντας από τον Θεό να τον απαλλάξει από τα δεσμά της *γοητείας*. Η προσευχή του εισακούστηκε και παρουσιάστηκε σε αυτόν αγγελική οπτασία που τον οδήγησε νοερά σε ένα δικαστήριο και τον έβαλε σε φυλακή.

...παρουσιάστηκε σε αυτόν αγγελική οπτασία με μορφή στρατιώτη του επάρχου, που αρπάζοντάς τον, τον οδήγησε στο δικαστήριο και τον έβαλε φυλακή με σίδερα στο λαιμό και σιδερένιες αλυσίδες στα χέρια και εκείνοι που τον συνέλαβαν δήθεν δεν του έλεγαν την αιτία των συμβάντων· αυτός όμως ελεγχόμενος από τη συνείδηση, πίστευε ότι τα υποφέρει αυτά εξαιτίας της γυναίκας και υποψιαζόταν, ότι ο άνδρας της γυναίκας τον είχε κατηγορήσει στον δικαστή. Και ενώ περίμενε με μεγάλη αγωνία, καθώς γινόταν δήθεν άλλη δίκη και βασανίζονταν άλλοι για παρόμοιο έγκλημα, στεκόταν εκεί ο Ευάγριος με μεγάλη αγωνία.

Ο ίδιος ένιωθε ότι τα ζούσε όλα αυτά εξαιτίας της γυναικείας επιθυμίας και ότι για τον λόγο αυτό βίωνε έντονη αγωνία. Τότε στο όραμα του έγινε παρότρυνση να εγκαταλείψει αμέσως την πόλη και μάλιστα να ορκιστεί ότι θα φύγει – όπως και έκανε. Μπήκε αμέσως σε πλοίο και ξεκίνησε για την Ιερουσαλήμ, όπου τον υποδέχθηκε η Μελάνη η πρεσβυτέρα. Άρχισε όμως να τον κυριεύει και πάλι η αμφιβολία. Τότε, κλονίστηκε η υγεία του και βρέθηκε σε δύσκολη κατάσταση με υψηλό πυρετό και αρρώστια που κατέφθειρε το σώμα του για έξι μήνες, χωρίς οι γιατροί να μπορούν να βρουν τρόπο θεραπείας. Τότε η Μελάνη τον συμβούλευσε να αφιερωθεί στην μοναχική ζωή και του υποσχέθηκε ότι θα προσευχόταν για την υγεία του. Ο ίδιος συμφώνησε.²⁵²

²⁵² Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 38.

Ο Ευάγριος αποφάσισε να ταξιδέψει στους Αγίους Τόπους έπειτα από μια εμπειρία έντονης αγωνίας, φόβου και ίσως κλονισμού της πίστης. Η φυγή και το ταξίδι στην Ιερουσαλήμ ήταν αυτά που μπορούσαν να διώξουν την αγωνία και την ολιγοπιστία. Όταν άλλαξε γνώμη σχετικά με το ταξίδι, επήλθε ένας νέος φόβος θανάτου με την αθεράπευτη ασθένεια. Και πάλι το ταξίδι σε έναν άγιο τόπο ήταν αυτό που μπορούσε να απομακρύνει τον κίνδυνο και να επαναφέρει την πίστη. Έτσι, ο Ευάγριος οδηγήθηκε τελικά στο όρος της Νιτριάς.²⁵³

Ο Ορόσιος πραγματοποίησε προσκύνημα στους Αγίους Τόπους στις αρχές του πέμπτου αιώνα, παρακινημένος και αυτός από ένα τραγικό γεγονός. Αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πατρίδα του στην Ιβηρική χερσόνησο λόγω επιδρομών από τους Βάνδαλους, τους Αλανούς και τους Σουηβούς. Σε επιστολή του προς τον Αυγουστίνο γράφει: «Δεν γνωρίζω γιατί ήρθα: αθέλητα, χωρίς λογική άφησα την πατρική γη, σπρωγμένος από μια δύναμη άγνωστη, μέχρι που έφτασα σε αυτή τη γη.»²⁵⁴ Αλλού σημειώνει το μέγεθος του πόνου που βίωσε από τις επιδρομές, οι οποίες τον ανάγκασαν να φύγει και να βρει καταφύγιο στον Αυγουστίνο.²⁵⁵ Αυτός τον έστειλε στην Ιερουσαλήμ για να συναντήσει τον Ιερώνυμο. Μολονότι οδηγήθηκε στους Αγίους Τόπους για άλλους λόγους, προσκύνησε την Ιερουσαλήμ, τη Βηθλεέμ και τις γύρω περιοχές.²⁵⁶

Ο Ορόσιος αποτελεί μια περίπτωση προσκυνητή που αναγκάστηκε να φύγει από την πατρίδα του λόγω επιδρομών και εμπόλεμων καταστάσεων. Το γεγονός αυτό του προκάλεσε πόνο και θλίψη, τον οδήγησε στον Αυγουστίνο και τέλος στο

²⁵³ Σχετικά με τη ζωή και το έργο του Ευάγριου Ποντικού βλ. Casiday, *Evagrius Ponticus*.

²⁵⁴ Orosius, *Consultatio sive Commonitorium de Errore Priscilianistarum et Origenostrarum*, MPL 31, 1212: «Agnosco cur venerim: sine voluntate, sine consensu, de patria egressus sum, occulta quadam vi actus, donec in istius terrae littus allatus sum.»

²⁵⁵ Orosius, *Historiarum* 3.20.

²⁵⁶ Orosius, *Historiarum* 7.43· *Commonitorium*, MPL 31, 1212.

προσκύνημα. Το κίνητρο του ταξιδιού σε αυτή την περίπτωση είναι διαφορετικό, ωστόσο είναι και πάλι ένα τραυματικό γεγονός με θλιβερές συνέπειες.²⁵⁷ Είναι πιθανό σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες είτε να έχασε κοντινά πρόσωπα, είτε να φοβήθηκε για τη ζωή του. Και στις δύο περιπτώσεις, ο θάνατος στάθηκε πιθανότατα το κίνητρο που οδήγησε στα ταξίδια που κατέληξαν στους Αγίους Τόπους.²⁵⁸

Από ένα παρόμοιο τραγικό γεγονός παρακινήθηκε και ο Εφραίμ ο Σύρος σε ένα προσκύνημα. Καταγόταν από τη Νίσιβη, η οποία πολιορκήθηκε και καταλήφθηκε από τους Πέρσες κατά τα χρόνια 361-363. Μετά την επιδρομή και την κατάληψη αναγκάστηκε και ο ίδιος, όπως και πολλοί ακόμη κάτοικοι, να εγκαταλείψει την πόλη και, όπως σημειώνει ο βιογράφος του, επιθύμησε να προσκυνήσει τα οστά του αποστόλου Θαδδαίου στην Έδεσσα και να συναντήσει κάποιον σοφό και πνευματικό άνδρα. Αφού προσκύνησε τα οστά συνάντησε τον Βασίλειο επίσκοπο Καισαρείας. Είναι εύλογο να υποτεθεί ότι η πολιορκία συνοδευόταν από φόβο και αγωνία και σαφώς κάποιους θανάτους, ίσως και για κοντινά πρόσωπα του Εφραίμ εφόσον συμμετείχε και ο ίδιος στην άμυνα της πόλης.²⁵⁹

Μια ακόμη περίπτωση προσκυνητή που συνδέεται με έναν θάνατο μαρτυρείται στην περίπτωση του Συμεώνη του Παλαιού. Ο μοναχός Συμεώνης έγινε γνωστός από θαύματα που έκανε, προσελκύοντας πολλούς που επιζητούσαν απαλλαγή από δαιμόνια, σταμάτημα του πυρετού ή ίαση από κάτι άλλο.

²⁵⁷ Ο Γεννάδιος αναφέρει ότι ο Ορόσιος μετέφερε στη Δύση τα οστά του Αγίου Στεφάνου: Γεννάδιος, *De Viris Illustribus*, 40. Σχετικά με το ταξίδι του Ορόσιου, την εύρεση και μεταφορά των λειψάνων του Αγίου Στεφάνου και τις πολιτικές προεκτάσεις βλ. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire*, σ. 203-20.

²⁵⁸ Αυγουστίνος, *Επ.* 166 και Orosius, *Historiarum* 3.20 και 7.43, *Commonitorium*, MPL 31, 1212.

²⁵⁹ Συμεών ο Μεταφραστής, *Βίος τοῦ ὁσίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου*, MPG 114, 1253-68.

Επειδή όμως αγαπούσε την ησυχία επιθύμησε να μεταβεί στο όρος Σινά.²⁶⁰ Πολλοί από τους μοναχούς, όταν το έμαθαν αυτό, θέλησαν να τον ακολουθήσουν επειδή ποθούσαν να αποδημήσουν μαζί του. Αφού λοιπόν ταξίδεψαν για μέρες, έφθασαν στη θέση που βρίσκονταν τα Σόδομα. Εκεί είδαν από μακριά να υψώνονται ανδρικά χέρια. Αρχικά πίστεψαν ότι ήταν κάποιος δαίμονας και προσευχήθηκαν. Συνέχισαν όμως να αντικρίζουν το ίδιο θέαμα και έτρεξαν σε εκείνον τον τόπο. Εντόπισαν μια μικρή τρύπα, αλλά δεν βρήκαν κανέναν εκεί γιατί αυτός που είχε υψωμένα τα χέρια, είχε κρυφτεί.

Ο γέροντας Συμεώνης τότε παρακάλεσε τον άνθρωπο να φανερωθεί λέγοντας ότι αγαπούσαν την ησυχία και περιπλανιόνταν στην έρημο με την επιθυμία να προσκυνήσουν τον Θεό στο Σινά. Μετά από αυτά τα λόγια φανερώθηκε ο κρυμμένος άνθρωπος που ήταν άγριος στην όψη. Τον ρώτησαν ποιος ήταν και γιατί διάλεξε αυτή τη ζωή. Εκείνος απάντησε ότι είχε κι αυτός την ίδια επιθυμία και ξεκίνησε το ταξίδι με έναν φίλο, δίνοντας αμοιβαίο όρκο να μην χωρίσουν ούτε με τον θάνατο. Στη διάρκεια του ταξιδιού ο φίλος πέθανε και ο γέροντας, δεμένος με τον όρκο, έσκαψε λάκκο, έθαψε το σώμα του νεκρού και άνοιξε δεύτερο τάφο για τον εαυτό του, περιμένοντας το τέλος της ζωής του.

Ο μοναχός Συμεώνης έφθασε τελικά στο Σινά και αξιώθηκε να δει τον Θεό, όσο ήταν δυνατό στην ανθρώπινη φύση, καθώς ισχυρίζεται. Γονάτισε και δεν σηκώθηκε μέχρι που άκουσε τη θεία φωνή. Έπειτα, άπλωσε τα χέρια του και βρήκε τρία μήλα. Αφού χάρηκε επειδή αξιώθηκε να δεχτεί τη θεϊκή φωνή και απόλαυσε τη θεϊκή τροφή, αναχώρησε. Όταν γύρισε πίσω έχτισε δύο ασκητήρια και συγκέντρωσε εκεί νέους μοναχούς, τους οποίους καθοδηγούσε.

²⁶⁰ Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ιστορία* 6.7: «Ἀλλὰ πάλιν τῆς ἡσυχίας ἐρῶν τὸ Σίναιον ὄρος καταλαβεῖν ἐπεθύμησεν».

Στην ιστορία αυτή μαρτυρείται επίσης ένας θάνατος, ο οποίος ωστόσο ματαίωσε το προσκύνημα. Σε αυτή την περίπτωση ο θάνατος συνδέεται διαφορετικά με το ιερό ταξίδι. Αρχικά, το απέτρεψε, αλλά ο τάφος του μοναχού μπορεί να θεωρηθεί ότι ιεροποιήθηκε και ότι ο γέροντας παρέμεινε προσκυνητής στον τόπο αυτό. Ο θάνατος του συνοδοιπόρου επαναπροσδιόρισε έτσι τον αρχικό στόχο.²⁶¹

Ο Πιόνιος υπήρξε ένας πρώιμος προσκυνητής, που μαρτύρησε επί Δεκίου, κοντά στο 250. Όταν βρισκόταν δέσμιος των αρχών ανέφερε ένα ταξίδι που είχε κάνει. Ισχυρίστηκε, μεταξύ άλλων, ότι πέρασε από ολόκληρη τη γη των Ιουδαίων. Είδε τον Ιορδάνη και τη γη που μέχρι τις μέρες του μαρτυρούσε την οργή του Θεού, η οποία προκλήθηκε από την αμαρτία των κατοίκων της. Είδε καπνό να βγαίνει από την καμένη γη, από την οποία δεν έβγαινε κανένας καρπός. Είδε ακόμη τη Νεκρά Θάλασσα, στο νερό της οποίας τίποτα δεν μπορούσε να ζήσει.²⁶²

Ο Πιόνιος οδηγήθηκε στην περιοχή της Παλαιστίνης πριν οργανωθούν τα προσκυνήματα. Δεν έχουμε περισσότερες πληροφορίες και δεν γνωρίζουμε την ακριβή φύση του ταξιδιού του. Φαίνεται ωστόσο πως ο ίδιος έδινε μια ιερή διάσταση στην αποδημία του. Θεωρούσε πως οι συγκεκριμένοι τόποι, μέσα από την καταστροφή τους, αποτελούσαν μαρτυρία της θεϊκής παρουσίας και οργής. Μπορούσε να το βεβαιώσει αυτό με την προσωπική του επαφή. Την ώρα του μαρτυρίου και του επερχόμενου θανάτου του, ανακάλεσε το ταξίδι του σαν απόδειξη της αληθινής του πίστης και της ελπίδας του. Η εμπειρία που επικαλέστηκε δίνει την εντύπωση ότι αποτελούσε παραμυθία για το μαρτύριο που τον ανέμενε.

²⁶¹ Βλ. Κυρτάτας, «Η ζωή εν τάφω: Τα μνήματα ως τόπος κατοικίας των χριστιανών ασκητών» στο *Εκ των Υστέρων* 7, 2002, σ. 77-84 και «Living in tombs: The secret of an early Christian mystical experience», σ. 245-57.

²⁶² *Μαρτύριον τοῦ Ἀγίου Πιονίου τοῦ Πρεσβυτέρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ* 4.18-20.

Προσκυνητής υπήρξε και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος.²⁶³ Είχε καταφύγει στην έρημο με σκοπό να ζήσει εκεί. Για λόγους υγείας ωστόσο αναγκάστηκε να αποχωρήσει. Διατελούσε λοιπόν πρεσβύτερος στην Αντιόχεια όταν συνέβη στάση από τους Αντιοχείς και η πόλη βρέθηκε σε μεγάλο κίνδυνο. Οι πάντες περίμεναν την καταστροφή από τον ίδιο τον αυτοκράτορα.²⁶⁴ Καθώς προσπαθούσε να παρηγορήσει και να στηρίξει τους Αντιοχείς, εκφώνησε αρκετούς λόγους. Σε έναν από αυτούς, μιλώντας στο φοβισμένο πλήθος, σημείωνε:

Βαδίζοντας τη στενή και θλιμμένη οδό, γρήγορα θα επιθυμούσαμε τα μέλλοντα αγαθά και θα σπεύδαμε να απαλλαγούμε από τους κόπους του παρόντος βίου. Και για να πληροφορηθείς ότι ο λόγος μας δεν είναι ψευδής, ανέβα στις κορυφές των ορέων και επισκέψου τους μοναχούς που ζουν εκεί και φορούν σάκκο για ενδύματα, που νηστεύουν, που ζουν σαν σε φυλακές, που είναι εγκλεισμένοι σε σκοτεινά δωμάτια και θα δεις όλους αυτούς να επιθυμούν τον θάνατο και να ονομάζουν αυτόν ανάπαυση.²⁶⁵

Και στην περίπτωση αυτή ο θάνατος συνδέεται στενά με το προσκύνημα. Από τη μια υπήρχε ακριβώς η αναμονή ενός βίαιου θανάτου και σαν απάντηση σε αυτήν ο Ιωάννης υποδείκνυε το προσκύνημα σε μοναχούς. Θεωρούσε ότι εκεί μπορούσε κάποιος να ξεπεράσει τον φόβο γιατί θα έβλεπε τους μοναχούς να υποτιμούν και να μην φοβούνται καθόλου την ώρα του επίγειου τέλους, αλλά να την περιμένουν σαν απελευθέρωση. Από την άλλη, ακριβώς ο πιθανός επερχόμενος θάνατος γίνεται το έναυσμα για να ξεκινήσει κανείς το προσκύνημα σε μια στιγμή κρίσης και ενδεχομένως κλονισμού της πίστης.

²⁶³ Σχετικά με τη ζωή του Ιωάννη του Χρυσοστόμου βλ. Baur, *John Chrysostom and His Time*. Ακόμη βλ. Allen και Mayer, «John Chrysostom», σ. 1128-50.

²⁶⁴ Σχετικά με την εξέγερση στην Αντιόχεια βλ. Browning, «The Riot of AD 387 in Antioch», σ. 13-20.

²⁶⁵ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Όμιλία ΣΤ' εις τούς άνδριάντας* PGM 49, 85.

Μέσα σε αυτή τη μεγάλη συμφορά συνέβη κάτι εντελώς απροσδόκητο που οδήγησε σε μια κατάσταση αντίθετη από τη φυσιολογική. Οι μοναχοί έφυγαν από τον τόπο που κατοικούσαν, από τις κορυφές των βουνών, από τις καλύβες και τις σπηλιές που παρέμεναν κλεισμένοι. Πληροφορήθηκαν το κακό που συνέβη στην πόλη και πήγαν σε αυτήν για να παρηγορήσουν εκείνους που υπέφεραν, να τους κάνουν να περιφρονήσουν τον θάνατο και επιπλέον να παρακαλέσουν τους άρχοντες για τη σωτηρία της πόλης. Σε αυτή την περίπτωση δεν επρόκειτο για προσκύνημα, αλλά μοιάζει το ίδιο το αντικείμενο του ευλαβούς ταξιδιού, οι μοναχοί, να μετακινήθηκαν, έχοντας παρόμοιο σκοπό: την παρηγοριά και τον παραμυθητικό λόγο σε αυτούς που είχαν ανάγκη.²⁶⁶

Την ώρα της αγωνίας και της αναμονής του θανάτου για την Αντιόχεια, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος πρότεινε και πάλι ως λύση το προσκύνημα:

Για αυτό τώρα πολλοί κάνουν μεγάλο θαλάσσιο ταξίδι και από τα πέρατα της γης έρχονται στην Αραβία για να δουν την κοπρία εκείνη (τον τάφο του Ιώβ) και αφού τη δουν να καταφύλουν το χώμα, το οποίο έγινε στάδιο άθλησης του στεφανωμένου εκείνου νικητή και δέχθηκε το αίμα του, που είναι πολυτιμότερο από χρυσό... Και εκείνες οι πληγές του ήταν πολυτιμότερες από όλους τους πολύτιμους λίθους. Διότι η μεν φύσις των μαργαρίτων δεν ωφελεί σε τίποτα στη ζωή μας, ούτε ικανοποιεί τις ανάγκες των ανθρώπων, οι πληγές όμως εκείνες είναι παρηγοριά σε κάθε λύπη.²⁶⁷

Ο Ιωάννης διατείνεται ότι το προσκύνημα σε μια στιγμή μεγάλης αγωνίας, ίσως αμφιβολίας και ανάγκης, μπορεί να είναι στήριγμα στην πνευματική ζωή. Μιλά για το ταξίδι σε έναν ιερό τόπο ως απάντηση στον φόβο του θανάτου. Τελειώνοντας αυτή

²⁶⁶ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Όμιλία ΙΖ' εις τούς άνδριάντας* PGM 49, 172-3.

²⁶⁷ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Όμιλία Ε' εις τούς άνδριάντας* PGM 49, 69.

την περιγραφή συνεχίζει λέγοντας ότι αν κάποιος χάσει το παιδί του δεν θα μπορέσει να παρηγορηθεί ούτε με πλήθος πολύτιμων λίθων. Θα ένιωθε όμως παρηγοριά από τις πληγές του Ιώβ. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι σε μια περίπτωση οδυνηρής απώλειας, η επίσκεψη σε εκείνον τον τόπο θα μπορούσε να λειτουργήσει λυτρωτικά.

Ο Ιωάννης Λυκοπολίτης απευθυνόμενος στους προσκυνητές έλεγε: «Προσέξτε εάν πραγματικά απαρνηθήκατε τον κόσμο ή μήπως ήρθατε εδώ για να κατασκοπεύσετε τη δική μας ελευθερία ή από ματαιά δόξα κυνηγάτε τις αρετές μας, για να φανείτε στους ανθρώπους με τρόπο επιδεικτικό ότι μιμείσθε τα έργα μας».²⁶⁸ Στις συμβουλές αυτές δεν γίνεται λόγος για θάνατο. Ωστόσο, η άρνηση του κόσμου τίθεται ως απαραίτητη προϋπόθεση για να είναι ωφέλιμο το προσκύνημα και η πλήρης αυτή άρνηση των εγκοσμίων αναγκών μπορεί να παρομοιαστεί με ένα είδος θανάτου, ο οποίος χρειάζεται να προηγηθεί για να βρεθεί ο πιστός σε κατάλληλες συνθήκες ώστε να πραγματοποιήσει το προσκύνημα.

Ακόμη και για την Ελένη, τη μητέρα του Κωνσταντίνου, θα μπορούσαμε να κάνουμε μια ενδιαφέρουσα υπόθεση. Όταν μετέβη στους Αγίους Τόπους το 326 ανέλαβε ένα ταξίδι ευλαβικό και πολιτικό ταυτοχρόνως. Και στην δική της όμως περίπτωση είχαν προηγηθεί δύο τραγικοί θάνατοι κοντινών προσώπων, αυτοί του Κρίσπου και της Φαύστας. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι αυτά τα γεγονότα είχαν σημαδέψει την Ελένη και ίσως να αποτέλεσαν ένα πολύ σοβαρό (μολονότι για ευνόητους λόγους ανομολόγητο) κίνητρο για να οδηγηθεί σε αυτό το ταξίδι.²⁶⁹

Η πληθώρα των παραδειγμάτων που συνδυάζουν το προσκύνημα με τον θάνατο δείχνει ότι οι δυο αυτές καταστάσεις συχνά συνυπήρχαν και για κάποιους λόγους

²⁶⁸ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 1.24.

²⁶⁹ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* 3.42-46. Σχετικά με τον σχολιασμό για τον θάνατο του Κρίσπου και της Φαύστας βλ. Eusebius, *Life of Constantine*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Cameron -Hall, σ. 292-93.

αλληλεπιδρούσαν. Από τη μελέτη των πηγών εξάγεται το συμπέρασμα ότι ο θάνατος προκαλούσε απώλεια ενδιαφέροντος για τα εγκόσμια και μια τάση επαναξιολόγησης του βίου. Κάτι τέτοιο παρατηρείται εμφανώς στην περίπτωση των γυναικών που είχαν χάσει συζύγους ή παιδιά και στην περίπτωση του Βασιλείου, που ο ίδιος ομολογεί ότι ένιωθε ότι ξύπνησε από βαθύ ύπνο και ότι θέλησε να αναθεωρήσει τη ζωή του. Το ίδιο συνέβη όμως και στον Ευάγριο, που ο φόβος του θανάτου και η αγωνία που βίωσε τον οδήγησαν στο προσκύνημα. Κάτι παρόμοιο συναντάμε επίσης στην περίπτωση του ανώνυμου γέροντα στην περιγραφή του Συμεώνη, καθώς η απώλεια του φίλου του φέρνει και την αδιαφορία για την μέχρι τότε ζωή του. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος πάλι, σε μια ώρα κρίσης, δηλώνει ότι η αδιαφορία για αυτήν την ζωή μπορεί και οφείλει να οδηγήσει σε προσκύνημα. Ακόμη και ο Ιωάννης Λυκοπολίτης ρωτούσε τους προσκυνητές εάν απαρνήθηκαν τον κόσμο, εάν με άλλα λόγια έχασαν κάθε ενδιαφέρον για την κοσμική ζωή.²⁷⁰

Στον εκκλησιαστικό λόγο είχε ήδη αναπτυχθεί η άποψη ότι ο χριστιανός σε αυτή τη ζωή είναι ξένος και ταξιδευτής, χωρίς πατρίδα και μόνιμη κατοικία και με στραμμένο το νου μόνο στην άλλη ζωή.²⁷¹ Όπως αποκαλύπτουν οι πηγές, η βίωση του θανάτου ενός αγαπητού ή κοντινού προσώπου οδηγούσε ορισμένους πιστούς να εκτιμήσουν την αξία τέτοιων ιδεών. Σε κάποιον που ένιωθε ξένος, δέσμιος ή

²⁷⁰ Τραγικά γεγονότα συνδέονται και σε άλλες περιπτώσεις με ένα ταξίδι. Για παράδειγμα, ο Αυγουστίνος έζησε το θάνατο ενός αγαπημένου φίλου του και θλιμμένος ιδιαίτερα από το γεγονός μετέβη στην Καρχηδόνα. (Αυγουστίνος, *Εξομολογήσεις*, Δ΄.) Παρόμοια, ο μοναχός Παύλος ο επονομαζόμενος απλός βρήκε την γυναίκα του με έναν άλλο άνδρα. Έφυγε τότε και πήγε στον Αντώνιο και έγινε μοναχός. (*Η Κατ' Αίγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 24.1.)

²⁷¹ Βλ. Επιστολή Πρὸς Διόγνητον: «Πᾶσα ξένη πατρίς ἐστὶν αὐτῶν, καὶ πᾶσα πατρίς ξένη» και «Ἐπὶ γῆς διατρίβουσιν, ἀλλὰ ἐν οὐρανῷ πολιτεύονται». Βλ. ακόμη Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ὁμιλία ΙΖ' εἰς τοὺς ἀνδριάντας* PGM 49, 177. «Εἰ Χριστιανός εἶ, πόλιν οὐκ ἔχεις ἐπὶ τῆς γῆς, τῆς πόλεως ἡμῶν τεχνίτης καὶ δημιουργός ἐστὶν ὁ Θεός, κἂν ἅπασαν λάβωμεν τὴν οἰκουμένην, ξένοι καὶ παρεπίδημοι πάσης ἐσμέν. Εἰς τὸν οὐρανὸν ἐνεγράφημεν, ἐκεῖ πολιτευόμεθα· μὴ κατὰ τὰ παιδιά τὰ μικρά ὑπερορῶντες, τὰ μικρά θαναμάζωμεν.»

αδιάφορος για τη ζωή, το ταξίδι έμοιαζε να δίνει διέξοδο. Ίσως πρόσφερε στον πιστό που αισθανόταν ξένος και πλάνητας την προσδοκία ότι κοντά στους μοναχούς που δεν φοβούνταν τον θάνατο, αλλά τον περίμεναν, και στους Αγίους Τόπους, όπου είχε συντελεστεί το θείο δράμα, θα ζούσε μια πρόγευση της προσδοκώμενης ζωής και θα ένιωθε πλησιέστερα στον παράδεισο. Επιπλέον, το προσκύνημα μπορούσε να στηρίξει μια κλονισμένη πίστη ή να της δώσει νέα διάσταση.²⁷²

Οι διαθέσιμες μαρτυρίες είναι ασφαλώς λιγοστές και επιλεκτικές. Αφορούν έναν περιορισμένο αριθμό επιφανών προσκυνητών. Οι συζητήσεις που τις συνόδευαν ωστόσο βεβαιώνουν ότι η σύνδεση ενός τραγικού προσωπικού βιώματος με το προσκύνημα ήταν μέρος μιας γενικότερης αντίληψης και νοοτροπίας που ενδέχεται να άσκησε ευρύτερη επιρροή.

β. Το προσκύνημα ως μετάβαση

Κάθε προσκύνημα είναι μια μετάβαση από τόπο σε τόπο, αλλά επίσης μετάβαση από μια ψυχική κατάσταση σε άλλη. Οι πηγές κάνουν κάποτε σαφείς αναφορές στις διαθέσεις των προσκυνητών, ιδιαίτερα μάλιστα στις αιτίες που τους παρακινούσαν και τους συντρόφευαν στη διαδρομή τους. Τα προσκυνήματα αναδεικνύονταν σε κομβικά σημεία στη ζωή ορισμένων ανθρώπων και εξελίσσονταν σε προάγγελους μεγάλων μεταβολών. Μπορούσαν έτσι να επιφέρουν σημαντικές αλλαγές στη ζωή των προσκυνητών. Η διαπίστωση αυτή ισχύει ακόμα και σε περιπτώσεις που δεν γίνονται γνωστά τα κίνητρα του ταξιδιού. Σηματοδοτούσαν την ανάγκη επαναπροσδιορισμού της ζωής και συχνά φανέρωναν ότι οι προσκυνητές

²⁷² Βλ. σχετικά Γρηγόριος Νύσσης, *Λόγος εις τούς Κοιμηθέντας*.

διακατέχονταν από υπαρξιακά ερωτήματα και αναζητήσεις ή ανησυχίες που τους οδήγησαν στους Αγίους Τόπους ή σε ανθρώπους που διεκδικούσαν αγιότητα. Εκεί υπήρχε η προσδοκία να δοθούν απαντήσεις που μπορούσαν να αλλάξουν δραματικά την πορεία του βίου τους και τους προσανατολισμούς τους.

Στις ιστορίες των προσκυνημάτων τέτοιου είδους παραδείγματα υπάρχουν πολλά. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα είναι της Παύλας. Φθάνοντας στους Αγίους Τόπους, η Παύλα επισκέπτονταν κάθε τι αγιασμένο με συναισθηματική φόρτιση: με δάκρυα, ασπασμούς, κινήσεις λατρείας. Τόσα ήταν τα δάκρυά της, που ολόκληρη η Ιερουσαλήμ είχε πληροφορηθεί γι' αυτά. Η πίστη της αποτυπωνόταν στα έντονα αισθήματά της, που δεν τα φόρτιζε πλέον τίποτα άλλο: «Καθώς επισκεπτόταν τους Αγίους Τόπους, τόσο μεγάλο ήταν το πάθος και ο ενθουσιασμός της για καθετί, που δεν θα έφευγε ποτέ, παρά μόνο για να επισκεφθεί και τα υπόλοιπα», σημειώνει ο Ιερώνυμος.²⁷³

Ο ενθουσιασμός που καταγράφεται στις αντιδράσεις της και η χαρά που πήγαζε από μέσα της, καθώς επισκεπτόταν τους Αγίους Τόπους και τους μοναχούς, αποτύπωναν ήδη την αλλαγή στη ζωή της. Βρήκε νέο σκοπό και με αυτό τον τρόπο κατόρθωσε να ακολουθήσει νέα πορεία. Το ταξίδι της έγινε η αφορμή. Η ίδια φαίνεται ότι προσπαθούσε να απαντήσει σε βαθιά υπαρξιακά ερωτήματα και αναζητήσεις. Επαναπροσδιόρισε τη ζωή της και στο τέλος του ταξιδιού έμεινε μόνιμα στους Αγίους Τόπους όπου ίδρυσε μοναστήρι. Η αλλαγή της εσωτερικά και εξωτερικά ήταν εμφανής. Κατάφερε να μεταμορφώσει τον βίο της και τον εαυτό της και από μια θλιμμένη χήρα, να γίνει μια δυναμική ηγουμένη με έντονη πνευματική δράση.

²⁷³ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.9.

Η μεταμόρφωση γίνεται εμφανής και στις υπόλοιπες περιπτώσεις επιφανών χηρών προσκυνητριών. Η Φαβιόλα έπειτα από το προσκύνημα αφιερώθηκε στην πνευματική ζωή. Παρόμοια, η Μελάνη η πρεσβυτέρα ίδρυσε μοναστήρι και έγινε γνωστή για την πνευματική της σταδιοδρομία. Επίσης μοναχή, με έντονη δραστηριότητα, έγινε η εγγονή της, η Μελάνη η νεότερα. Όλες αυτές οι επιφανείς χήρες αναζήτησαν και βρήκαν στο προσκύνημα ένα νέο τρόπο ζωής και δραστηριότητας. Το ταξίδι στάθηκε καθοριστικό σημείο επαναπροσδιορισμού ολόκληρου του μέχρι τότε βίου τους.

Το ταξίδι στους Αγίους Τόπους μοιάζει στις περιπτώσεις αυτές απαραίτητο για μια αναγκαία και επιθυμητή εσωτερική διεργασία. Είναι η οδός που επιτρέπει την επαφή με το θείο και ως εκ τούτου η ψυχική διαδικασία μέσα από την οποία ο προσκυνητής είχε τη δυνατότητα να ανακαλύψει νέες προοπτικές, περισσότερο πνευματικές στη ζωή του. Τα συγκεκριμένα προσκυνήματα δεν φαίνεται να αποτέλεσαν απλό γεγονός, αλλά ένα φαινόμενο σύνθετο και καθοριστικό.

Είναι γνωστές πολλές ακόμα περιπτώσεις προσκυνητών που λόγω μιας εσωτερικής ανάγκης πραγματοποίησαν ένα τέτοιο ταξίδι μεταμόρφωσης. Ο Βασίλειος, κατόπιν επίσκοπος Καισαρείας, αποφάσισε να επισκεφθεί μοναχούς.²⁷⁴ Σε μια επιστολή, στην οποία αναφέρει ο ίδιος το ταξίδι του, σημειώνει ότι δαπάνησε πολύ χρόνο στη ματαιότητα και ότι πέρασε τη νεότητά του ασχολούμενος με τα διδάγματα της κοσμικής σοφίας.²⁷⁵ Κάποτε, όμως, σαν να ξύπνησε από βαθύ ύπνο, κοίταξε την αλήθεια του Ευαγγελίου και θρήνησε για τη μέχρι τότε ζωή του. Διαβάζοντας το Ευαγγέλιο είδε ότι απαραίτητη προϋπόθεση μεταστροφής ήταν να πουλήσει τα υπάρχοντά του και να τα διαθέσει στους φτωχούς, όπως είχε πράξει και ο Μέγας Αντώνιος. Προσευχόταν έτσι να συναντήσει κάποιον, που να έχει κι αυτός

²⁷⁴ Σχετικά με τον Βίο του Βασιλείου και της οικογένειάς του βλ. Rousseau, *Basil of Caesarea*.

²⁷⁵ Βασίλειος Καισαρείας, *Επ.* 223.

διαλέξει τον ίδιο δρόμο και να περάσει μαζί του τη σύντομη ζωή. Πραγματικά, βρήκε πολλούς τέτοιους ανθρώπους στην Αλεξάνδρεια, πολλούς και στην υπόλοιπη Αίγυπτο. Άλλους στην Κοίλη Συρία και τη Μεσοποταμία. Θαύμασε την εγκράτειά τους στην τροφή, την καρτερικότητά τους στους κόπους και εξεπλάγη για τον ζήλο τους στις προσευχές. Όπως διαπίστωσε, τα εφόδια αυτά τους βοηθούσαν να κυριαρχήσουν στον ύπνο και να μην κάμπτονται από τις φυσικές ανάγκες, αλλά να διατηρούν πάντα υψηλό το φρόνημα της ψυχής στην πείνα, τη δίψα, το ψύχος και τη γυμνότητα, χωρίς να καταδέχονται να αφιερώσουν καμία φροντίδα στο σώμα. Όλοι τους έδειχναν με τις πράξεις τους ότι ζούσαν σε ξένη σάρκα και ότι ήταν πολίτες του ουρανού. Θαυμάζοντας τέτοιους άνδρες θέλησε να ακολουθήσει και αυτός το παράδειγμά τους.

Ο Βασίλειος έγινε προσκυνητής στους μοναχούς θέλοντας να αλλάξει τη ζωή του. Προσπαθώντας να βρει τον δρόμο που όφειλε να ακολουθήσει διάλεξε να κάνει ένα προσκύνημα και εκεί ανακάλυψε τον επιθυμητό τρόπο διαβίωσης. Το ταξίδι στάθηκε ο καταλύτης που τον οδήγησε στη μοναχική ζωή.

Ο Πορφύριος, μετέπειτα επίσκοπος Γάζης,²⁷⁶ προσκύνησε στους Αγίους Τόπους δύο φορές. Την πρώτη φορά παρακινήθηκε από τον πόθο του προσκυνήματος.²⁷⁷ Όταν αργότερα εστάλη στη Γάζα να αναλάβει ως επίσκοπος ένα δύσκολο καθήκον, αποφάσισε να προσκυνήσει για δεύτερη φορά στην Ιερουσαλήμ. Αυτό που τον προέτρεψε ήταν ένα όνειρο. Ονειρεύτηκε τον Χριστό να του ζητά αποκατάσταση της πίστης στη Γάζα. Για να αντλήσει δύναμη αποφάσισε το δεύτερο προσκύνημα λαμβάνοντας, καθώς λέγεται, οδηγίες από τον ίδιο τον Θεό. Το προσκύνημα απετέλεσε γι' αυτόν στάδιο προετοιμασίας. «Αδελφέ Μάρκε ας πορευθούμε να

²⁷⁶ Σχετικά με τη Γάζα στην Ύστερη Αρχαιότητα βλ. Bitton και Kofsky (eds), *Christian Gaza in Late Antiquity*.

²⁷⁷ Μάρκου Διακόνου, *Βίος Πορφυρίου* 4.14-23.

προσκυνήσουμε τους Αγίους Τόπους και τον τίμιο σταυρό, γιατί έχει περάσει πολύς χρόνος που δεν προσκυνήσαμε. Εγώ τότε είπα: γιατί το λες αυτό, πάτερ; Αυτός τότε απάντησε: την περασμένη νύχτα είδα τον σωτήρα να μου λέει: την παρακαταθήκη που σου άφησα να την αποκαταστήσεις».²⁷⁸ Ήταν το μέσο ενδυνάμωσης και το στάδιο ετοιμασίας για μια δύσκολη αποστολή. Παρόμοια με άλλες περιπτώσεις το ταξίδι του υπήρξε κομβικής σημασίας. Η ζωή του Πορφυρίου άλλαξε καθώς «βάπτισμα» της νέας εκκλησιαστικής σταδιοδρομίας στάθηκε το προσκύνημα.

Ο Αλέξανδρος Ιεροσολύμων αποτελεί μια από τις πρώτες ιστορίες προσκυνητών,²⁷⁹ καθώς ταξίδεψε μετά το διάταγμα του Καρακάλλα το 212.²⁸⁰ Ο Νάρκισσος, επίσκοπος Ιεροσολύμων, ήταν υπέργηρος και δεν μπορούσε πια να διοικήσει. Στον Αλέξανδρο λοιπόν, ήδη επίσκοπο σε πόλη της Καππαδοκίας, έγινε αποκάλυψη με όραμα τη νύχτα. Αυτό τον οδήγησε στην Ιερουσαλήμ με σκοπό να προσευχηθεί και να ερευνήσει τους τόπους. Εκεί όμως οι πιστοί τον υποδέχθηκαν με χαρά και δεν τον άφησαν να επιστρέψει, εφόσον άλλη αποκάλυψη, σε αυτούς τώρα, έδειξε ότι πρέπει να τον χειροτονήσουν επίσκοπό τους πλάι στον Νάρκισσο.

Σε αυτή την περίπτωση το προσκύνημα μοιάζει αναγκαίο για να αποκαλυφθεί ο προορισμός του Αλέξανδρου. Ο ίδιος παρακινήθηκε επίσης από μια εσωτερική ανάγκη να προσευχηθεί στους Αγίους Τόπους, αλλά και από την επιθυμία του να ερευνήσει τους τόπους των Γραφών. Το προσκύνημα στην περίπτωση αυτή αποτέλεσε την έναρξη μιας νέας αποστολής, ολοκληρώνοντας την αλλαγή που ήδη είχε υπονοήσει ένας ενύπνιος χρησμός.

²⁷⁸ Μάρκου Διακόνου, *Βίος Πορφυρίου* 13.5-10.

²⁷⁹ Σχετικά με τους πολύ πρώιμους προσκυνητές και τη συζήτηση για το αν χαρακτηρίζονται ή όχι ως προσκυνητές βλ. Εισαγωγή.

²⁸⁰ Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 6.11. Την ίδια ιστορία διασώζει και ο Σωκράτης, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 7.36. Για μια ανάλυση της ιστορίας, βλ. Irshai, «From Oblivion to Fame: the History of the Palestinian Church» (135-303 CE), σ. 125.

Ένα όραμα οδήγησε και τον Ευάγριο σε ταξίδι στην Ιερουσαλήμ και στους μοναχούς της Νιτρίας.²⁸¹ Το ταξίδι του αυτό στάθηκε επίσης αιτία και σταθμός για τον προσδιορισμό μιας διαφορετικής πορείας. Από διάκονος στην Κωνσταντινούπολη, μετά το προσκύνημα έγινε μοναχός με έντονη ασκητική ζωή. Εξελίχτηκε έτσι σε έναν από τους πλέον γνωστούς ασκητές με μεγάλο συγγραφικό έργο γύρω από το νόημα και τις ιδιαιτερότητες του μοναχικού βίου.

Παρόμοια, ο Εφραίμ ο Σύρος αφού πραγματοποίησε το προσκύνημα στα οστά του αποστόλου Θαδδαίου και αφού συνάντησε τον Βασίλειο με σκοπό τη διδασχή, σταδιοδρόμησε στο μοναχικό βίο και έγινε γνωστός για το συγγραφικό του έργο και τις συμβουλές του προς τους μοναχούς.²⁸²

Διάφορες περιπτώσεις προσκυνημάτων που κάποιες φορές αποκαλύπτουν τους λόγους των μετακινήσεων και τις εσωτερικές ανάγκες των προσκυνητών, καταγράφονται και από τον Θεοδώρητο Κύρρου. Ο Ιουλιανός, ο οποίος αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα, ζούσε σε μια σπηλιά στην έρημο. Έχοντας πληροφορηθεί για την αρετή του πολλοί ήταν εκείνοι που πήγαιναν να ζήσουν μαζί του. Ο ίδιος δεν επιθυμούσε τις τιμές και ξεκίνησε τελικά για το όρος Σινά, με λίγους από τους πιο οικείους μαθητές του.²⁸³ Πέρασε από την άβατη έρημο, αποφεύγοντας τις πόλεις και τα χωριά. Αφού, λοιπόν, περπάτησε με τη συντροφιά του αρκετές μέρες έφθασε στον προορισμό του, προσκύνησε και έμεινε εκεί πολύ καιρό, επειδή θεωρούσε την ερημία του τόπου και την ηρεμία της ψυχής παρά πολύ μεγάλη απόλαυση. Αφού έχτισε εκκλησία στην πέτρα κάτω από την οποία ο Μωυσής είχε δει, καθώς λεγόταν, τον Θεό, ξαναγύρισε στο ασκητήριό του.

²⁸¹ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 38.

²⁸² Συμεών ο Μεταφραστής, *Βίος τοῦ ὁσίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου*, MPG 114, 1253-68.

²⁸³ Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ἱστορία* 2.13.

Ο μοναχός Συμεώνης ξεκίνησε και αυτός για το Σινά με σκοπό επίσης να βρει την ησυχία που είχε χάσει λόγω της φήμης που απέκτησε. Όταν τελικά έφτασε στο Σινά αξιώθηκε να δει τον Θεό – όσο ήταν δυνατό στην ανθρώπινη φύση. Γονάτισε και δεν σηκώθηκε μέχρι που άκουσε τη θεία φωνή. Έπειτα, άπλωσε τα χέρια του και βρήκε τρία μήλα. Αφού χάρηκε επειδή αξιώθηκε να δεχτεί τη θείκη φωνή και απόλαυσε τη θείκη τροφή, αναχώρησε. Όταν γύρισε πίσω έχτισε δύο ασκητήρια και συγκέντρωσε εκεί νέους μοναχούς, τους οποίους καθοδηγούσε.

Στις δύο αυτές περιπτώσεις προσκυνητών, του Ιουλιανού και του Συμεώνη, έναυσμα του ταξιδιού ήταν η ανάγκη για αλλαγή, η αναζήτηση της ησυχίας, όπως την αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι. Το προσκύνημα αποτέλεσε ωστόσο γι' αυτούς την ευκαιρία μιας μεταβολής, αλλά και ανόδου στην πνευματική ζωή.

Ειδικά στην περίπτωση του Συμεώνη, η επιρροή που άσκησε το προσκύνημα είναι εμφανέστερη. Ο ίδιος αποφάσισε να ξεκινήσει το ταξίδι για να βρει την ησυχία, την οποία είχε χάσει λόγω των πολλών επισκεπτών. Όταν συνάντησε, μαζί με τη συνοδεία του τον ασκητή ο οποίος είχε εγκαταλείψει το προσκύνημα, άνοιξε μαζί του μια συζήτηση. Είναι εντυπωσιακό ότι εκείνος ο ανώνυμος προσκυνητής είχε παραιτηθεί από την προσπάθειά του να φθάσει στο Σινά, από τη στιγμή που έχασε τον συνοδοιπόρο του. Ίσως χάνοντας το κίνητρο του να έχασε και το αρχικό νόημα του προσκυνηματος. Το προσκυνηματικό ταξίδι φαίνεται να ερμηνεύεται ανάλογα με το έναυσμα που υπήρχε κάθε φορά. Ο Συμεώνης ολοκλήρωσε το δικό του ταξίδι και έπειτα από αυτό έγινε *παιδοτρίβης* και σημαντικός δάσκαλος νέων μοναχών. Μοιάζει και πάλι το προσκύνημα να αποτέλεσε το ενδιάμεσο στάδιο και την προετοιμασία μιας νέας αποστολής.

Υπάρχουν ωστόσο και καταγραφές προσκυνημάτων με πολύ διαφορετικά κίνητρα, που οδηγούσαν ωστόσο και αυτά στην εύρεση απαντήσεων σε υπαρξιακά

θέματα και σε κομβικές αλλαγές. Μια τέτοια περίπτωση αποτελεί η Μαρία η Αιγυπτία, τον βίο της οποίας κατέγραψε ο Σωφρόνιος Ιεροσολύμων.²⁸⁴ Η ίδια, όπως αναφέρει ο βιογράφος, ζούσε στην Αλεξάνδρεια. Είχε φύγει από το σπίτι των γονέων της για άγνωστο λόγο και, όπως διηγούνται η ίδια, μια μέρα του καλοκαιριού, είδε πολλούς άνδρες, από την Αίγυπτο και τη Λιβυή, να τρέχουν προς τη θάλασσα. Ρώτησε τότε και έμαθε ότι πήγαιναν στην Ιερουσαλήμ για τη γιορτή του Τιμίου Σταυρού. Τότε θέλησε να πάει μαζί τους για να αποκτήσει πολλούς εραστές. Στο ταξίδι, η ίδια ανέφερε ότι έκανε κάθε ασέλγεια. Όταν έφτασε στην Ιερουσαλήμ θέλησε μάλιστα να εισέλθει με όλο τον κόσμο στην εκκλησία, όμως την εμπόδιζε αόρατη δύναμη. Αυτή ήταν και η αρχή μιας δραματικής αλλαγής στη ζωή της.

Η Μαρία η Αιγυπτία αποτελεί ίσως εξαίρεση. Είναι η μοναδική περίπτωση προσκυνήματος, από όσα είναι γνωστά, με τόσο ασυνήθιστο κίνητρο. Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση, το προσκυνηματικό ταξίδι είχε ως αιτία μια εσωτερική παρόρμηση και μια έντονη (αμαρτωλή) επιθυμία και έγινε αρχή μιας μεγάλης μεταστροφής, εφόσον η Μαρία επέλεξε έναν ακραία ασκητικό βίο.

Οι προσκυνηματικές ιστορίες που μπορούν να φανερώσουν κάποιες πλευρές από τον ψυχικό κόσμο του προσκυνητή, τα κίνητρα και τον προβληματισμό του είναι χαρακτηριστικές και, ενδεχομένως, αρκετά αντιπροσωπευτικές. Μολονότι πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, έχουν κοινά στοιχεία σε ό,τι αφορά τα κίνητρα του προσκυνήματος, την ψυχική κατάσταση του προσκυνητή όταν το αποφασίζει, τις αναζητήσεις του και, κυρίως, τις επιπτώσεις που επιφέρουν.

Υπάρχουν βέβαια και περιπτώσεις που το προσκύνημα δεν ακολουθούσε κάποια σημαντικά προσωπικά βιώματα. Αλλά και πάλι μπορούσε να οδηγήσει σε σημαντικές αποφάσεις. Ήταν έτσι δυνατόν να προετοιμάσει και να καταστήσει ικανό έναν

²⁸⁴ Σωφρόνιος, *Βίος όσίας Μαρίας της Αιγυπτίας* MPG 87, 3697-726. Ο Σωφρόνιος ήταν Πατριάρχης Ιεροσολύμων το 634-638.

προσκυνητή να αναλάβει μια σημαντική αποστολή ή μια σημαίνουσα θέση. Κάτι τέτοιο συνέβη στην περίπτωση του Αλεξάνδρου Ιεροσολύμων²⁸⁵ και του Πορφυρίου Γάζης.²⁸⁶ Σε αυτές τις περιπτώσεις καταγράφονται ακόμη και όνειρα, τα οποία καταδεικνύουν ακριβώς τον ρόλο των προσκυνημάτων. Τόσο ο Αλέξανδρος όσο και ο Πορφύριος είδαν κάποιο όνειρο που τους ώθησε στο προσκύνημα το οποίο, με τη σειρά του, τους προετοίμασε για την αποστολή που κλήθηκαν να αναλάβουν.

Ποικίλα παραδείγματα φανερώνουν ότι το προσκύνημα μπορούσε να αποτελέσει εφελκυστήρα αλλαγής και επαναπροσδιορισμού του βίου. Γίνεται εμφανές ότι το ταξίδι κατείχε κεντρικό ρόλο στην πνευματική ζωή και επιπλέον ότι συνδυαζόταν άμεσα με την αλλαγή στην πνευματική πορεία. Αποκαλύπτεται ότι συχνά πραγματοποιούνταν όταν προέκυπταν εσωτερικές ανάγκες και αποτελούσε σημείο ψυχικής και πνευματικής καμπής.

Οι προσκυνητές μετά το πέρας του ιερού ταξιδιού συχνά αναλάμβαναν μια σημαντική κοινωνική αποστολή: γίνονταν επίσκοποι, ηγούμενοι, ίδρυν μοναστήρια, σταδιοδρομούσαν στο μοναχικό βίο. Δεν γίνεται εύκολα φανερό σε ποιο βαθμό το προσκύνημα έκανε πιο αποδεκτό κάποιον για να αναλάβει ένα τέτοιο καθήκον. Ωστόσο, η κοινωνία μοιάζει να αποδεχόταν ευκολότερα αυτόν που είχε πραγματοποιήσει ένα τέτοιο ταξίδι, ίσως ως εκλεκτό ή περισσότερο ευλαβή. Έτσι, μετά το προσκύνημα σε πολλές περιπτώσεις ακολούθησε η κοινωνική καταξίωση και το ίδιο το ταξίδι αποτέλεσε το ενδιάμεσο στάδιο για την ανάληψη μιας σπουδαίας κοινωνικής αποστολής.

Μοιάζει αυτή η μετάβαση και αλλαγή που σηματοδοτούσε το προσκύνημα να μην συνέβαινε τυχαία αλλά να εντασσόταν σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο πνευματικών εμπειριών. Γίνεται φανερό από διάφορων ειδών πηγές ότι για τους

²⁸⁵ Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 6.11.

²⁸⁶ Μάρκος Διάκονος, *Βίος Πορφυρίου* 13.5-10.

πιστούς ήταν κοινώς αποδεκτό πως στην πνευματική ζωή σημαντικών προσώπων υπήρχε κάποια ιδιαίτερη στιγμή κλήσης, ενδυνάμωσης, μετάβασης σε ένα ανώτερο επίπεδο πνευματικής εξέλιξης. Αυτή η διαδικασία φανερώνεται άλλοτε σαν μια πορεία στην ενδότατη έρημο (για τους μοναχούς), άλλοτε σαν συνάντηση με κάποιον πνευματικό δάσκαλο, άλλοτε κάποιοι πήγαιναν να ακολουθήσουν το μοναχικό βίο. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και το προσκύνημα. Ένας προσκυνητής γινόταν εύκολα αποδεκτός ως επίσκοπος ή πνευματικός ηγέτης γιατί ήταν γνωστό πως το προσκύνημα μπορούσε να αποτελεί μια διαδικασία πνευματικής αλλαγής και ανέλιξης. Ίσως το προσκύνημα να επιτελούσε για μια μερίδα πιστών και μια τέτοια λειτουργία, να ήταν ένα κάλεσμα από το Θεό και να σηματοδοτούσε τόσο για τον πιστό, όσο και για την ευρύτερη κοινωνία την πνευματική άνοδο και αλλαγή.

Οι πηγές μας ασχολούνται κυρίως με προσκυνήματα επιφανών ανδρών και γυναικών. Δεν είναι έτσι εύκολο να βγάλουμε συμπεράσματα για τα κίνητρα απλών ανθρώπων, ούτε για τις επιπτώσεις που μπορούσαν να έχουν σ' αυτούς οι επισκέψεις στους Αγίους Τόπους ή σε ασκητές. Ωστόσο, εφόσον τα μεγάλα πλήθη των πιστών πληροφορούνταν για τα προσκυνήματα από τις ίδιες πηγές που διαθέτει σήμερα ο μελετητής είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι τους δημιουργούνταν ανάλογες προσδοκίες.

γ. Συναισθήματα και αντιδράσεις

Στις προσκυνηματικές ιστορίες, και γενικότερα στις πηγές που αναφέρονται σε αυτό το θέμα, είναι κάποτε δύσκολο να διαβλέψουμε τα συναισθήματα των προσκυνητών, εφόσον αυτά δεν αποτελούν προτεραιότητα στις καταγραφές. Υπάρχουν κάποιες

ιστορίες ωστόσο στις οποίες παρουσιάζονται ανάγλυφα τα συναισθήματα και οι συνακόλουθες αντιδράσεις των προσκυνητών. Είναι έτσι εφικτό να κατανοήσουμε πώς ένιωθαν οι ταξιδευτές που έπειτα από τόσες ταλαιπωρίες και κινδύνους είχαν καταφέρει να φτάσουν στον στόχο τους και κατά πόσο ένιωθαν ότι είχαν εκπληρώσει τις επιθυμίες τους.

Η επιθυμία για προσευχή αποτελούσε ένα ουσιαστικό κίνητρο, όπως μαρτυρούν οι πηγές, που οδηγούσε τους προσκυνητές στο ταξίδι. «Εφόσον τώρα πλέον ήταν τρία ολόκληρα χρόνια από τότε που ήλθα στην Ιερουσαλήμ», σημείωνε η Εγερία, «έχοντας δει όλους τους Αγίους Τόπους στους οποίους πήγα για να προσευχηθώ...»²⁸⁷ Η ίδια επιθυμία παρακίνησε και τον Αλέξανδρο Ιεροσολύμων, ο οποίος μετέβη εκεί *εὐχῆς ἕνεκεν*.²⁸⁸ Ίσως οι προσκυνητές ένιωθαν ότι σε τόπους καθαγιασμένους, η προσευχή είχε μεγαλύτερη δύναμη.²⁸⁹

Η επιθυμία αυτή δεν ήταν φυσικά το μοναδικό κίνητρο. Οι προσκυνητές είχαν επιπλέον μεγάλο πόθο να δουν με τα ίδια τους τα μάτια τους τόπους των Γραφών. Η Εγερία αναφέρει πολυάριθμες φορές ότι διακατεχόταν από μια τέτοια μεγάλη επιθυμία που την χαρακτηρίζει σε ολόκληρο το ταξίδι της.²⁹⁰ Σκοπός της ήταν να δει με τα μάτια της *όλους*²⁹¹ τους βιβλικούς τόπους και μόνο τότε θα ήταν ικανοποιημένη.

²⁸⁷ *It. Eg.* 17.1.

²⁸⁸ Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 6.11.

²⁸⁹ Αρκετοί μελετητές θεωρούν την προσευχή στους Αγίους Τόπους τη βασική αιτία που οδηγούσε εκεί τους προσκυνητές. Βλ. σχετικά Maraval, *Lieux Saints et Pèlerinages d' Orient, Histoire et Géographie des Origines à la Conquête Arabe*, σ. 137-162, Sivan, «Pilgrimage, Monasticism and the Emergence of Christian Palestine in the 4th Century», σ. 54-65 και Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire A.D. 312-460*, κυρίως τις σελ. 83-106.

²⁹⁰ *Φλογερή επιθυμία μας κυρίευσε (It. Eg. 10.9), Έχοντας εκπληρώσει όλους μας τους πόθους (It. Eg. 4.1.)*.

²⁹¹ Ενδεικτικά βλ. *It. Eg.* 3.7, 4.6, 5.2, 5.11, 5.12, 7.2, 19.5.

Για παρόμοια αισθήματα διακρίνονται και άλλοι όπως η Φαβιόλα, η οποία έδειχνε μεγάλο ζήλο να δει και να ταυτίσει τους Τόπους με τις Γραφές.²⁹² Ενώ η Παύλα δεν άφησε βιβλικό τόπο χωρίς να τον επισκεφθεί. Όταν πραγματώνεται μια έντονη επιθυμία ακολουθεί συνήθως μεγάλη ικανοποίηση και ενθουσιασμός.

Για έντονα συναισθήματα και αντιδράσεις κάνουν λόγο και άλλες ιστορίες. Η Μαρία η Αιγυπτία πραγματοποιώντας τυχαία το προσκυνηματικό ταξίδι, και καθώς βρισκόταν μπροστά στον ναό, προσπαθούσε μάταια να εισέλθει, αφού κάποια αόρατη δύναμη την εμποδίζει. Ωστόσο, η ίδια ένιωθε ξαφνικά έντονη επιθυμία να προχωρήσει και δέος γι' αυτό που της συνέβαινε. Η περίεργη κατάσταση που βίωσε στάθηκε το εφαλτήριο μεγάλης αλλαγής στη ζωή της.

Έκδηλη ακόμη είναι η συγκίνηση των προσκυνητών όταν έβλεπαν, άγγιζαν και ασπάζονταν όσα επιθυμούσαν. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Παύλας, η οποία συγκινούνταν σε τέτοιο βαθμό, ώστε έκλαιγε με λυγμούς.²⁹³ Στην περίπτωση της Εγερίας, η συγκίνηση που την διακατείχε φαίνεται διαυγέστερα στο δεύτερο μέρος του έργου της, όταν καταγράφει τις ακολουθίες, όπως αυτές τελούνταν στους Αγίους Τόπους. Εκεί που είχαν διαδραματιστεί τα γεγονότα της Βίβλου μπορούσε να δώσει μεγαλύτερη αξία στην προσευχή της. Όπως διαπίστωσε, παρόμοια ήταν τα συναισθήματα και των άλλων επισκεπτών που παρακολουθούσαν τις ακολουθίες: «Στο άκουσμα αυτού του αναγνώσματος τόσοι είναι οι θρήνοι και οι αναστεναγμοί, ώστε δεν υπάρχει άνθρωπος που να μην κλάψει εκείνη την στιγμή.»²⁹⁴ Λίγο παρακάτω, καθώς περιγράφει τις ακολουθίες της Μεγάλης Παρασκευής, σημειώνει: «Όσο διαβάζεται αυτή η περικοπή, ακούγονται τόσοι θρήνοι και αναστεναγμοί από

²⁹² Ιερώνυμος, *Επ.* 77.

²⁹³ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.9.

²⁹⁴ *It.Eg.* 34.

ολόκληρο τον λαό, ώστε οι αναστεναγμοί αυτοί να ακούγονται σχεδόν μέχρι την πόλη». ²⁹⁵

Δεν ήταν μόνο η συγκίνηση και τα δυνατά συναισθήματα που έκαναν τους προσκυνητές να βιώνουν διαφορετικά και πιο έντονα την πίστη τους, αλλά και οι αναπαραστάσεις που λάμβαναν χώρα στους Αγίους Τόπους. Τα γεγονότα του πάθους διαδραματίζονταν μπροστά στα μάτια των πιστών, ακολουθώντας τις διαδρομές στις οποίες συνέβησαν: «ένας ιερέυς είναι όρθιος μπροστά από τις κιγκλίδες, παίρνει το ευαγγέλιο και διαβάσει το ανάγνωσμα που αναφέρει ότι ο Ιούδας ο Ισκαριώτης πήγε να συναντήσει τους Ιουδαίους και συμφώνησε τι θα του δώσουν, για να παραδώσει τον Κύριο». ²⁹⁶

Η αναπαράσταση των γεγονότων μπροστά στα μάτια των πιστών δημιουργούσε αντιδράσεις, ειδικά στους προσκυνητές, που μοιάζει να ήταν συγκλονισμένοι ακόμα και στη θέα των συγκεκριμένων τόπων. Κάτι παρόμοιο συνέβαινε και μπροστά στο Σταυρό: «Όταν πλέον φθάσουν μπροστά στο Σταυρό, αρχίζει λίγο λίγο να φωτίζει. Εδώ διαβάζεται πάλι μία ευαγγελική περικοπή. Εκείνη η οποία διηγείται πως οδήγησαν τον Κύριο στον Πιλάτο...» ²⁹⁷

Σε άλλο σημείο αναφέρεται ότι κάποιες μοναχές έχυναν ποταμούς δακρύων όχι γιατί αντίκριζαν κάτι πολύ συγκινητικό στους Αγίους Τόπους, αλλά γιατί είχε έρθει η ώρα να αποχωρήσουν και να αποχωριστούν όλα αυτά που έβλεπαν. ²⁹⁸

Η αξία και η σημασία που έδιναν οι προσκυνητές στο ταξίδι τους αναδεικνύεται συχνά και από τις αντιδράσεις και τις εκδηλώσεις του εσωτερικού τους κόσμου. Κάτι τέτοιο αποκαλύπτεται και στις περιπτώσεις που προηγείται κάποιο όνειρο. Τόσο ο

²⁹⁵ *It.Eg.* 36.3.

²⁹⁶ *It.Eg.* 34.

²⁹⁷ *It.Eg.* 36.4.

²⁹⁸ Αθανάσιος, *Επ.* 2. (Η επιστολή είναι γραμμένη στα Συριακά. Η μετάφραση από το βιβλίο του Brakke, *Athanasius and the Politics of Asceticism*, σ. 292-302.)

Αλέξανδρος Ιεροσολύμων όσο και ο Πορφύριος Γάζης είδαν ένα όνειρο που θύμιζε χρησμό. Αυτό τους οδήγησε σε προσκύνημα, το οποίο έμοιαζε να γίνεται με θεϊκή βούληση. Φαίνεται με αυτό τον τρόπο, η μεγάλη αξία που δινόταν σε εμπειρίες αυτού του είδους.

Μαρτυρούνται και άλλου είδους συναισθήματα. Η περιέργεια ήταν επίσης κάτι που συχνά ένιωθαν οι προσκυνητές. Η Εγερία εκδήλωνε περιέργεια θέλοντας να δει προσεκτικά κάθε τόπο. «Είμαι περίεργη», έγραφε η ίδια για τον εαυτό της,²⁹⁹ ενώ και η Φαβιόλα μέσα από τις συνεχείς ερωτήσεις στον Ιερώνυμο έδειχνε ξεκάθαρα περιέργεια για καθετί που έβλεπε. Ένας ακόμη προσκυνητής με μεγάλη περιέργεια ήταν ο Παλλάδιος, ο οποίος προσπαθούσε να δει και να ακούσει τα πάντα από τους μοναχούς.³⁰⁰

Η ευχαρίστηση, ο ενθουσιασμός, ο ζήλος, η επιθυμία, η συγκίνηση, η περιέργεια καταγράφονται σε κάποιες πηγές τόσο έντονα που ίσως αποκαλύπτουν κάποια ιδιότητα του ίδιου του προσκυνηματικού ταξιδιού. Είναι πιθανό να δείχνουν ότι ένας από τους σκοπούς του ταξιδιού στους Αγίους Τόπους ή τους μοναχούς ήταν ακριβώς η έξαρση των συναισθημάτων, η ένταση στο βίωμα. Ο έντονος ενθουσιασμός και κάθε άλλο συναίσθημα δεν συνέβαιναν, καθώς φαίνεται, παρεμπιπτόντως αλλά αποτελούσαν βασικό ζητούμενο στο μεγάλο, πολυέξοδο και επίπονο εγχείρημα.

Επιπλέον, η ένταση των συναισθημάτων φανερώνει ότι τα ταξίδια δεν ήταν κάτι το τυπικό και επίπεδο. Αντιθέτως, ο πιστός συμμετείχε ενεργά, ταυτιζόταν με όσα έβλεπε, συνδιαλεγόταν με τους μοναχούς ή τον ίδιο το Θεό μέσω της προσευχής και μοιάζει να επιθυμούσε την ένταση αυτή σαν κριτήριο για το πόσο μπορούσε να προσεγγίσει την πνευματική ζωή. Το προσκύνημα γινόταν τότε ένα είδος βιώματος,

²⁹⁹ *It. Eg.* 16. 3.

³⁰⁰ Σχετικά με τον Παλλάδιο βλ παρακάτω.

κάτι σαν θέαμα που κανείς το παρακολουθούσε και στο οποίο ταυτόχρονα συμμετείχε.

Σε αρκετές ιστορίες, τα συναισθήματα και οι αντιδράσεις των προσκυνητών καταγράφονται με σαφήνεια. Σε άλλες περιπτώσεις η έντασή τους συνάγεται με ασφάλεια από τα συμφραζόμενα. Διαφαίνεται έτσι μία ακόμη πτυχή του θέματος και βεβαιώνεται ότι για τη μελέτη του είναι απαραίτητη η διερεύνηση και η κατανόηση του ψυχικού κόσμου.

δ. Το προσκύνημα ως έρευνα

Οι προσκυνητές δίνουν συχνά την εντύπωση ότι αποφάσιζαν το ταξίδι με σκοπό να ερευνήσουν, να ταυτοποιήσουν όσα θα δουν με όσα είχαν διαβάσει, και να διαπιστώσουν την αλήθεια των Γραφών. Επιπλέον, μοιάζει να θεωρούσαν το προσκύνημα έναν τρόπο διερεύνησης της πνευματικής ζωής.

Κάποιοι πρώιμοι προσκυνητές φαίνεται ξεκάθαρα πως είχαν σαν βασικό κίνητρο την έρευνα. Ο Μελίτων Σάρδεων ταξίδεψε στην Ανατολή, όπως ο ίδιος σημειώνει, με σκοπό να συντάξει ανθολογία με τα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης στους τόπους που συνέβησαν τα γεγονότα.³⁰¹ Παρόμοια, ο Αλέξανδρος Ιεροσολύμων δηλώνει ότι ταξίδεψε στην Ιερουσαλήμ *ένεκεν ιστορίας τῶν τόπων*.³⁰² Επιθυμούσε και αυτός να πραγματοποιήσει έρευνα στους Αγίους Τόπους, αν και στην δική του περίπτωση μαρτυρείται ξεκάθαρα ότι δεν ήταν αυτός ο κύριος λόγος του προσκυνήματος.

Ο Πιόνιος επίσης μοιάζει να επισκέφθηκε τους Αγίους Τόπους με μια ερευνητική ματιά και να προσπάθησε να δει τη μαρτυρία του Θεού μέσα από την ιερή

³⁰¹ Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 4.26.

³⁰² Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 6.11.

γεωγραφία. Καθώς δηλώνει μπόρεσε να αντιληφθεί την οργή του Θεού αντικρίζοντας τους βιβλικούς τόπους στην Παλαιστίνη.³⁰³

Αρκετά είναι και τα παραδείγματα κατοπινών προσκυνητών που δήλωναν την διάθεσή τους να ερευνήσουν την πνευματική ζωή και να ταυτίσουν τις Γραφές με τους ιερούς τόπους. Η επιθυμία τους αυτή μοιάζει να αποτελούσε μια σοβαρή πτυχή του ταξιδιού. «Για τον πιστό το ιερό μέρος ήταν ένα κείμενο που έπρεπε να μεταφραστεί και να αποκρυπτογραφηθεί όπως ακριβώς και οι ιερές Γραφές».³⁰⁴

Η Εγερία σε ολόκληρη τη διαδρομή μοιάζει να προσπαθούσε να επισκεφθεί τα πάντα και να ταυτίσει τους τόπους με τις Γραφές. Κρατούσε συνεχώς στα χέρια την Αγία Γραφή και σύγκρινε όσα έβλεπε με τα σχετικά χωρία: «Διότι πάντοτε έχουμε τη σφοδρή επιθυμία να αναγιγνώσκουμε την αγιογραφική περικοπή, η οποία αναφέρεται στον τόπο που επισκεπτόμαστε.»³⁰⁵ Προσπαθούσε να δει κάθε τόπο που είχε σχέση με την Αγία Γραφή και να διαπιστώσει ότι όλα όσα είχε διαβάσει ανταποκρινόταν στη πραγματικότητα: «Μας έδειχναν όλους τους τόπους, τους οποίους πάντοτε αναζητούσα σύμφωνα με τις Γραφές.»³⁰⁶ Σε άλλο σημείο αναφέρει ότι έφτασε στον τόπο που βρισκόταν η στήλη της γυναίκας του Λωτ: «Είδαμε τη θέση, αλλά όχι και τη στήλη. Δεν θα μπορούσα να σας πω ψέματα για αυτό.»³⁰⁷ Θεωρούσε ότι όφειλε να καταγράψει και αυτή την μικρή αναντιστοιχία, ώστε να είναι ακριβής σε όσα σημείωνε. Παρόμοια, όταν επισκέφθηκε τον τάφο του Αβγάρου απέκτησε αντίγραφα των επιστολών του από τον επίσκοπο. Η ίδια θεώρησε πολύ ωφέλιμο να τα συγκρίνει με αυτά που είχε στην πατρίδα της.³⁰⁸ Σε ολόκληρη τη διαδρομή της είχε έντονη

³⁰³ *Μαρτύριον τοῦ Ἀγίου Πιονίου τοῦ Πρεσβυτέρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ* 4. 18-20.

³⁰⁴ Βλ. Limor, «Holy Journey: Pilgrimage and Christian Sacred Landscapes», σ. 321-53.

³⁰⁵ *It.Eg.* 4.4.

³⁰⁶ *It.Eg.* 7.2.

³⁰⁷ *It.Eg.* 12.7.

³⁰⁸ *It.Eg.* 19.19.

διάθεση σύγκρισης των αναγνωσμάτων με τα μέρη και μια επιθυμία να διαπιστώσει την αλήθεια όλων όσα είχε διαβάσει.

Ο Βασίλειος όταν αποφάσισε να ξεκινήσει το προσκυνηματικό ταξίδι αναζητούσε να βρει κάποιον, ο οποίος να έχει διαλέξει τον πνευματικό τρόπο ζωής και να περάσει μαζί του τον σύντομο βίο. Πράγματι, όπως σημειώνει, βρήκε πολλούς στην Αλεξάνδρεια και την υπόλοιπη Αίγυπτο και άλλους στην Παλαιστίνη, την Κοίλη Σύρια και τη Μεσοποταμία.³⁰⁹ Φαίνεται πως στο ταξίδι αναζητούσε έναν πνευματικό συνοδοιπόρο και ίσως αυτή η βολιδοσκόπηση να περιλάμβανε και ένα είδος έρευνας της μοναχικής ζωής, την οποία επρόκειτο να ακολουθήσει.

Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού της, η Φαβιόλα διεξήγαγε και αυτή μια έρευνα, κατά κάποιο τρόπο, σε όλα όσα έβλεπε και διάβαζε. Ο Ιερώνυμος περιγράφει με πόση σοβαρότητα εξέταζε τις Γραφές και πόσα πράγματα τον ρωτούσε, χωρίς ποτέ να αισθάνεται κορεσμό από όσα μάθαινε. Την ενδιέφερε να πληροφορηθεί κάθε λεπτομέρεια σχετικά με τα χωρία και συνεχώς έθετε ερωτήσεις στον Ιερώνυμο, ο οποίος ομολογούσε ότι για κάποια ζητήματα είχε αμφιβολίες και για κάποια άλλα διαπίστωνε την άγνοιά του, ενώ η ίδια τον πίεζε με όλο και περισσότερες ερωτήσεις.³¹⁰ Η Φαβιόλα έδειχνε ξεκάθαρα μια σφοδρή επιθυμία να συσχετίσει τους τόπους με τις Γραφές και να διαπιστώσει την αλήθεια τους.

Στην *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* ο συγγραφέας σημειώνει: «Με σκοπό την ωφέλεια των ψυχών ήρθαμε από την Ιερουσαλήμ σε εσάς, για να δούμε με τα μάτια μας αυτά που έχουμε ακούσει με τα αυτιά μας.»³¹¹ Ο ίδιος με τη συντροφιά του

³⁰⁹ Βασίλειος, *Επ.* 223.

³¹⁰ Ιερώνυμος, *Επ.* 77.7.

³¹¹ *Η Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* 1.19. Για τη σημασία της οπτικής θέασης από τους προσκυνητές βλ. Hahn, «Seeing and Believing: The Construction of Sanctity in Early- Medieval Saints' Shrines», σ. 1079-106. Για το ίδιο θέμα βλ. ακόμη Smith, «What Now Lies Before their Eyes:

προσπαθήσανε ακριβώς να εξετάσουν την αλήθεια όλων αυτών που άκουγαν. Η πορεία τους στους μοναχούς αποτελούσε ένα είδος εξέτασης της μοναχικής και πνευματικής ζωής, αλλά και έναν τρόπο ταύτισης των λεγομένων και της πραγματικότητας.

Η Μελάνη η νεότερα αναφέρει ακριβώς την πρόθεσή της το προσκύνημά να έχει και τον χαρακτήρα της έρευνας. Συγκεκριμένα ανέφερε: *Ἀπελθόντες εἰς Αἴγυπτον ἱστορήσομεν τοὺς ἁγίους.*³¹² Σκοπός του ταξιδιού της ήταν ξεκάθαρα να ερευνήσει και να εξετάσει τη ζωή των μοναχών. Ίσως η έρευνά αυτή να ήταν απαραίτητη για να κατανοήσει περισσότερο την πνευματική ζωή.

Οι προσκυνητές, όπως φανερώνουν οι σχετικές ιστορίες, είχαν κάποτε τη διάθεση της εξονυχιστικής αναζήτησης και της ταύτισης όσων γνώριζαν από τα αναγνώσματα με όσα έβλεπαν και άγγιζαν. Πολλές φορές ένιωθαν και την ανάγκη να ερευνήσουν τη μοναχική ζωή. Μοιάζει αυτή η τάση της αναζήτησης να αποτελούσε μια από τις κεντρικές πτυχές του προσκυνήματος.

ε. Το προσκύνημα ως μέσο κριτικής

Τα έντονα συναισθήματα και οι εκδηλώσεις που φανέρωναν πίστη και συγκίνηση δεν ήταν τα μόνα που χαρακτήριζαν τους προσκυνητές, ούτε και η διάθεση για έρευνα και αναζήτηση επαρκούσε πάντα. Υπήρξαν ορισμένοι με πολύ διαφορετικές αντιδράσεις και αναζητήσεις. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο Παλλάδιος, ο οποίος δεν ήταν συνηθισμένος εκπρόσωπος του είδους. Δεν γνωρίζουμε για ποια αιτία

The Foundations of Early Pilgrim Visuality in the Holy Land», σ. 135-57 και Frank, *The Memory of the Eyes, Pilgrims to Living Saints in Christian Late Antiquity*, κυρίως τις σελ. 102-33.

³¹² Γερώντιος, *Βίος της όσίας Μελάνης της νεωτέρας* 37. 9-10.

ξεκίνησε το ταξίδι του στην Αίγυπτο. Ωστόσο, είναι μάλλον πιθανό ότι αρχικός σκοπός του ήταν να διαμείνει στην έρημο με τους μοναχούς. Στην περίπτωση αυτή η μετακίνησή του δεν είχε από την αρχή προσκυνηματικό χαρακτήρα, τον απέκτησε ωστόσο όπως εξελίχτηκε.

Ο Παλλάδιος ταξίδεψε, παρέμεινε χρόνια στην έρημο και, τελικά, όπως πληροφορούμαστε, αναχώρησε από την Αίγυπτο, μάλλον για λόγους υγείας. Όσα έζησε τα αφηγήθηκε μετά από αρκετά χρόνια σαν μια ενότητα της ζωής του. Την εμπειρία εκείνη, ο ίδιος την αποκαλεί ταξίδι από το οποίο ωφελήθηκε και το οποίο του προσέφερε πολλαπλές εμπειρίες. Όπως ήρθαν τα πράγματα, το ταξίδι αυτό ολοκληρώθηκε με την αναχώρησή του, που τον κατέστησε έτσι τυπικό προσκυνητή.

Στη διάρκεια αυτού του ταξιδιού, ο Παλλάδιος προσπάθησε να ερευνήσει εξονυχιστικά τη ζωή των μοναχών, αλλά και γενικότερα την πνευματική ζωή. Αναρωτιόταν για πνευματικά θέματα, έψαχνε απαντήσεις και προσπαθούσε να συναντήσει όσο το δυνατό περισσότερους ασκητές για να συνομιλήσει προσωπικά μαζί τους.

Το *Λαυσαϊκόν* του συνιστά ένα έργο που σε μια πρώτη ανάγνωση φαίνεται ότι με σαφήνεια απαριθμεί τη ζωή μοναχών με σκοπό τη διδαχή και την πνευματική καθοδήγηση. Εντούτοις, το κείμενο ενέχει αντιφάσεις και παραδείγματα που αποκαλύπτουν μια πιο κρυφή πλευρά του προσκυνηματος, όπως θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε.

Ο Παλλάδιος σημειώνει ότι κάποτε κρυφάκουσε τον μοναχό Μάρκο. «Μία μέρα που είχα ευκαιρία πήγα και στάθηκα στην πόρτα του κελιού του, γιατί σαν αρχάριος που ήμουν τον θεωρούσα υπεράνθρωπο. Προσπαθούσα να ακούσω τι τέλος πάντων λέγει ή τι κάνει»,³¹³ σημειώνει ο ίδιος. Ίσως πίστευε ότι οι μοναχοί στις διηγήσεις

³¹³ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 18.210-15.

τους δεν έλεγαν τα πάντα και ήθελε με κάποιο τρόπο να προσεγγίσει αυτά που δεν αποκάλυπταν. Σε μία άλλη περίπτωση, όταν ζούσε με τον μοναχό Δωρόθεο, Θηβαίο ασκητή, καθώς τον έβλεπε να ασκείται υπερβολικά, πίστεψε ότι το κάνει εξαιτίας της δικής του παρουσίας. Ρώτησε τους μαθητές του και εξακρίβωσε ότι αυτή ήταν η πραγματική του ζωή.³¹⁴

Δεν ήταν λίγες και οι περιπτώσεις που ο Παλλάδιος έφευγε κρυφά και ταξίδευε για μέρες, χωρίς να γνωρίζει κανείς τίποτα, ούτε καν ο δάσκαλός του. Σκοπός του ήταν να ανακαλύψει κάτι, να συνομιλήσει με κάποιο γνωστό ασκητή ή να ζητήσει κάποια συμβουλή σε κάποιο πρόβλημά του. Σε αυτές τις περιπτώσεις δίνει την εντύπωση ότι δεν εμπιστευόταν κανέναν και ήθελε να παραμείνουν κρυφές αυτές οι μετακινήσεις του. Διηγείται λοιπόν ότι κάποτε, ακούγοντας για τον μοναχό Ιωάννη Λυκοπολίτη θέλησε να τον δει από κοντά. Ξεκίνησε κρυφά, χωρίς να το πει σε κανέναν, και έφτασε στη Θηβαΐδα σε δεκαοχτώ μέρες. Προχωρούσε άλλοτε πεζός και άλλοτε πλέοντας στον ποταμό.³¹⁵ Όταν έφτασε βρήκε τον χώρο υποδοχής για τους επισκέπτες κλειστό. Έτσι περίμενε μέχρι τη στιγμή που του δόθηκε η δυνατότητα να δει τον μοναχό.

Ο Παλλάδιος κάποτε επιθύμησε γυναίκα και δεν εμπιστεύθηκε το πρόβλημά του ούτε στους γείτονές του, ούτε στο δάσκαλο του τον Ευάγριο, αλλά έφυγε κρυφά, ακόμη μια φορά, για δεκαπέντε ημέρες στην πανέρημο όπου γνώρισε και εμπιστεύθηκε τον Πάχωνα.³¹⁶

Όπως διαπίστωσε, δεν ήταν όλοι οι μοναχοί άμεμπτοι, ούτε είχαν πάντα αγγελική ζωή. Δίπλα στους μοναχούς με αγία ζωή, ο Παλλάδιος παραθέτει και τους βίους των

³¹⁴ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 2.19-21.

³¹⁵ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 35.22-26.

³¹⁶ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 23.10.

μοναχών που πέσανε σε λάθη και χάσανε τη σωτηρία, όπως ο Ήρων και ο Ουάλης.³¹⁷

Διαπίστωσε ότι ακόμη και στην έρημο μπορούσε κάποιος να χαθεί πνευματικά και ίσως να ήταν και αυτή μια αντίφαση που του κινούσε το ενδιαφέρον.

Όπως ισχυρίζεται, συνάντησε πολλούς από τους αγίους, όχι με λογισμό περιέργειας, αλλά για να κερδίσει αυτό που δεν κατείχε ο ίδιος.³¹⁸ Ωστόσο, η στάση του δείχνει ξεκάθαρα περιέργεια για τη ζωή των μοναχών, τη φανερή και την αφανή. Αλλού σημειώνει ότι τον ενδιέφερε ο τρόπος και όχι ο τόπος, που κατοικώντας κάποιος ασκείται στις αρετές.³¹⁹ Πρόκειται για εντυπωσιακή διατύπωση για κάποιον που μετακινήθηκε και ταξίδεψε ολόκληρα χρόνια, θέλοντας να δει χιλιάδες μοναχούς σε διαφορετικούς τόπους.

Οι αντιφάσεις δεν σταματούν εδώ. Ενώ δηλώνει ότι διστάζει να γράψει πράγματα που φαίνονται υπερβολικά, ο Παλλάδιος τελικά τα γράφει, συμπληρώνοντας ότι δεν πρέπει να δείχνει κανείς απιστία για τα κατορθώματα των μεγάλων ασκητών.³²⁰ Ωστόσο, για να πιστέψει ο ίδιος έπρεπε να δει τα πάντα με τα ίδια του τα μάτια και υπήρχαν φορές που και αυτά ακόμα τα αμφισβητούσε.

Ο Παλλάδιος κατέγραψε στο έργο του αρκετά τέτοια παραδείγματα αντιθέσεων και ανέδειξε μια διαφορετική πτυχή των προσκυνημάτων προς αγίους άνδρες. Φαίνεται ότι δεν ήθελε απλά να διδάξει καταγράφοντας παραδείγματα για μίμηση. Μοιάζει να ήταν βαθιά προβληματισμένος και τουλάχιστον επιφυλακτικός για τη ζωή των πιστών και των μοναχών και για όλα αυτά που έβλεπε κάθε επισκέπτης. Ίσως να πίστευε ότι όλοι έχουν μια κρυφή πλευρά και ότι η υποκρισία δεν θα έλειπε ούτε στην έρημο.

³¹⁷ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 25-26.

³¹⁸ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* Προοίμιο.

³¹⁹ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* Προοίμιο.

³²⁰ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 17.

Το ταξίδι δεν ήταν γι' αυτόν μια απλή παρατήρηση και αναζήτηση της πνευματικής ζωής, αλλά επίσης ένας σχολαστικός έλεγχος των αποτελεσμάτων της πίστης, ακόμα και της πτώσης. Η ανακάλυψη της πιο σκοτεινής πλευράς των μοναχών και ίσως ακόμη η κατάδειξη της υποκρισίας που θα μπορούσε να υπάρχει ακόμη και σε αυτούς. Άλλωστε, πουθενά δεν αρνείται ότι η ανθρώπινη φύση μπορεί να αγιάσει παντού και μπορεί να αμαρτήσει παντού.

Σκοπός του Παλλάδιου ήταν να γράψει με κάθε ακρίβεια και με σκοπό τη θεοσέβεια, αφενός όσα ο ίδιος εξακρίβωσε, αφετέρου όσα άκουσε από τους αγίους πατέρες. Θέλησε να γράψει ένα έργο για να ωφελήσει και να διδάξει. Ωστόσο, σε άλλο σημείο του έργου του αναφέρει ότι διηγήθηκε όλες αυτές τις αρετές για να δείξει ότι η σωτηρία επιτυγχάνεται με πολλούς τρόπους.³²¹ Ίσως αυτός ουσιαστικά να ήταν ο βαθύτερος στόχος του: να μιλήσει για μια άλλη όψη της πνευματικής ζωής, περισσότερο ανθρώπινη και ευάλωτη και να υποστηρίξει ότι οι τρόποι που μπορούσε κάποιος να σωθεί περνούσαν κάποτε από την πτώση.

Ο Παλλάδιος φαίνεται ότι βρισκόταν σε μια συνεχή αναζήτηση της πίστης και των εκφράσεών της. Επιπλέον, διατηρούσε έναν σκεπτικισμό και μια κριτική στάση απέναντι σε αυτούς που θεωρούνταν άριστοι στον πνευματικό βίο, αναζητώντας την αλήθεια που ίσως ήταν καλυμμένη πίσω από μια οφθαλμοφανή θρησκευτικότητα. Δεν παρουσιάζεται υπερβολικά εύπιστος, ούτε μοιάζει να τον ενδιέφερε η εμφανής πλευρά της πνευματικής ζωής. Δεν τον ενδιέφερε να σταθεί σε αυτό που κάθε άνθρωπος μπορούσε να δει. Προσπαθούσε μέσα από την προσωπική επαφή του με τους μοναχούς και τη ζωή τους να κατανοήσει πού βρίσκεται η αλήθεια και πού μια ίσως επιμελώς καλυμμένη υποκρισία, όπως πολλές φορές αντιμετώπισε αργότερα στο χώρο της Εκκλησίας που υπηρέτησε. Έφτανε στο σημείο της καχυποψίας για να

³²¹ Παλλάδιος, *Λαυσαικόν* 64.15-17.

κατανοήσει αυτά που άλλοι προσκυνητές δεν μπορούσαν ή δεν ήθελαν να δουν σε μια απλή επίσκεψη.

Το παράδειγμα του προσκυνήματος του Παλλάδιου στους μοναχούς και οι αλληλοαναιρέσεις που διατρέχουν το έργο του αναδεικνύουν μια διαφορετική πλευρά των προσκυνηματικών ταξιδιών. Μας αποκαλύπτει ότι οι προσκυνητές, ή τουλάχιστον μια κατηγορία τους, δεν είχαν ως κίνητρο αποκλειστικά την ευλάβεια και το δέος που θα τους προκαλούσε η συνομιλία και η επαφή με κάποιον που είχε φήμη αγίου.

Κίνητρο για έναν ταξιδιώτη που είχε ξεκινήσει το δικό του προσκύνημα μπορεί να ήταν η αναζήτηση της πίστης ή της εμπειρίας της μοναχικής ζωής, αλλά και η αμφισβήτηση της πίστης. Ίσως η περιέργεια να αποτελούσε ακόμη ένα σοβαρό λόγο για την πραγματοποίηση ενός τέτοιου ταξιδιού, γεγονός που αναδεικνύεται και αυτό στην περίπτωση του Παλλάδιου. Η μεγάλη του περιέργεια τον οδήγησε πολλές φορές σε συνεχείς επισκέψεις σε μοναχούς με την επιθυμία να έχει προσωπική επαφή μαζί τους.

Τα προσκυνήματα στους μοναχούς χαρακτηρίζονταν από αυτή την προσωπική επαφή και την οπτική προσέγγιση με ένα πρόσωπο που θεωρούνταν άγιο. Ο προσκυνητής όμως ήταν αυτός που θα έκρινε αν αυτό που έβλεπε ήταν αυτό που περίμενε. Ίσως να ένιωθε δέος, ίσως από την άλλη να ήταν καχύποπτος, επιφυλακτικός ή αδιάφορος (για παράδειγμα ένας προσκυνητής αποκοιμήθηκε καθώς άκουγε κάποιον μοναχό)³²² και μοιάζει να υπήρχαν πολλοί παράγοντες που επηρέαζαν τα συναισθήματα, τις επιλογές και τα κίνητρά τους.

Ο Παλλάδιος αφηγήθηκε την ιστορία του είκοσι περίπου χρόνια μετά από την επιστροφή του. Σε κάποιο σημείο του έργου του, καθώς αφηγείται τη ζωή του

³²² *Η Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία*, 10. 25.

Ευάγγελου, αναφέρει ότι ο δάσκαλός του είχε προφητεύσει όλα όσα θα συνέβαιναν και τις δυσκολίες που θα περνούσε μετά από δεκαοκτώ χρόνια, αλλά τότε δεν ήταν σε θέση να γνωρίζει. Καθώς περνούσε σκληρές δοκιμασίες στο πλαίσιο ενδοεκκλησιαστικών συγκρούσεων, προφανώς θυμήθηκε τον δάσκαλό του.³²³ Σε άλλο σημείο, καθώς περιγράφει τη συνάντησή του με τον Ιωάννη Λυκοπολίτη, αναφέρει πως ο ίδιος του είπε ότι θα χειροτονηθεί επίσκοπος και θα ταλαιπωρηθεί ιδιαίτερα και μάλιστα τον συμβούλευσε να μην φύγει καθόλου από την έρημο γιατί εκεί κανείς δεν θα τον χειροτονούσε. Ο ίδιος δηλώνει ότι κατόπιν ξέχασε τα λόγια του Ιωάννη και τα θυμήθηκε όταν περνούσε τις σχετικές ταλαιπωρίες.³²⁴

Στο διάστημα αυτό, αφού έφυγε από την έρημο, έζησε μια ζωή ταραχώδη, με λύπες και απογοητεύσεις, συνειδητοποιώντας και κατανοώντας τις ρήσεις των δασκάλων του. Εξορίστηκε, καθαιρέθηκε, διώχθηκε και τελικά αποκαταστάθηκε. Όταν πια έγραφε τις εμπειρίες του ταξιδιού του, όλα αυτά είχαν τελειώσει. Ο τρόπος με τον οποίο αφηγείται την ιστορία του υποκρύπτει μια αμφισβήτηση και έναν σκεπτικισμό για τη ζωή της Εκκλησίας, που φτάνει στην κριτική για την άρχουσα εκκλησιαστική τάξη. Κάτι που γίνεται ολοφάνερο σε ένα άλλο σύγγραμμά του, τον *Διάλογο*, που αποτελεί ενός είδους βιογραφία του Ιωάννη του Χρυσοστόμου.

Ο Παλλάδιος υπηρέτησε την Εκκλησία και πολλές φορές απογοητεύτηκε. Ίσως γι' αυτόν και άλλους προσκυνητές, η επίσκεψη στους μοναχούς να αποτελούσε μια αναζήτηση της αγνότητας στην Εκκλησία. Όταν πήγε δεν είχε ακόμα δοκιμαστεί από τις συγκρούσεις. Όταν όμως κατέγραφε το προσκύνημά του, ήταν πλέον σε θέση να τα συνειδητοποιήσει όλα αυτά. Ίσως προσκυνητές σαν τον Παλλάδιο να ήλπιζαν ότι οι μοναχοί διατήρησαν πιο αγνή την πίστη, καθώς δεν αναζήτησαν εξουσία και αξιώματα. Ένα σοβαρό κίνητρο του προσκυνήματος θα μπορούσε να είναι η

³²³ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 38.

³²⁴ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 35.

αναζήτηση μιας άλλης πλευράς της πνευματικής ζωής από αυτή που βίωναν οι πιστοί στις πόλεις.

Όταν πια κατέγραφε την εμπειρία του, ο Παλλάδιος ίσως αισθανόταν ότι η ζωή των μοναχών μπορούσε να είναι μια απάντηση σε όλους αυτούς που κυνηγώντας τη δόξα και τα συμφέροντά τους τον οδήγησαν σε ποικίλες και άδικες ταλαιπωρίες. Ίσως περνώντας τη ζωή του στην υπηρεσία της Εκκλησίας, αντιμετώπισε έτσι εκ των υστέρων εκείνο το ταξίδι στους μοναχούς σαν πλήρες προσκύνημα και αντιλήφθηκε την εκδοχή της πνευματικής ζωής που είχε κάποτε γνωρίσει.

Η κριτική προς την Εκκλησία που παρουσιάζεται στα πλαίσια ενός προσκυνηματικού ταξιδιού είναι αρκετά δύσκολο να εντοπιστεί, χωρίς ωστόσο να περνάει απαρατήρητη. Ο Παλλάδιος δεν είναι ο μοναδικός που μέσα σε ένα τέτοιο ταξίδι διατυπώνει επιφυλάξεις. Ο Γρηγόριος Νύσσης αποφάσισε κάποτε να επισκεφθεί τη μεγαλύτερη αδελφή του, την Μακρίνα, γυναίκα γνωστή για την πνευματική της ζωή. Μετά τη Σύνοδο της Αντιόχειας το 341, όπως σημειώνει, και έπειτα από οικογενειακές τραγωδίες, καθώς είχαν πεθάνει ένας αδελφός του και η μητέρα του, αισθάνθηκε την ανάγκη να επισκεφθεί τη Μακρίνα. Προχωρώντας είδε ένα όραμα: κρατούσε στα χέρια του οστά μαρτύρων τα οποία έβγαζαν φως. Το όραμα ήταν προφητικό καθώς όταν έφτασε πληροφορήθηκε ότι η Μακρίνα ήταν βαριά άρρωστη. Το όραμα αποκάλυπτε σαφώς ότι η Μακρίνα θεωρούνταν ότι είχε αγία ζωή και ότι τα οστά ίσως ήταν δικά της. Ωστόσο, η Μακρίνα δεν πέθανε τότε. Έστειλε τον Γρηγόριο να ξεκουραστεί και παρότι είχε αρχίσει να συνέρχεται, ήταν και πάλι πολύ άρρωστη. Τότε άρχισε και η ίδια να ανακαλεί μνήμες από την οικογενειακή τους ζωή και ο Γρηγόριος της μιλούσε με απογοήτευση και πικρία για τα δεινά που είχε περάσει στο χώρο της Εκκλησίας: «Καθώς μιλούσα για τα προβλήματά μου και για όλα όσα είχα περάσει, πρώτα την εξορία μου από τον αυτοκράτορα Βάλεντα λόγω

της πίστης και έπειτα τη σύγχυση στην Εκκλησία που με οδήγησε σε διαμάχες και δίκες.»³²⁵

Το ταξίδι του Γρηγορίου στην αδελφή του δεν αποτελεί συνηθισμένο προσκύνημα. Φανερώνεται ωστόσο, εκ των υστέρων, ως προσκύνημα σε μια αγία. Αυτό πιστοποιεί και το όραμα του Γρηγόριου, ότι δεν επρόκειτο απλά για μια οικογενειακή επίσκεψη. Το προσκύνημα αυτό περιέχει και το κομμάτι της κριτικής στα κακώς κείμενα της Εκκλησίας, που αποτέλεσαν ίσως και το έναυσμα για την πραγματοποίησή του. Ο Γρηγόριος είχε ταλαιπωρηθεί από εξορία και από διάφορες διαμάχες για εκκλησιαστικά ζητήματα και ένιωθε απογοητευμένος και κουρασμένος. Με την επίσκεψή στην αδελφή του φαίνεται να αναζητούσε στήριξη από έναν άνθρωπο που είχε αποδείξει ότι σε αυτές τις συνθήκες της ακαταστασίας για την Εκκλησία, είχε καταφέρει να έχει αγία ζωή, ανεπηρέαστη από τέτοιου είδους προβλήματα.

Ο Γρηγόριος δηλώνει καθαρά την απογοήτευση που ένιωθε για τις ταλαιπωρίες και τις δυσκολίες που αντιμετώπισε. Το ταξίδι του στην Μακρίνα ίσως να προέρχεται από αυτή την πικρία. Μοιάζει να αναζητά την καθαρότητα στην Εκκλησία που αναλωνόταν σε προστριβές και ένα είδος παρηγοριάς από ένα πρόσωπο προσφιλές, αλλά κυρίως που είχε καταφέρει να μην εμπλακεί και να μην επηρεαστεί από αυτές τις δυσκολίες.

Τα προσκυνηματικά ταξίδια δίνουν κάποτε την εντύπωση ότι έκρυβαν και μια διάσταση κριτικής για τα κακώς κείμενα. Ίσως, κάποιες φορές, κίνητρο για την πραγματοποίησή τους ήταν οι προστριβές στο χώρο της Εκκλησίας. Φαίνεται πως

³²⁵ Γρηγόριος Νύσσης, *Βίος της όσιας Μακρίνης* 20.1. Βλ. ακόμη Frank, «Macrina's Scar: Homeric Allusion and Heroic Identity in Gregory of Nyssa's Life of Macrina», σ. 511-30 και Momigliano, «The Life of St. Macrina by Gregory of Nyssa» σ. 206-21.

ορισμένοι οι προσκυνητές αναζητούσαν μια αγνότερη μορφή εκκλησιαστικής οργάνωσης, πνευματικότερης και χωρίς διαμάχες και αναταραχές.

στ. Η αναζήτηση του παραδείσου

Στις προσκυνηματικές ιστορίες φανερώνεται συχνά το ενδιαφέρον των προσκυνητών για τον παράδεισο: η προσπάθεια να τον κατακτήσουν, η περιέργεια για την υπόστασή του, η πεποίθηση ότι από αυτή τη ζωή υπήρχε η δυνατότητα να δει ο πιστός ή να ακούσει λεπτομερείς περιγραφές για τη φύση του ή να γνωρίσει ανθρώπους που τον είχαν επισκεφθεί στα οράματά τους.

Οι προσκυνητές που επισκέπτονταν τα μοναστήρια έκαναν πολλές φορές αναφορές σχετικές με τον παράδεισο. Πρώτα απ' όλα, έβλεπαν τις ίδιες τις μοναστικές κοινότητες ως έναν παράδεισο στη γη. Στα μάτια τους οι μοναχοί ζούσαν στη γη, αλλά πολιτεύονταν στον ουρανό. Είχαν ξεχάσει εντελώς τις γήινες φροντίδες και δεν μεριμνούσαν ούτε για τις βιοτικές ανάγκες.³²⁶ Ζούσαν μόνο με προσευχή και άσκηση, χωρίς να επιζητούν την παρουσία κάποιου οικείου ή συγγενικού προσώπου. Έτσι, περιγράφονταν σαν μια αγγελική στρατιά, στολισμένοι με όλα τα στολίδια και λευκοφορεμένοι.³²⁷

³²⁶ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* Πρόλογος 5-9. Βλ. σχετικά Copeland, «The Earthly Monastery and the Transformation of the Heavenly City in Late Antiquity», σ. 142-58. Για μια ανάλυση σχετικά με την ύπαρξη του παραδείσου στη γη βλ. Elliott, *Roads to Paradise, Reading the Lives of Early Saints*, σ. 131-44. Για λόγους συγκριτικούς βλ. Himmelfarb, *Ascent to Heaven in Jewish and Christian Apocalypses*. Πβ. Kyrtatas, «Seeking paradise in the Egyptian desert» και Κυρτάτας, «Τα όνειρα της ερήμου», σ. 155-76.

³²⁷ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 8. 19.

Οι ίδιοι οι μοναχοί συχνά χαρακτηρίζονταν ως άγγελοι και η ζωή τους θύμιζε τη μακαριότητα του παραδείσου. Για παράδειγμα ο αββάς Ώρ είχε *σχῆμα ἀγγελικόν*³²⁸. Ο αββάς Θέων αναφέρεται ότι είχε αγγελικό πρόσωπο με μάτια χαρωπά.³²⁹ Δεν ήταν μόνο η μορφή των μοναχών που παρέπεμπε στην παραδείσια ζωή, αλλά και η διάθεσή τους. Έτσι, σημειώνεται ότι ζούσαν με τέτοια αγαλλίαση στην έρημο, που κανείς δεν μπορεί να συναντήσει πάνω στη γη, χωρίς κανείς να είναι θλιμμένος ή κατηφής.³³⁰

Για τους προσκυνητές οι μοναχοί αυτοί είχαν καταφέρει να βιώνουν την μακαριότητα του παραδείσου από αυτή τη ζωή. Δεν είχαν λύπες, ούτε στενοχώριες, αλλά ούτε και επίγειες προσδοκίες. Ενδιαφέρονταν μόνο για την πνευματική άσκηση, η οποία τους πρόσφερε μεγαλύτερη πρόσβαση στην παραδείσια ευτυχία. Είχαν δημιουργήσει έναν παράδεισο σε αυτόν τον κόσμο, έως να μεταβούν οριστικά σε αυτόν που θα οδηγούνταν μετά το θάνατο. Δεν ήταν μόνο η έλλειψη των βιοτικών αναγκών και της συνεχούς άσκησης που έκαναν τους πιστούς να θεωρούν τους μοναχούς αγγέλους στη γη, αλλά και η πρόσβαση που είχαν οι μοναχοί αυτοί σε μυστηριακές γνώσεις, προφητείες, το χάρισμα να θεραπεύουν και άλλα παρόμοια. «Ο άγιος είχε επιφορτισθεί με το χρέος να μεσιτεύει στον Θεό για τους ανθρώπους. Ήταν εκείνος που γεφύρωνε το χάσμα ανάμεσα στον απόμακρο οικουμενικό Θεό και τις ατομικές ανάγκες των ανθρώπων.»³³¹

Οι μοναχοί αυτοί δεν έμοιαζαν απλά με κοινότητες αγγέλων στα μάτια των πιστών, αλλά είχαν και άμεση επικοινωνία με τον παράδεισο. Αρκετές φορές καταγράφονται οραματικά ή ονειρικά ταξίδια των μοναχών στη γη της ευδαιμονίας.

³²⁸ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 2. 1.

³²⁹ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 6. 1.

³³⁰ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 8. 52.

³³¹ Βλ. Peter Brown, *Ἡ Κοινωνία καὶ τὸ Ἅγιο στὴν Ὑστερὴ Αρχαιότητα*, σ. 150.

Στις περιγραφές αυτές γίνεται λόγος ακόμη και για υλικό παράδεισο, στον οποίο οι μοναχοί είχαν πρόσβαση.

Οι προσκυνητές κατέγραφαν συχνά ιστορίες αποκάλυψης του παραδείσου σε μοναχούς ή ιστορίες επικοινωνίας με τον υπερφυσικό κόσμο. Για παράδειγμα, ο μοναχός Πατερμούθιος μετέβη, καθώς λεγόταν, ενσώματος στον παράδεισο και είδε πολλούς αγίους. Επιστρέφοντας, έφερε μαζί του ακόμα και καρπούς του παραδείσου, τους οποίους έδειχνε ως απόδειξη. Επρόκειτο για ένα μεγάλο σύκο, εξαιρετικό σε ευωδία, το οποίο μπορούσαν να δουν και οι μαθητές του.

...έφθασε με το σώμα του στον παράδεισο και είδε πλήθος αγίων. Είπε ακόμη ότι έφαγε από τους καρπούς του παραδείσου και έδειχνε για πιστοποίηση στους μαθητές του ένα μεγάλο και θαυμάσιο σύκο, γεμάτο ευωδία, το οποίο έφερε μαζί του σαν δείγμα ότι ήταν αληθινά τα λόγια του.³³²

Παρόμοια, καταγράφεται η ιστορία του Αββά Ανούφ που ισχυριζόταν ότι είχε δει πολλές φορές αγγέλους να στέκονται δίπλα στον Θεό, τους δίκαιους, τους μάρτυρες, τα πολιτεύματα των μοναχών, αλλά και τον σατανά με τους δικούς του αγγέλους.³³³

Στην περίπτωση του Απολλώ συνέβη κάποτε *άνδρες άγνωστοι*, προφανώς άγγελοι, να φέρουν σε αυτόν και τους μαθητές του κάθε καρπό του παραδείσου: «Έφθασαν λέγοντας ότι ήρθαν από μακριά, φέρνοντας τόσα πολλά, όσα κανένας δεν είχε ακούσει και όσα δεν γίνονται στην Αίγυπτο, όπως καρπούς περιβολιού κάθε είδους, σταφύλια, ρόδια, σύκα και καρύδια, όλα εκτός εποχής. Επίσης, μέλι και κηρήθρα, στάμνα με φρέσκο γάλα και δέκα μεγάλα ψωμιά καθαρά και ζεστά από

³³² *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 10.21.

³³³ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 11.7.

φοινικάλευρο, που τα έφεραν από άλλη χώρα.» ³³⁴ Άλλοτε πάλι ο Απολλώς είχε δει σε όνειρο ότι ήταν στον ουρανό μπροστά στο βήμα του Χριστού και έβλεπε τους αγγέλους μαζί με τους δικαίους να προσκυνούν το Θεό.³³⁵

Υπήρξε και μια περίπτωση αποκάλυψης ενός γήινου και υλικού παραδείσου. Στις προσκυνηματικές ιστορίες εξιστορούνταν ότι κάποτε ο Μακάριος μετά από νηστεία και προσευχή ζήτησε από το Θεό να του δείξει τον παράδεισο που φύτεψαν στην έρημο της Αιγύπτου ο Ιανής και ο Ιαμβρής θέλοντας να φτιάξουν ένα ομοίωμα του αληθινού παραδείσου. Αφού περιπλανήθηκε τρεις εβδομάδες στην έρημο, έμεινε νηστικός και λιποθύμησε και ένας άγγελος τον μετέφερε κοντά στον τόπο εκείνο. Εκεί βρίσκονταν δαίμονες που φύλαγαν τις εισόδους του κήπου και δεν τον άφηναν να μπει. Ο χώρος ήταν πολύ μεγάλος, τεραστίων διαστάσεων. Αφού προσευχήθηκε τόλμησε να μπει και βρήκε μέσα δύο αγίους που είχαν έλθει πριν πολύ καιρό με τον ίδιο τρόπο. Προσευχήθηκαν μαζί και φιλήθηκαν γεμάτοι χαρά για τη συνάντηση. Έπειτα του έπλυναν τα πόδια και του προσέφεραν από τους καρπούς του παραδείσου. Εκείνος αφού έφαγε ευχαρίστησε τον Θεό θαυμάζοντας τους μεγάλους αυτούς καρπούς και την ποικιλία τους.³³⁶

Εκτός από τις περιπτώσεις νοερών ή φυσικών επισκέψεων στον παράδεισο φυσικό ή μεταφυσικό, μαρτυρούνταν κάποτε και έντονη επικοινωνία ανάμεσα στα στοιχεία της πνευματικής ζωής με τη γήινη. Έτσι, καταγράφεται για κάποιο μοναχό ότι ο Θεός του έστελνε ψωμί στο τραπέζι του κάθε δύο ή τρεις ημέρες.³³⁷ Σε άλλο σημείο αναφέρεται ότι κάποτε ο αββάς Ελλής αφού νήστεψε μια εβδομάδα, αποκοιμήθηκε και ένας άγγελος ήρθε στο όνειρό του και είπε να πάρει ό,τι βρει και

³³⁴ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 8.40.

³³⁵ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 8.33.

³³⁶ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 21.5.

³³⁷ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 1.47.

να φάει. Εκείνος σηκώθηκε, κοίταξε γύρω του είδε μια πηγή που γύρω της είχαν βλαστήσει τρυφερά χόρτα. Ήπιε από το νερό και έφαγε από τα χόρτα ομολογώντας ότι δεν είχε δοκιμάσει ποτέ τίποτα γλυκύτερο. Εκεί κοντά βρήκε και έμεινε σε ένα σπήλαιο εντελώς νηστικός. Όταν χρειάστηκε τροφή, γονάτισε και προσευχήθηκε και αμέσως παρουσιάστηκαν κάθε λογής φαγητά και ψωμιά ζεστά και μέλι και διάφορα φρούτα. Άλλοτε του έλειπε ψωμί και παρουσιάστηκε άγγελος με σχήμα μοναχού και του έφερε.³³⁸ Τον ίδιο κάποτε είχαν επισκεφθεί δέκα μοναχοί, οι οποίοι αρκετά ταλαιπωρημένοι χρειάζονταν φαγητό. Ο αββάς Ελλής δεν είχε τίποτα να τους δώσει. Τότε χτύπησε την πόρτα ένας νεαρός κρατώντας ένα μεγάλο καλάθι με ψωμιά και ελιές. Αφού τα πήραν ο νεαρός εξαφανίστηκε. Ο συγγραφέας υπονοεί ότι επρόκειτο για άγγελο.³³⁹ Ο αββάς Ανούφ όταν πέθαινε υποδέχθηκαν την ψυχή του άγγελοι, καθώς λεγόταν και οι υπόλοιποι πατέρες έβλεπαν το γεγονός και άκουγαν ύμνους.³⁴⁰

Οι διηγήσεις όμως αναφέρουν και άλλες καταστάσεις που θυμίζουν την διαβίωση εντός του παραδείσου. Συχνά, οι μοναχοί επιβάλλονταν, εξουσίαζαν ή συνυπήρχαν αρμονικά με τα άγρια θηρία, όπως συνέβαινε και στον παράδεισο, σύμφωνα με τις γραφές, πριν την πτώση του ανθρώπου. Έτσι, ο μοναχός Θέων έκανε συντροφιά με άγρια ζώα και τα πότιζε από το νερό που είχε.³⁴¹ Παρόμοια, ο Αμούν μια μέρα βγαίνοντας στην έρημο διέταξε δύο φίδια να φυλάνε την πόρτα του.³⁴² Ο αββάς Ελλής κάλεσε κάποτε έναν κροκόδειλο και εκείνος άπλωσε την πλάτη του για να περάσει τον γέροντα από το ποτάμι.³⁴³

³³⁸ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 12.14.

³³⁹ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 12

³⁴⁰ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 11. 8.

³⁴¹ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 6. 4.

³⁴² *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 9. 6.

³⁴³ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 12. 8.

Οι διάφοροι επισκέπτες πίστευαν ότι οι τοποθεσίες που με κάποιον τρόπο είχαν σχετιστεί με τη Βίβλο και τις Γραφές είχαν αγιαστεί και τους θύμιζαν, όπως αποκαλύπτουν οι διάφορες πηγές, τον κήπο της Εδέμ. Η Εγερία, για παράδειγμα, χρησιμοποιεί περιγραφές που αναπαριστούν μια ασυνήθιστη φυσική ομορφιά. Κάνει λόγο για κοιλάδες με όμορφα δέντρα που την εντυπωσιάζουν, για χειμάρρους και πηγές, για πανέμορφους αμπελώνες.³⁴⁴

Αλλά και γενικότερα οι τόποι που βρίσκονταν σε επαφή με κάποιον άγιο μοναχό θύμιζαν συχνά παραδεισένιους κήπους. Για παράδειγμα, ο μοναχός Κόπρης έδειχνε στους προσκυνητές τον κήπο στον οποίο μόνος του είχε φυτέψει μέσα στην ερημιά φοίνικες και οπωροφόρα δέντρα.³⁴⁵ Παρόμοια, το μοναστήρι του Ισίδωρου υπήρχαν πηγάδια και ωραίοι κήποι (*παράδεισοι*).³⁴⁶

Όλα αυτά που θύμιζαν ή υποτύπωναν τον παράδεισο ο προσκυνητής είχε τη δυνατότητα να γευτεί και να βιώσει με τις αισθήσεις του. Με την αίσθηση της όρασης έβλεπε το μοναστήρι ως μικρογραφία του παραδείσου, τους μοναχούς να έχουν μορφή αγγελική, να θυμίζουν αγγελικές στρατιές και να ζουν όπως περίπου ζούσε ο άνθρωπος πριν την πτώση. Είχε ακόμη τη θέα όμορφων τόπων που παραπέμπουν στην ομορφιά του παραδείσου. Επιπλέον, άκουγε διηγήσεις για μεταβάσεις και αποκαλύψεις του παραδείσου σε αγίους μοναχούς και με τον τρόπο αυτό μπορούσε να ανάγει τον εαυτό του στη θέση του μοναχού που είχε τέτοιου είδους εμπειρίες.³⁴⁷ Με την αίσθηση της γεύσης αντιλαμβανόταν τη γλυκύτητα των καρπών που προέρχονταν από τον παράδεισο. Κι αν ακόμη δεν γευόταν ο ίδιος τις τροφές που προέρχονται από εκεί, όπως σύκα, άλλα φρούτα, ψωμί, γνώριζε τη γεύση τους.

³⁴⁴ *It. Eg.* 13.2.

³⁴⁵ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 12. 16.

³⁴⁶ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 17.1.

³⁴⁷ Βλ. ακόμη Frank, *The Memory of the Eyes*, σ. 93: «Βλέποντας και ακούγοντας τον άγιο, ο προσκυνητής ταυτίζεται με τους μοναχούς που βλέπουν και ακούν αυτά από τους ουράνιους τόπους.»

Για τους χριστιανούς της εποχής δεν ήταν άγνωστη η ιδέα ότι μπορούσαν να αντιληφθούν το Θεό με τις αισθήσεις. Για παράδειγμα, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος κήρυττε ότι ο ουρανός διδάσκει με την όψη του, γιατί όταν δει κάποιος την ωραιότητά του, το μέγεθος, το ύψος, τη θέση, το σχήμα, την επί τόσα χρόνια διάρκεια, είναι σαν να διδάσκεται κάποιος από την όψη και προσκυνά εκείνον που δημιούργησε όλα αυτά.³⁴⁸ Παρόμοια, με τις αισθήσεις του ο προσκυνητής αντιλαμβανόταν τον ίδιο τον παράδεισο.

Μέσα από τις αισθήσεις του, την όραση, την ακοή, την γεύση, ο προσκυνητής βίωνε την κατάσταση του παραδείσου και προσέγγιζε τα νοερά και υπερφυσικά από αυτή τη ζωή. Κατάφερνε με έναν εντελώς υλικό και ανθρώπινο τρόπο να κατακτήσει την αντίληψη των μοναχών για πνευματικά ζητήματα και να αποκτήσει ένα δυνατό βίωμα σχετικά με τη ζωή μετά το θάνατο και κυρίως να προγευθεί τον παράδεισο από αυτή τη ζωή.

Οι προσκυνητές φαίνεται ότι ενδιαφέρονταν για τη φύση του παραδείσου. Στο ταξίδι τους πίστευαν κάποτε ότι είχαν τη δυνατότητα να γνωρίσουν λεπτομέρειες γι' αυτόν. Έβλεπαν το μοναστήρι και τους μοναχούς σαν πρότυπο του παραδείσου, άκουγαν τις ιστορίες για τις επισκέψεις στον παράδεισο και γνώριζαν τη γεύση των καρπών του παραδείσου. Μέσα από τις αισθήσεις μπορούσαν να γνωρίζουν και να βιώσουν την κατάσταση του παραδείσου και να έχουν μια ζωντανή εικόνα γι' αυτόν.

³⁴⁸ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Λόγος Θ' εἰς τοὺς ἀνδριάντας*.

ζ. Το ταξίδι ως αυτοσκοπός

Τα προσκυνηματικά ταξίδια, παρά το γεγονός ότι γνώρισαν μεγάλη διάδοση, έρχονταν σε αντίθεση με την ευρύτερα αποδεκτή χριστιανική αντίληψη ότι ο Θεός είναι πανταχού παρών και ότι, κατά συνέπεια, δεν είναι απαραίτητο να μετακινηθεί κάποιος για να τον αναζητήσει, εφόσον η χάρη θα τον βρει ανάλογα με την δική του πνευματική κατάσταση. Ωστόσο, οι πιστοί έδειχναν συχνά έντονη ανάγκη μετακίνησης, προκειμένου να προσεγγίσουν αυτή τη χάρη και την ευλογία.³⁴⁹

Οι προσκυνητές, όπως φανερώνουν οι πηγές, μοιάζει να πίστευαν ότι οι τόποι στους οποίους είχαν ζήσει ο Ιησούς, αλλά και άλλα βιβλικά πρόσωπα, διέθεταν περισσότερη ευλογία ή ότι προσέφεραν στον πιστό περισσότερες ευκαιρίες να προσεγγίσει αυτή την ευλογία. Το ίδιο συνέβαινε και με τους τόπους που ζούσαν μοναχοί. Είχαν και αυτοί αγιαστεί από τη δική τους ενάρετη ζωή και έτσι οι σπηλιές, τα βράχια, οι ερημίες είχαν άλλη σημασία για τους πιστούς, οι οποίοι έπαιρναν ακόμη και χώμα για να μεταφέρουν μαζί τους αυτή την ευλογία. Οι τάφοι των μαρτύρων επίσης ήταν τόποι καθγιασμένοι από τον νεκρό που βρισκόταν εκεί. Έτσι γίνονταν σημείο προσκύνησης και τέλεσης θαυμάτων και η ευλογία από τον τάφο του μάρτυρα μεταφερόταν σε διάφορες περιοχές.

Ωστόσο, οι μετακινήσεις των πιστών και η πεποίθηση ότι μπορούσαν να προσεγγίσουν τον Θεό ευκολότερα σε κάποια μέρη ερχόταν σε αντίθεση με την πίστη ότι ο Θεός είναι παντού και ότι για την προσέγγισή του αρκούσε η πνευματική εμπειρία. Οι ίδιοι οι προσκυνητές συχνά ομολογούσαν ότι δεν θα χρειαζόταν ένα

³⁴⁹ Σχετικά με την αγιοποίηση των τόπων βλ. Markus, «How on Earth Could Places Become Holy?», σ. 257-71. Ακόμη σχετικά με την εξέλιξη των προσκυνημάτων, των Αγίων Τόπων, της λατρείας σε τάφους μαρτύρων, αλλά και την ανάπτυξη μιας ιερής γεωγραφίας του Χριστιανισμού τον 4^ο αιώνα βλ. Maraval, *Lieux Saints et Pèlerinages d' Orient* σ. 23-60. Ακόμη βλ. Smith, «My Lord's Native Land: Mapping the Christian Holy Land» σ. 1-31.

τέτοιο ταξίδι εφόσον «δεν τους ενδιέφερε ο τόπος, που κατοικώντας κατόρθωσαν την αρετή οι άνθρωποι του Θεού, αλλά ο τρόπος της σωστής προαίρεσης»³⁵⁰ και ακόμη ότι δεν ταξίδευαν γιατί πίστευαν ότι ο Θεός περιορίζεται στον τόπο, αλλά γιατί για αγαπούσαν και τους τόπους που είχαν δεχθεί την θεϊκή παρουσία.³⁵¹ Αυτές όμως οι τοποθετήσεις δεν φαίνεται να αποθάρρυναν κανέναν από τα σχετικά ταξίδια.

Αυτό που αποκαλύπτεται είναι ότι τα προσκυνήματα ήταν ένα πιο σύνθετο φαινόμενο από μια απλή προσέγγιση σε έναν άγιο τόπο ή άνθρωπο. Μοιάζει πιθανό οι προσκυνητές να πίστευαν ότι μπορούσαν ευκολότερα να προσεγγίσουν τη χάρη και την ευλογία περισσότερο με μετακινήσεις, παρά με τη στασιμότητα. Το ταξίδι μοιάζει να έδινε το ίδιο τη δυνατότητα στον πιστό να προσεγγίσει ευκολότερα την αγιότητα. Δεν ήταν μόνο οι τόποι που αγιάστηκαν ή οι μοναχοί που αποτελούσαν ζητούμενο για τους προσκυνητές, αλλά και η ίδια η διαδρομή. Αυτή έδινε την εντύπωση ότι δημιουργούσε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για να βιωθεί μια πραγματικά πνευματική εμπειρία.

Οι πηγές μπορούν να μας κατευθύνουν προς αυτή τη σκέψη. Όταν ξεκινούσε το ταξίδι της για τους Αγίους Τόπους, η Παύλα δήλωνε ότι αισθάνεται δέσμια και ότι όταν είδε τη φυλακή της Φλαβίας Δομιτίλλας ταυτίστηκε μαζί της γιατί συνδύασε την κατάσταση της Φλαβίας με τη δική της αιχμαλωσία.³⁵² Επίσης, στην *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* ο Ιωάννης Λυκοπολίτης λέει στους προσκυνητές που τον έχουν επισκεφθεί να προσέξουν εάν πράγματι απαρνήθηκαν τον κόσμο ή αν πήγαν εκεί για να κατασκοπεύσουν την δική τους ελευθερία,³⁵³ ενώ λίγο παρακάτω αναφέρει ότι ο

³⁵⁰ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν Προοίμιο*.

³⁵¹ Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ίστορία* 6.

³⁵² Ιερώνυμος, *Επ.* 108.

³⁵³ *Η Κατ' Αίγυπτον τῶν Μοναχῶν Ίστορία* 1.23.

άνθρωπος λησμονώντας τον εαυτό του ασχολείται με τα ουράνια και στέκεται ελεύθερος μπροστά στον Θεό.³⁵⁴

Ίσως οι προσκυνητές να έδιναν τόση σημασία στην απελευθέρωση των μοναχών από βιοτικές ανάγκες ακριβώς γιατί θαύμαζαν αυτή την κατάσταση ελευθερίας που ανακάλυπταν. Στα δικά τους μάτια οι μοναχοί ζούσαν την τέλεια απελευθέρωση και μοιάζει και οι ίδιοι να αναζητούσαν μια παρόμοια αποδέσμευση από την καθημερινή ζωή.

Είδα εκεί πολλούς πατέρες που ζούσαν αγγελικό βίο... μη λογαριάζοντας τίποτα γήινο ή πρόσκαιρο αλλά, αν και ζούσαν στη γη πολιτεύονταν στον ουρανό. Κάποιοι από αυτούς δεν γνωρίζουν αν υπάρχει άλλος κόσμος στη γη ούτε αν κυβερνάει η κακία στις πόλεις... Πολλοί από αυτούς παραξενεύονται ακούγοντας όσα συμβαίνουν στον κόσμο, γιατί έχουν ξεχάσει εντελώς τις γήινες φροντίδες... Δεν φροντίζουν ούτε για ρούχα, ούτε για τροφές, αλλά η μόνη τους προσδοκία στους ύμνους είναι η παρουσία του Χριστού.³⁵⁵

Ο Ιερώνυμος όταν πραγματοποίησε το προσκυνηματικό του ταξίδι ήταν θερμός υποστηρικτής αυτού του εγχειρήματος και θεωρούσε ότι είχε μεγάλες πνευματικές απολαβές.³⁵⁶ Έπειτα από χρόνια διαμονής στους Αγίους Τόπους άλλαξε στάση και θεώρησε ότι ένα τέτοιο ταξίδι δεν είχε κάτι να προσφέρει στον πιστό. Εκτός από προσωπικούς λόγους που ίσως τον οδήγησαν σε αυτήν την τοποθέτηση, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι όταν όσο διαρκούσε το ταξίδι, το προσκύνημα του προσέφερε την ελευθερία που αναζητούσε, ώστε να προσεγγίσει την πνευματική κατάσταση που επιθυμούσε. Όταν πια το ταξίδι μετατράπηκε σε μόνιμη διαμονή έχασε την απελευθερωτική του δύναμη.

³⁵⁴ *Ἡ Κατ' Αἰγυπτῶν τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 1.63.

³⁵⁵ *Ἡ Κατ' Αἰγυπτῶν τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* Πρόλογος, 4-7

³⁵⁶ Βλ. σχετικά Ιερώνυμος, *Επ.* 46.

Η έννοια αυτή της απελευθέρωσης που ήταν δυνατό να προσφέρει το προσκυνηματικό ταξίδι γίνεται φανερή και στην περίπτωση του Ευάγριου Ποντικού.³⁵⁷ Ο ίδιος αιχμαλωτίστηκε από την γυναικεία επιθυμία και δεν μπορούσε πια να ζήσει πνευματική ζωή. Ένα όραμα του αποκάλυψε να μην μείνει άλλο στην Κωνσταντινούπολη, αλλά να φύγει αμέσως για να απελευθερωθεί από αυτή τη γυναίκα. Κατευθύνθηκε λοιπόν αμέσως για τους Αγίους Τόπους. Σε αυτή την περίπτωση το ταξίδι μοιάζει να γίνεται με θεϊκή βούληση και να μπορεί να προσφέρει τις απαραίτητες προϋποθέσεις, ώστε να απαλλαγεί ο πιστός από εγκόσμιους περισπασμούς.

Η Μαρία απελευθερώθηκε με το ταξίδι που έκανε, έστω και ακούσια, από ένα πάθος που τη δέσμευε και την εγκλώβιζε. Ξεκίνησε για ένα ουσιαστικά ανάποδο προσκύνημα. Παρακινήθηκε από μια εντελώς μη πνευματική επιθυμία, προσπάθησε ωστόσο να πραγματοποιήσει την προσκύνηση. Αυτό που συνέβη ήταν ακριβώς ότι καταστρατηγήθηκε η ελευθερία της: «Μόλις όμως πάτησα το κατώφλι της πόρτας, όλοι οι άλλοι έμπαιναν μέσα χωρίς κανένα εμπόδιο, ενώ εμένα με εμπόδιζε κάποια θεία δύναμη, που δεν μου επέτρεπε την είσοδο.»³⁵⁸ Η συγκεκριμένη προσκυνήτρια έχασε την ελευθερία της γιατί δεν είχε αναλάβει το ταξίδι για λόγους πνευματικούς.

Επιπλέον, οι πηγές συχνά παρουσιάζουν σε μεγάλη έκταση και ιδιαιτέρως αναλυτικά το ταξίδι που πραγματοποίησαν κάποιοι προσκυνητές μέχρι να φτάσουν στον προορισμό τους. Για παράδειγμα η περιγραφή του ταξιδιού της Παύλας είναι εξαιρετικά αναλυτική και καλύπτει ένα μεγάλο μέρος της επιστολής του Ιερώνυμου.³⁵⁹ Παρόμοια, η περιγραφή του ταξιδιού του προσκυνητή του Μπορντώ σχεδόν ταυτίζεται με το την περιγραφή του προσκυνήματος. Η συγκεκριμένη πηγή

³⁵⁷ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 38.

³⁵⁸ Σωφρόνιος, *Βίος όσίας Μαρίας της Αίγυπτίας* MPG 87, 3697-726.

³⁵⁹ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.

δύσκολα μας επιτρέπει ποικίλα συμπεράσματα. Ωστόσο, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι η σημασία που δίνει στη διαδρομή θέλει ακριβώς να τονίσει τη σημασία του ίδιου του ταξιδιού στη βίωση του προσκυνήματος. Ίσως αυτή η έκταση δείχνει την προετοιμασία που προσέφερε το ταξίδι για την επίτευξη του σκοπού της ιερής αποδημίας.

Είχε πραγματοποιήσει και ο Ιησούς ένα ταξίδι που σχεδόν με βεβαιότητα θα γνώριζαν οι προσκυνητές και ίσως ταυτίζονταν μαζί του. Ο ίδιος μετέβη στην έρημο για να περάσει μια περίοδο κάθαρσης με την παραμονή στην έρημο, τη νηστεία και την αντιμετώπιση των πειρασμών, ώστε να αναλάβει έπειτα ένα μεγάλο εγχείρημα.³⁶⁰

Με παρόμοιο τρόπο φαίνεται μέσα από τις πηγές πώς το ίδιο το ταξίδι ενείχε έναν τέτοιο ρόλο για τον προσκυνητή. Ταυτιζόταν με την κούραση, τις δυσκολίες, τους κινδύνους την έλλειψη ανέσεων για έναν απώτερο πνευματικό σκοπό. Έτσι, ο προσκυνητής της *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* περιγράφει μια σειρά κινδύνων που εύκολα θα κόστιζαν τη ζωή τόσο τη δική του, όσο και των συντρόφων του.³⁶¹ Παρόμοια, η Εγερία μιλάει συχνά για την κούραση, τον ανηφορικό δρόμο που έπρεπε να ανέβει, τη διαμονή στο ύπαιθρο.³⁶² Ο Παλλάδιος περιγράφει επίσης τη δυσκολία της οδοιπορίας και τις κουραστικές διαδρομές που έπρεπε να διανύσει, με ιδιαίτερη ωστόσο ευχαρίστηση.³⁶³ Ενώ ο Αμμώνιος αναφέρει τη δύσκολη εμπειρία που έζησε με τους ληστές που σκότωσαν μεγάλο αριθμό μοναχών.³⁶⁴ Παρόμοια, ο Συμεώνης και ο Ιουλιανός όφειλαν να περάσουν μέσα από την έρημο για να φτάσουν

³⁶⁰ *Ματθ.* 4:1.

³⁶¹ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία*, Επὶλογος.

³⁶² Ενδεικτικά βλ. *It.Eg.* 3.1, 3.2, 5.11, 11.4, 19.5.

³⁶³ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν Προοίμιο*.

³⁶⁴ Αμμώνιος, *Διήγησις*.

στον προορισμό τους.³⁶⁵ Η έρημος, άγωνα και αφιλόξενη, δείχνει τη δυσκολία του εγχειρήματος και την επίπονη μετάβαση.

Μια ακόμη περίπτωση προσκυνήματος που φανερώνει ότι το ταξίδι αποτελούσε ένα προπαρασκευαστικό στάδιο είναι αυτή της Μαράνας και της Κύρας. Οι δυο γυναίκες είχαν υιοθετήσει τον ασκητικό τρόπο ζωής και κάποτε, ποθώντας να δουν τους Αγίους Τόπους μετέβησαν στην Ιερουσαλήμ. Έφτασαν εκεί χωρίς να φάνε καθόλου στο δρόμο, αλλά πρώτα εκπλήρωσαν την προσκύνηση και έπειτα έφαγαν και γύρισαν πίσω αφού διήνυσαν την πορεία νηστικές.³⁶⁶ Το ίδιο έκαναν και όταν θέλησαν να επισκεφθούν τον ναό της Θέκλας. Πήγαν και γύρισαν νηστικές. Και σε αυτή την περίπτωση φανερώνεται πως το ταξίδι μπορούσε να λειτουργήσει ως μέσο κάθαρσης. Εδώ επιλέγεται η νηστεία για να δημιουργήσει μια εσωτερική καθαρότητα και ως εκ τούτου να προετοιμάσει κατάλληλα τον πιστό για το προσκύνημα.

Όλα αυτά που όφειλε να ξεπεράσει ο προσκυνητής στη διάρκεια της διαδρομής για να φτάσει στον τελικό στόχο μοιάζει να κατείχαν ένα ρόλο κάθαρσης. Το ίδιο το ταξίδι με τις ταλαιπωρίες, τους κινδύνους και τις αντιξοότητες, αλλά και με τις δυσκολίες που επέλεγε κανείς να περάσει, προσέφερε τη δυνατότητα στον προσκυνητή να φτάσει στον προορισμό του, έχοντας βιώσει μια προσωπική εμπειρία καθαρμού. Με αυτόν τον τρόπο ο προσκυνητής ζούσε εντονότερα το προσκύνημα, αφού είχε αποδείξει έμπρακτα την πίστη του.

Αυτή η κάθαρση που βίωνε ο προσκυνητής ξεπερνώντας εμπόδια ή επιλέγοντας δύσκολες συνθήκες ίσως δείχνει πως στη συνείδηση των πιστών το προσκύνημα σε έναν άγιο τόπο ήταν πολύ κοντά στο ιερό καθήκον και ίσως στα μυστήρια. Για να έχει λοιπόν τις επιθυμητές πνευματικές απολαβές, ο πιστός όφειλε να έχει περάσει αυτό το μεταβατικό στάδιο, όπως ακριβώς περνούσε μια διαδικασία προετοιμασίας

³⁶⁵ Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ίστορία* 2 και 6.

³⁶⁶ Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ίστορία* 29.

για να συμμετάσχει στα καθήκοντά του ως μέλος της Εκκλησίας. Δίνεται ακόμη η εντύπωση ότι είχε προκύψει μια συζήτηση στους εκκλησιαστικούς κύκλους της εποχής για το αν είναι θρησκευτικό καθήκον η μετάβαση στους Αγίους Τόπους. Έτσι, ο Γρηγόριος Νύσσης σημειώνει σε επιστολή του ότι πουθενά δεν έχει οριστεί σαν απαραίτητο κάτι τέτοιο, θέλοντας ίσως να διευκρινίσει το συγκεκριμένο ζήτημα.³⁶⁷

Η σημασία του ταξιδιού στη διαδικασία του προσκυνήματος φανερώνεται και από τις αρνητικές αντιδράσεις κάποιων εκκλησιαστικών ανδρών. Ο Γρηγόριος Νύσσης και ο Ιερώνυμος, διατηρώντας κάποιες έντονες επιφυλάξεις σχετικά με τα προσκυνηματικά ταξίδια, κατέκριναν τη διαδρομή ως ιδιαίτερα επικίνδυνη και επιβλαβή, κυρίως για λόγους ηθικής, τονίζοντας ωστόσο τη σημασία της διαδρομής για το προσκύνημα.³⁶⁸

Το ταξίδι αποτελούσε μια πρωτεύουσα πτυχή του προσκυνήματος. Αποτύπωνε μια διαδικασία πρώτα απελευθέρωσης και έπειτα κάθαρσης, ώστε να φτάσει ο πιστός στον τελικό στόχο έχοντας τις κατάλληλες προϋποθέσεις για να προσεγγίσει τους αγίους τόπους ή ανθρώπους. Φαίνεται πως το ίδιο το ταξίδι με την έννοια της διαδρομής και της φυγής από τον πρότερο βίο γινόταν αυτοσκοπός.³⁶⁹ Δεν είχε σημασία μόνο η έλευση στον άγιο τόπο ή άνθρωπο, αλλά η ίδια η προετοιμασία που οδηγούσε εκεί: η διαδρομή, οι κίνδυνοι, η νηστεία. Το ταξίδι γινόταν αυτοσκοπός εφόσον οδηγούσε τον πιστό στην κατάλληλη ψυχική και σωματική κατάσταση, ώστε να δεχθεί την πνευματική εμπειρία του προσκυνήματος. Μοιάζει το προσκύνημα να

³⁶⁷ Γρηγόριος Νύσσης, *Επ.* 2.

³⁶⁸ Γρηγόριος Νύσσης, *Επ.* 2 και Ιερώνυμος, *Επ.* 58.

³⁶⁹ Σχετικά με τη σημασία της διαδρομής βλ. ακόμη: Dietz, «Itinerant Spirituality and the Late Antique Origins of Christian Pilgrimage», σ.125-34, στο οποίο τονίζεται το ταξίδι με την έννοια της περιπλάνησης.

είναι συνδεδεμένο με την πρότερη διαδικασία σε τέτοιο βαθμό, που δεν θα είχε την ίδια αξία αν ο προσκυνητής δεν περνούσε από αυτές τις διαδικασίες.

Μπορεί λοιπόν κανείς να συμπεράνει ότι οι προσκυνητές πίστευαν στην αγιότητα και την ιερότητα των τόπων και ανθρώπων. Επιπλέον όμως μοιάζει το ταξίδι να έδινε την ευκαιρία να αισθανθούν ελεύθεροι και έτσι να έχουν τη δυνατότητα να προσεγγίσουν την αγιότητα που αναζητούσαν. Ενώ ταυτόχρονα το ταξίδι προσέφερε και μια δυνατότητα κάθαρσης στον πιστό, όμοια με αυτή που ήταν απαραίτητη για τη συμμετοχή στα θρησκευτικά καθήκοντα. Έφτανε έτσι το ταξίδι να γίνει αυτοσκοπός και να έχει μεγάλη αξία για τον πιστό.

Κεφάλαιο 4

Η διάδοση του προσκυνήματος

α. Τα προσκυνηματικά αφηγήματα

Τα προσκυνηματικά αφηγήματα περιέγραφαν τις ιστορίες των προσκυνητών και τα ταξίδια τους, τις περιπέτειες τους, όσα είδαν και, κυρίως, τις πνευματικές απολαβές τους. Αποτελούσαν προσφιλή αναγνώσματα με ευχάριστο ύφος και συχνά μεγάλη αναγνωσιμότητα ανάμεσα στους πιστούς.³⁷⁰

Κάποια από τα προσκυνηματικά αφηγήματα μοιάζει να προετοίμαζαν και να παρακινούσαν σε παρόμοια ταξίδια μελλοντικούς προσκυνητές και χρησίμευαν σχεδόν σαν ταξιδιωτικοί οδηγοί. Έδιναν χρήσιμες πληροφορίες για το ταξίδι, για όσα επρόκειτο να συναντήσει κάποιος στο δρόμο, τους κινδύνους, τους τόπους διαμονής, τα πιο ενδιαφέροντα αξιοθέατα.

Ένα σύγγραμμα που έχει τη χαρακτηριστικότερη μορφή ταξιδιωτικού οδηγού είναι του ανώνυμου προσκυνητή του Μπορντώ. Ουσιαστικά πρόκειται για εγχειρίδιο γεμάτο πληροφορίες: τις αποστάσεις, τους τόπους που θα έβρισκε κάποιος ξενοδοχείο για να παραμείνει τη νύχτα ή σταθμούς για να αλλάξει τα ζώα του. Επιπλέον, έδινε

³⁷⁰ Σχετικά με τη διάδοση των βιβλίων και των αναγνωσμάτων και τον τρόπο έκδοσης στον πρώιμο χριστιανισμό βλ. Gamble, *Books and Readers in the Early Church*.

κάποιες παραπάνω πληροφορίες σχετικά με τους Αγίους Τόπους και το τι επρόκειτο να δει εκεί ο ταξιδιώτης.³⁷¹

Ένας τέτοιος οδηγός αποτελούσε ασφαλώς χρήσιμο εργαλείο για κάθε νέο προσκυνητή. Ενημέρωνε δίνοντας απαραίτητες πληροφορίες και μετέφερε στον αναγνώστη τις γνώσεις που έπρεπε να έχει ξεκινώντας για ένα τέτοιο ταξίδι. Χρησίμευε ίσως σαν οδηγός σε όλη τη διάρκεια της διαδρομής. Επιπλέον, ο τρόπος που καταγράφει τις αποστάσεις και τους τόπους διαμονής ίσως να δημιουργούσε μια αίσθηση ασφάλειας στον μελλοντικό ταξιδιώτη, εφόσον τον πληροφορούσε πού έπρεπε κάθε φορά να κατευθυνθεί, και με αυτό τον τρόπο ίσως λειτουργούσε προτρεπτικά για τους προσκυνητές.³⁷²

Έναν οδηγό προς παρότρυνση και άλλων προσκυνητών μοιάζει να αποτελούσε επίσης το αφήγημα της Εγερίας. Η Εγερία έγραφε γεμάτη ενθουσιασμό για τις εμπειρίες της, περιέγραφε γλαφυρά όσα έβλεπε και κάποιες περιοχές σχεδόν τις παρομοίαζε με τον παράδεισο. Επιπλέον, ταύτιζε συνεχώς ό,τι έβλεπε με τα χωρία των Γραφών και πιστοποιούσε την αλήθεια όσων γνώριζε. Καθώς αφηγούνταν όσα ζούσε και κατέγραφε αυτά που έβλεπε, προσκαλούσε σχεδόν και άλλους πιστούς, οι οποίοι είναι πιθανό, καθώς θα διάβαζαν αυτό το αφήγημα, να αισθάνονταν πολύ μεγάλη επιθυμία να ακολουθήσουν το παράδειγμά της. Επίσης, οι επίδοξοι προσκυνητές σαφώς θα έπαιρναν χρήσιμες πληροφορίες από το αφήγημα για το τι επρόκειτο να συναντήσουν και πού θα έπρεπε να εστιάσουν την προσοχή τους. Έχουν

³⁷¹ *It. Burd.* 587-599.

³⁷² Ο Glenn Bowman υποστηρίζει ότι το κείμενο του ανώνυμου προσκυνητή είχε τυπολογική και ιστορική σχέση με την Παλαιά και Καινή Διαθήκη και ότι λειτουργούσε σαν συμπλήρωμα στα υπόλοιπα αναγνώσματα του κοινού και προετοίμαζε τους κατηχούμενους για το βάπτισμα. Ο ίδιος θεωρεί το κείμενο αναξιόπιστο οδηγό για την Παλαιστίνη. Βλ. Bowman «Mapping History's Redemption», σ. 163-87. Σχετικά με την προώθηση των Αγίων Τόπων από το συγκεκριμένο αφήγημα βλ. ακόμη Irshai, «The Christian Appropriation of Jerusalem in the Fourth Century: The Case of the Bordeaux Pilgrim», σ. 465-86.

γίνει μάλιστα αναλύσεις της επικοινωνίας της προσκυνήτριας με την κοινωνία στην οποία απευθυνόταν. Το αφήγημά της έχει έτσι θεωρηθεί ένα ανοιχτό γράμμα που θα μπορούσε να εκληφθεί ως οδηγός για μελλοντικούς προσκυνητές.³⁷³

Όταν ο λαός αναπαυθεί, στην αρχή της δευτέρας ώρας, όλοι συναθροίζονται στην μεγάλη εκκλησία, που είναι στον Γολγοθά. Δεν βρίσκω λόγια να σας περιγράψω τον στολισμό αυτής της ημέρας, είτε στην Ανάσταση, είτε στο Σταυρό, είτε στη Βηθλεέμ. Δεν βλέπει κανείς άλλο από χρυσό, πολύτιμους λίθους και μετάξι· βλέπετε τα καλύμματα να είναι ολομέταξα χρυσοκέντητα και τα παραπετάσματα επίσης εξολοκλήρου μεταξωτά χρυσοκέντητα.³⁷⁴

Ακόμη και ο Παλλάδιος με το *Λαυσαϊκόν* ή ο ανώνυμος συγγραφέας με την *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* δίνουν την εντύπωση ότι ήλπιζαν κάποιοι πιστοί να ακολουθήσουν τα βήματά τους. Αυτά τα αφηγήματα μοιάζει να χρησίμευαν και σαν βοηθήματα για νέους προσκυνητές που επιθυμούσαν να επισκεφτούν αγίους μοναχούς και μεγάλες μοναστικές κοινότητες. Έδιναν χρήσιμες πληροφορίες για τη ζωή των μοναχών, την τέλεση θαυμάτων, τη διδασκαλία, τη φιλοξενία στα μοναστήρια και φυσικά διέδιδαν την αγιότητα των μοναχών. Είναι πιθανό με αυτό τον τρόπο να παρακινούνταν και άλλοι να ακολουθήσουν τον ίδιο ή παρόμοιο δρόμο.³⁷⁵

³⁷³ Sivan, «Holy Land Pilgrimage and Western Audiences: Some Reflections on Egeria and Her Circle», σ. 528-35.

³⁷⁴ *It. Eg.* 25.8.

³⁷⁵ Η Georgia Frank ισχυρίζεται ότι αυτές οι *Ιστορίες* πολύ λίγο προσφέρουν έναν χάρτη για φυσικό ταξίδι. (Frank, *The Memory of The Eyes*, σ. 44). Ωστόσο, δεν μοιάζει να μπορεί να αποκλειστεί κάτι τέτοιο, εφόσον δίνονται αρκετές πληροφορίες για τη φιλοξενία και τη ζωή στα μοναστήρια ή για τους κινδύνους του ταξιδιού, ενώ ταυτόχρονα αποτέλεσαν έναν τρόπο διάδοσης των προσκυνημάτων στους μοναχούς.

Τα προσκυνηματικά αφηγήματα είχαν, καθώς φαίνεται, και μια δεύτερη λειτουργία. Πρόσφεραν ψυχική ωφέλεια, καθώς αποτελούσαν μέρος μιας πνευματικής άσκησης. Η αξία τους βρισκόταν στο ίδιο το ανάγνωσμα ως βίωμα και ως εμπειρία.

Με τη λειτουργία των προσκυνηματικών αφηγημάτων ως ψυχικό και πνευματικό εγχείρημα δεν έχουν ασχοληθεί πολλοί μελετητές. Ωστόσο, η Georgia Frank ανέδειξε το θέμα εξετάζοντας δύο συγκεκριμένα κείμενα, το *Λαυσαϊκόν* και την *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία*.³⁷⁶ Θεωρεί ότι μολονότι κάποιες φορές άνδρες και γυναίκες ξεκινούσαν παρόμοια ταξίδια για να δουν τους αγίους, το χριστιανικό αναγνωστικό κοινό μεταφερόταν με αυτές τις ιστορίες και νοερά σε έναν διαφορετικό κόσμο. Σημειώνει ότι δίπλα στους πραγματικούς προσκυνητές υπήρχαν και αυτοί που ζητούσαν να καταναλώσουν ιστορίες για μοναχούς χωρίς ποτέ να προσβλέπουν σε ένα τέτοιο ταξίδι. Με μια τέτοια ανάλυση παρατηρεί στα γραπτά των αφηγητών τη θρησκευτική φαντασία που δανείζονται από ταξιδιωτικές ιστορίες, τη Βίβλο, τους *Βίους* αγίων και τη φαντασιακή λογοτεχνία. Σημειώνει ότι αν θεωρήσουμε αυτές τις ιστορίες λογοτεχνικές δημιουργίες και όχι καταγραφή αληθινών γεγονότων, τότε τα γραπτά των προσκυνητών αποκαλύπτουν τον κόσμο όπως ήταν στη φαντασία, με την έννοια ότι ο ταξιδιώτης βλέπει αυτό που προσδοκά. Θεωρεί ότι αυτές οι ιστορίες είχαν μεγάλες ομοιότητες με τις αρχαίες ανθολογίες βιογραφιών. Βάζει έτσι το ερώτημα αν αυτές οι ιστορίες διαβάζονταν σαν ταξιδιωτικοί οδηγοί ή σαν μαρτυρίες ταξιδιών. Προκρίνει το δεύτερο και δηλώνει ότι είναι φυσικό να περιγράφονται

³⁷⁶ Frank, *The Memory of the Eyes*.

θαύματα σε διηγήσεις ταξιδιών, γιατί με αυτόν τον τρόπο ο κόσμος των ασκητών γινόταν ξεχωριστός.

Θα μπορούσαμε να δούμε της άποψη της σφαιρικότερα, εξετάζοντας και τις υπόλοιπες πηγές και να οδηγηθούμε σε κάποια χρήσιμα συμπεράσματα. Είναι αλήθεια ότι οι συγγραφείς των προσκυνηματικών αφηγημάτων επικαλούνται συχνά το θέμα της ψυχικής ωφέλειας και διδασχής ως το βασικότερο κίνητρο καταγραφής αυτών των ιστοριών.³⁷⁷ Ο Παλλάδιος ισχυρίζεται ότι στόχος της συγγραφής του ήταν ο πόθος του να προκόβει κανείς στην ευσέβεια.³⁷⁸ Παρόμοια, ο συγγραφέας της *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* αναφέρει ότι αποφάσισε να γράψει τη ζωή των μοναχών της Αιγύπτου για να έχει κάποιο κέρδος μιμούμενος τη ζωή τους, αλλά και να προσφέρει το κέρδος σε άλλους.³⁷⁹ Ο πρεσβύτερος Ιωάννης όταν βρήκε τη *Δίηγησιν* του Αμμωνίου τη μετέφρασε με σκοπό να δοξάζονται και να επαινούνται οι μοναχοί και, όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει, να αποτελούν παραδείγματα προς μίμηση.³⁸⁰ Παρόμοια, για την Εγερία θα μπορούσαμε να πούμε ότι καταγράφει το ταξίδι της με σκοπό να υποστηρίξει τον πνευματικό αγώνα των αναγνωστών και των αναγνωστρίων της.

Ο Σωφρόνιος δεν έγραψε μια αμιγώς προσκυνηματική ιστορία. Ωστόσο δήλωνε ξεκάθαρα τους λόγους για τους οποίους συνέγραψε το *Βίο της Μαρίας* και καθώς

³⁷⁷ Σχετικά με τη συγγραφή σαν μέσο λατρείας βλ. Krueger, «Writing as Devotion: Hagiographical Composition and the Cult of the Saints in Theodoret of Cyrrhus and Cyril of Scythopolis», σ. 707-19. Του ιδίου «Typological Figuration in Theodoret of Cyrrhus's Religious History and the Art of Postbiblical Narrative», σ. 393-419. Ακόμη, βλ. σχετικά Christie, *The Word in the Desert, Scripture and the Quest for Holiness in Early Christian Monasticism*. Ακόμη βλ. Clark, *Reading Renunciation, Asceticism and Scripture in Early Christianity* και Rapp, «Storytelling as spiritual Communication in Early Greek Hagiography: The Use of *Diegesis*», σ. 431-48.

³⁷⁸ Παλλάδιος, *Λαυσαικόν*, Προοίμιο 3.

³⁷⁹ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία*, Προοίμιο 2.

³⁸⁰ Αμμώνιος, *Δίηγησις* 42.

μέσα περιλαμβάνεται και το δικό της προσκύνημα ίσως αυτά που ανέφερε να είναι ενδεικτικά και για τη συγγραφή και άλλων προσκυνημάτων. Συγκεκριμένα σημειώνει:

Για αυτό και εγώ, επειδή φοβάμαι τις συνέπειες που έχει η αποσιώπηση των έργων του Θεού, και επειδή αναλογίζομαι την τιμωρία που περιμένει τον δούλο, ο οποίος αφού έλαβε από τον Δεσπότη το τάλαντο το έκρυψε καλά στη γη, χωρίς να το εμπορευθεί, με κανέναν τρόπο δεν θα αποσιωπήσω ιερή διήγηση που έφθασε μέχρις εμένα. Και ας μη δυσπιστεί κανείς σε εμένα, που γράφω ακριβώς αυτά που άκουσα, είτε επειδή νομίζει ότι λέω τελείως υπερβολικά πράγματα, είτε επειδή εντυπωσιάζεται από το παράδοξο περιεχόμενο της υποθέσεως.³⁸¹

Παρόμοια, ο Ιερώνυμος έγραφε επιστολές στις οποίες αφηγούνταν ολόκληρα προσκυνήματα με σκοπό τη διδασχά και την κήρυξη της ενάρετης συμπεριφοράς.

Φαίνεται λοιπόν πιθανό πως αρκετοί συγγραφείς και αντιγραφείς προσέβλεπαν σε αναγνώστες που θα διάβαζαν για λόγους ψυχικής ωφέλειας. Όπως μπορούμε να υποθέσουμε εύλογα, πολλοί ευσεβείς χριστιανοί δεν είχαν καν τη δυνατότητα να πραγματοποιήσουν ένα προσκυνηματικό ταξίδι, το οποίο ήταν χρονοβόρο, πολυέξοδο, επίπονο και επικίνδυνο. Συνεπώς, διάλεξαν την ανάγνωση τέτοιων ιστοριών για να γνωρίσουν τον κόσμο των Αγίων Τόπων και των μοναχών και με αυτό τον τρόπο να ωφεληθούν, σε ένα βαθμό, σαν να είχαν πραγματοποιήσει αληθινά το ταξίδι, χωρίς να υποβληθούν σε έξοδα και ταλαιπωρίες.³⁸² Έβρισκαν δηλαδή μέσα από την ανάγνωση των αφηγημάτων έναν εναλλακτικό τρόπο για να γίνουν προσκυνητές, να βιώσουν την εμπειρία μέσα από περιγραφές άλλων.

³⁸¹ Σωφρόνιος, *Bios óσιας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας*, MPG 87.3, 3697-725.

³⁸² Βλ. για το ίδιο θέμα Cambell, *The Witness and the Other World*, σ. 18: «Το ταξίδι ήταν πολύ επίπονο και μακρύ για να είναι κοινό και πολλοί πιστοί έπρεπε να παραιτηθούν από αυτό, αντικαθιστώντας το με την εμπειρία του διαβάσματος.»

Το *Λαυσαϊκόν* και η *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* είναι γραμμένα σε ύφος λογοτεχνικό που θυμίζει μυθιστόρημα της εποχής, και αυτό βοηθούσε τον αναγνώστη να διαβάσει με απόλαυση και ενδιαφέρον. Το ίδιο ισχύει για το έργο του Αμμώνιου. Η αφήγηση της ζωής των μοναχών, αλλά και η περιπέτεια που έζησε θα έκαναν τον αναγνώστη να παρακολουθεί και να συμμετέχει πνευματικά σε ένα ταξίδι και να ζει νοερά μια περιπέτεια. Αλλά και το αφήγημα της Εγερίας έχει πολλά παρόμοια χαρακτηριστικά. Έχει υποστηριχθεί μάλιστα ότι η Εγερία δεν έγραφε για να πληροφορήσει τις σεβάσμιες αδελφές της. Οι επαναλήψεις και οι ανακεφαλαιώσεις της αποσκοπούσαν να καταστήσουν τον ευλαβή αναγνώστη, έναν δεύτερο προσκυνητή, και να προσηλώσουν την προσοχή του σε συγκεκριμένα χωρία. Το χαρακτηριστικό της εμπειρίας του διαβάσματος του έργου της, με το οποίο θέλει κυρίως να ωφελήσει, είναι η δύναμή του να κρατάει και να προσηλώνει τον νου του αναγνώστη, όπως διατηρείται προσηλωμένος ο δικός της από τους ίδιους του Αγίους Τόπους.³⁸³

Τα αφηγήματα αυτά δίνουν την αίσθηση της δράσης, της αγωνίας και της πλοκής, όπως ακριβώς οι απόκρυφες *Πράξεις* αγίων και ορισμένα ερωτικά μυθιστορήματα.³⁸⁴ Πέρα από κάποια βαθύτερα νοήματα που προσπαθούσαν να μεταδώσουν στους αναγνώστες, αποτελούσαν προσεγμένα κομμάτια λογοτεχνίας. Επιπλέον, απέπνεαν έναν ιδιαίτερο ενθουσιασμό και περιέγραφαν τα έντονα αισθήματα, τη χαρά και την πνευματική πληρότητα που ζούσαν πολλοί πιστοί.³⁸⁵

³⁸³ Βλ. Cambell, *The Witness and the Other World*, σ. 24.

³⁸⁴ Σχετικά με το αρχαίο ελληνικό μυθιστόρημα βλ. Hagg, *The Novel in Antiquity*, Whitmarsh (ed.), *The Cambridge Companion to the Greek and Roman Novel* και Holzberg, *The Ancient Novel*. Ακόμη, σχετικά με την ανάπτυξη της χριστιανικής ρητορικής βλ. Cameron, *Christianity and the Rhetoric of Empire*.

³⁸⁵ Βλ. σχετικά Frank, *The memory of the Eyes*, σ. 38.

Οι προσκυνηματικές αυτές ιστορίες αναδείκνυαν και εξωτικά στοιχεία.³⁸⁶ Παρουσίαζαν τους μοναχούς πολύ μακριά από τις καθημερινές, βιοτικές ανάγκες, να ζουν περισσότερο σαν άγιοι, και τους τόπους είτε όμορφους σαν τον παράδεισο, είτε άγονους και δυσπρόσιτους, τονίζοντας τη δυσκολία προσέγγισης της αρετής. Ιδιαίτερως οι κίνδυνοι, όπως παρουσιάζονται στον επίλογο της *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία*, δημιουργούν την αίσθηση της περιπέτειας, διεγείροντας τη φαντασία του αναγνώστη και δημιουργώντας κάποιο συναίσθημα έντασης και αγωνίας. Έπαιξαν κεντρικό ρόλο καθώς εικονογραφούσαν νοερά τον ασκητισμό της ερήμου.³⁸⁷ Οι τόποι, οι άνθρωποι και ολόκληρο το ταξίδι έδιναν την εντύπωση ότι ήταν βγαλμένοι από έναν κόσμο εξωπραγματικό, πνευματικότερο και υπερφυσικό.

Θα ήταν πάντως υπερβολή να ισχυριστούμε, όπως κάνουν ορισμένοι μελετητές, ότι αυτά τα αφηγήματα ανήκαν αποκλειστικά στη σφαίρα του παραμυθιού ή ότι αποτελούσαν εξωτικά μυθιστορήματα. Αντιθέτως, είναι σίγουρο ότι επρόκειτο για γήινα αναγνώσματα. Δίνοντας μεγάλη έμφαση στους κόπους και στους κινδύνους του ταξιδιού, μιλώντας για τους ενάρετους, αλλά και για τους πεπτωκότες μοναχούς προσέγγιζαν κάθε πιστό και εύκολα τον έκαναν να ταυτιστεί και να ταξιδέψει με την ανάγνωση. Αναδείκνυαν ότι η προσέγγιση του θείου είτε μέσα από το πραγματικό, είτε μέσα από το νοητό ταξίδι ήταν μια ανθρώπινη διαδικασία. Επιπρόσθετα, για τους πιστούς αποτελούσαν αληθινές ιστορίες και αναδείκνυαν την αλήθεια της πίστης. Αυτή ακριβώς η αίσθηση του αληθινού ενέπνεε τον αναγνώστη και τον έκανε να

³⁸⁶ Σχετικά με την ιδέα ότι οι μακρινοί τόποι χαρακτηρίζονταν από εξωτικά στοιχεία βλ. Bowersock, *Fiction as History, Nero to Julian*.

³⁸⁷ Frank, *The Memory of the Eyes*, σ. 44.

ταξιδεύει νοητά σε ουσιαστικές αλήθειες της πνευματικής ζωής και να προσεγγίζει, έστω και με την ανάγνωση, την ενάρετη ζωή.³⁸⁸

Η ανάγνωση των προσκυνηματικών αφηγημάτων μπορούσε να είναι ψυχοφελής και με έναν ακόμα τρόπο. Από ορισμένους ευσεβείς ενδέχεται να προσλαμβάνονταν και ως ένα είδος προσευχής. Μπορούσε να είναι μια πράξη λατρείας και πνευματικής αφοσίωσης.³⁸⁹ Ο αναγνώστης τέτοιων ψυχοφελών βιβλίων κέρδιζε, εκτός από την ευχαρίστηση, την περιπέτεια και το νοητό ταξίδι, τη μνήμη Θεού, δηλαδή την συνεχή υπενθύμιση της πνευματικής ζωής. Για παράδειγμα, η Μελάνη η νεότερα, όπως αναφέρει ο βιογράφος της: «Ήταν από τη φύση της προικισμένη σαν συγγραφέας και έγραφε χωρίς λάθη. Όρισε στον εαυτό της πόσο όφειλε να γράφει κάθε μέρα, πόσο να διαβάζει κανονικά βιβλία, και πόσο τις συλλογές ομιλιών. Και αφού είχε ικανοποιηθεί, συνέχιζε με τους *Βίους* των πατέρων, σαν να βρισκόταν στην έρημο.»³⁹⁰

Όπως η Μελάνη θεωρούσε την ανάγνωση ένα είδος προσευχής, το ίδιο θα μπορούσε να ισχύει και για άλλους πιστούς. Επιπλέον, σύμφωνα με τη διδασκαλία της Εκκλησίας, κατά την ώρα της προσευχής δίνονται στον πιστό τα χαρίσματα του

³⁸⁸ Η Frank υποστηρίζει ότι αυτές οι ιστορίες μπορούν να γίνουν κατανοητές σαν έργα ευφάνταστης λογοτεχνίας, παρουσιάζοντας έναν μακρινό και γοητευτικό κόσμο στο κοινό τους. Αν και συνεχίζει λέγοντας πως σήμερα δεν είναι ευρύτερα αποδεκτό ότι αυτές οι ιστορίες είναι εντελώς κατασκευασμένες. (Frank, *The Memory of the Eyes*, σ. 38 και σ. 43).

³⁸⁹ Σχετικά με τη διαμεσολάβηση της αρετής στον συγγραφέα και έπειτα στον αναγνώστη βλ. ακόμη Krueger, «Writing as Devotion: Hagiographical Composition and the Cult of the Saints in Theodoret of Cyrrhus and Cyril of Scythopolis», σ. 707-19.

³⁹⁰ Γερόντιος, *Βίος της όσιας Μελάνης της νεοτέρας* 23. Σχετικά με τη ζωή της Μελάνης της νεοτέρας βλ. Gorce, *Vie de Sainte Melanie* και Gerontius, *The Life of Melania the Younger*, Εισαγωγή, Μετάφραση και Σχόλια Clark.

Θεού.³⁹¹ Με άλλα λόγια, ο αναγνώστης πίστευε ότι πρόκοβε πνευματικά όχι μόνο γιατί προσπαθούσε να μιμηθεί τις αρετές των μοναχών, αλλά και γιατί πετύχαινε να έχει στραμμένο τον νου στον Θεό και να προσεύχεται διαβάζοντας κάτι ευχάριστο. Προσέγγιζε έτσι με πολλούς τρόπους τις αρετές για τις οποίες γινόταν λόγος.

β. Κατήχηση και επιστολές

Γύρω από τα προσκυνήματα, η επίσημη Εκκλησία δεν τοποθετήθηκε με τρόπο κατηγορηματικό, ούτε διατύπωσε σαφείς κανόνες. Επρόκειτο πάντως για ζήτημα που απασχόλησε συχνά αρκετούς εκκλησιαστικούς άνδρες.³⁹² Κάποιοι από αυτούς εξέφραζαν μια ιδιαίτερος θετική γνώμη, και προέτρεπαν τους πιστούς, μέσα από την κατήχηση και τις επιστολές τους, να ακολουθήσουν το παράδειγμα των προσκυνητών. Ορισμένοι από αυτούς, πέρα από τα γραπτά τους, καθιστούσαν κάποτε φανερές τις επιλογές τους και με την προσωπική τους συμπεριφορά. Πραγματοποιώντας οι ίδιοι ταξίδια, γίνονταν ζωντανά παραδείγματα για μίμηση.³⁹³

³⁹¹ Ισαάκ ο Σύρος, *Περὶ Προσευχῆς*.

³⁹² Βλ. Bitton-Ashkelony *Encountering the Sacred: The Debate on Christian Pilgrimage in Late Antiquity* όπου αναλύεται το θέμα της αντιμετώπισης των προσκυνημάτων από σημαντικούς εκκλησιαστικούς άνδρες. Εξετάζει τη στάση σημαντικών ανδρών της Εκκλησίας, όπως του Βασιλείου, του Γρηγορίου Νύσσης, του Κυρίλλου Ιεροσολύμων, του Ιερώνυμου, του Αυγουστίνου, του Αθανασίου, του Ευάγριου Ποντικού και του Θεοδώρητου Κύρρου σχετικά με τα προσκυνήματα. Αναλύει την τοποθέτηση καθενός απέναντι στο φαινόμενο και επιπλέον, την αντίθεση ανάμεσα στα τοπικά προσκυνήματα και την Ιερουσαλήμ, ενώ μελετά και τη θέση των προσκυνημάτων στην μοναστική ζωή.

³⁹³ Για τη σχέση των δογματικών διαμαχών και του προσκυνήματος βλ. Perrone, «Christian Holy Places in an Age of Dogmatic Conflicts», σ. 5-37.

Όταν μετέβη στη Βηθλεέμ, ο Ιερώνυμος προσπαθούσε να πείσει με επιστολή του τη Μαρκέλλα να κάνει το ίδιο.³⁹⁴ Για το σκοπό αυτό της έγραψε επαινώντας τους Αγίους Τόπους και τα προσκυνήματα εκεί. Στη συγκεκριμένη επιστολή είναι ενθουσιώδης και θερμός υποστηρικτής τέτοιων ταξιδιών. Ισχυρίζεται καταρχήν ότι η αγιότητα αυτών των τόπων πιστοποιούνταν από τις Γραφές, γιατί εκεί συνέβησαν όλα τα σπουδαία γεγονότα της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης. Συνεχίζει λέγοντας ότι εκεί βέβαια σταυρώθηκε ο Ιησούς, ήταν όμως οι άνθρωποι που αμάρτησαν και όχι ο τόπος.³⁹⁵ Εκεί υπήρχαν παντού τάφοι μαρτύρων που μπορούσε κανείς να δει με τα μάτια του και να αγγίξει με τα χείλη του. Και συμπληρώνει ότι θα ήταν έτοιμος να πεθάνει για χάρη της Ιερουσαλήμ στο όνομα του Ιησού.³⁹⁶

Ο Ιερώνυμος δίνει την πληροφορία ότι διάφοροι επίσκοποι, μάρτυρες και ιερωμένοι μετέβησαν εκεί, νιώθοντας ότι δεν θα ολοκλήρωναν την αφοσίωσή τους και την αρετή τους, αν δεν λάτρευαν τον Ιησού εκεί που πρωτοέλαμψε το Ευαγγέλιο. Όπως καθένας που μάθαινε ελληνικά όφειλε να επισκεφθεί την Αθήνα και αυτός που μάθαινε λατινικά τη Ρώμη, έτσι ο χριστιανός, με τη σειρά του, όφειλε να επισκεφθεί την Ιερουσαλήμ.³⁹⁷ Τελειώνοντας την επιστολή του απαριθμεί πληθώρα τόπων που αναφέρονται στις Γραφές και τους οποίους είχε τη δυνατότητα να δει ο πιστός, παρομοίως πολλά μνημεία: το ξύλο του σταυρού, το Όρος των Ελαιών, τον τάφο του Λαζάρου, τα νερά του Ιορδάνη, τη Ναζαρέτ, τη Γαλιλαία, την Κανά, το Όρος Θαβώρ και όλες τις τοποθεσίες που αναφέρονται στις Γραφές.³⁹⁸

Στη συγκεκριμένη φάση της ζωής του, ο Ιερώνυμος ήταν πολύ θετικός και ενθουσιώδης απέναντι στα προσκυνήματα, εξηγώντας στη Μαρκέλλα τα μεγάλα

³⁹⁴ Ιερώνυμος, *Επ.* 46. Σχετικά με τον Ιερώνυμο και τις επιστολές του βλ. Cain, *The Letters of Jerome*.

³⁹⁵ Ιερώνυμος, *Επ.* 46.5.

³⁹⁶ Ιερώνυμος, *Επ.* 46.8.

³⁹⁷ Ιερώνυμος, *Επ.* 46.9.

³⁹⁸ Ιερώνυμος, *Επ.* 46.13.

οφέλη που θα αποκόμιζε αν ακολουθούσε και αυτή.³⁹⁹ Είναι ίσως ο μοναδικός γνωστός εκκλησιαστικός άνδρας που παρουσίασε το προσκύνημα ως σχεδόν θρησκευτική υποχρέωση κάθε πιστού. Θεωρούσε τους βιβλικούς τόπους αγιασμένους και ποτισμένους με τη χάρη του Θεού από τα γεγονότα που είχαν διαδραματιστεί. Επιπλέον, διαφοροποιήθηκε έντονα από άλλους χριστιανούς στοχαστές, ειδικά τον Ωριγένη, για τους οποίους, μόνο η ουράνια Ιερουσαλήμ είχε σημασία.⁴⁰⁰

Επιπρόσθετα, τη στάση των ανθρώπων της Εκκλησίας σχετικά με τα προσκυνήματα και τον τρόπο που αυτά διαδίδονταν και προπαγανδίζονταν μπορούμε να τη διακρίνουμε και από τις επιστολές που κατά καιρούς έγραφαν με σκοπό να περιγράψουν το προσκύνημα ενός τρίτου προσώπου. Όταν ο Ιερώνυμος κατέγραφε τη ζωή της Παύλας, έδινε μεγάλη σημασία και έκταση στο ταξίδι και το προσκύνημά της.⁴⁰¹ Μοιάζει να θεωρούσε αυτή την επιλογή μάλλον σοφή και εποικοδομητική για κάθε πιστό. Κατέγραψε και το προσκύνημα της Φαβιόλας με σκοπό να αναδείξει την πνευματικότητά της.⁴⁰² Και στις δύο περιπτώσεις παρουσιάζει τις προσκυνήτριες σχεδόν σαν αγίες.⁴⁰³

Ο Γρηγόριος Νύσσης εξέφρασε και αυτός κάποιες απόψεις που δείχνουν θετική αντιμετώπιση του προσκυνήματος.⁴⁰⁴ Σε επιστολή του δηλώνει ότι ένιωσε τη

³⁹⁹ Τόσο ο Κύριλλος όσο και ο Ιερώνυμος υιοθετούν την ερμηνεία που καλύπτεται από την επιθυμία τους να αποδείξουν την ιερότητα των τόπων και να υπογραμμίσουν τη σημασία της επίγειας πόλης σαν μαρτυρία της Ανάστασης. (Bitton, *Encountering the Sacred*, σ. 80).

⁴⁰⁰ Ο Ωριγένης επισκέφθηκε την Αθήνα θέλοντας κατά κάποιο τρόπο να κάνει ένα προσκύνημα. (Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 6,32,1) Επίσης, ο Ευσέβιος αναφέρει ότι ο Ωριγένης έκανε πολλά ταξίδια στην Παλαιστίνη, χωρίς ποτέ να μιλάει για προσκύνημα. (Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 6,19,16 και 6,23,3). Ακόμη, βλ. Bitton, *Encountering the Sacred*, σ. 73.

⁴⁰¹ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.

⁴⁰² Ιερώνυμος, *Επ.* 77.

⁴⁰³ Σχετικά με την ανάλυση των *Βίων* αγίων γυναικών στην Ύστερη Αρχαιότητα βλ. Coon, *Sacred Fictions, Holy Women and Hagiography in Late Antiquity*.

⁴⁰⁴ Σχετικά με τη ζωή και το έργο του Γρηγορίου Νύσσης, βλ. Silvas, *Gregory of Nyssa, The Letters*.

μεγαλύτερη χαρά, τόση που δεν μπορούσε καν να περιγράψει με λόγια, όταν πραγματοποίησε προσκύνημα στους Αγίους Τόπους και είχε τη δυνατότητα να δει τη Βηθλεέμ, τον Γολγοθά, τον Ελαιώνα, την Ανάσταση.⁴⁰⁵ Και συνεχίζει προσθέτοντας κάποιες σχεδόν φιλοσοφικές σκέψεις, τόσο για την ανθρώπινη φύση, όσο και για την αγιότητα των τόπων. Σημειώνει ότι ήταν γεμάτος πληρότητα και χαρά, καθώς επέστρεφε από τους Αγίους Τόπους και πορευόταν προς την πατρίδα του. Τον κατέλαβε όμως μελαγχολία καθώς, όπως σημειώνει, ο άνθρωπος είναι αδύνατο να νιώσει χαρά χωρίς ταυτόχρονα να λυπηθεί, και ένιωθε λυπημένος επειδή άρχισε να σκέφτεται ότι ήταν αληθινός ο λόγος του Κυρίου ο οποίος λέει ότι ολόκληρος ο κόσμος βρίσκεται μέσα στο κακό και ότι δεν υπάρχει μέρος της οικουμένης που να είναι ελεύθερο από αυτή τη μοίρα. Συνέχισε σκεπτόμενος ότι αν ο τόπος ο οποίος είχε δεχθεί το άγιο χνάρι του Κυρίου δεν εξαγνίστηκε, τι άραγε πρέπει να σκεφτούμε για τους υπόλοιπους τόπους, οι οποίοι συμμετέχουν στο καλό μόνο με την ακοή του κηρύγματος ή την προσευχή.⁴⁰⁶

Ο Γρηγόριος παρουσιάζεται και αλλού να υποστηρίζει τα προσκυνηματικά ταξίδια. Μια τέτοια θετική γνώμη αποτύπωνε και στο έργο του για το βίο της αδελφής του Μακρίνας, όταν σημειώνει ότι είχε δώσει όρκο να μεταβεί στην Ιερουσαλήμ, με σκοπό να δει τα σημάδια του Κυρίου στους τόπους.⁴⁰⁷

Ο Κύριλλος Ιεροσολύμων ήταν επίσης θιασώτης των προσκυνημάτων και υποστήριζε την αγιότητα της Ιερουσαλήμ και των Αγίων Τόπων, καθώς και τη σημασία της θέασής τους από κάθε πιστό.⁴⁰⁸ Ήταν ενθουσιώδης υποστηρικτής των επισκέψεων σε μνημεία και τόπους που είχαν σχετιστεί με βιβλικά πρόσωπα και

⁴⁰⁵ Γρηγόριος Νύσσης, *Επ.* 3.1.

⁴⁰⁶ Γρηγόριος Νύσσης, *Επ.* 3.3.-3.6.

⁴⁰⁷ Γρηγόριος Νύσσης, *Βίος όσίας Μακρίνης* 1.

⁴⁰⁸ Σχετικά με τη ζωή και το έργο του Κυρίλλου Ιεροσολύμων βλ. Yarnold, *Cyril of Jerusalem* και Drijvers, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*.

διακήρυττε τη σημασία που είχε για κάθε χριστιανό να δει με τα μάτια του τις αποδείξεις της πίστης.

Στις *Κατηχήσεις* ο Κύριλλος διαμήνυε συχνά και ένθερμα την αξία και την ανωτερότητα της Ιερουσαλήμ και τόνιζε το μεγάλο προνόμιο που είχαν οι πιστοί εκεί να βλέπουν όλα όσα ήταν καταγεγραμμένα.⁴⁰⁹ Κήρυττε ότι ο σταυρός ήταν μαρτυρία της πίστης, όπως και ο φοίνικας, από τον οποίο κόπηκαν οι βέργες, η Γεθσημανή, ο Γολγοθάς, το μνήμα και ο λίθος, το Όρος των Ελαιών. Όλοι οι βιβλικοί τόποι πιστοποιούσαν τις Γραφές και ήταν μαρτυρίες όλων όσα είχαν συμβεί.⁴¹⁰ Σε άλλο σημείο αναφέρει ότι κανείς δεν μπορούσε να αρνηθεί όλα όσα έχουν γραφεί, γιατί υπάρχουν οι υλικές αποδείξεις, όπως το ξύλο του σταυρού, καθώς και οι τόποι που ήταν φανεροί στους πάντες.⁴¹¹ Τόνιζε ακόμη την ιερότητα της Ιερουσαλήμ, την οποία ανήγαγε σε θρησκευτική αξία, και σημείωνε ότι η πόλη των ημερών του δεν ήταν υπεύθυνη για τη σταύρωση, αλλά προσκυνούσε τον Ιησού.⁴¹² Μιλούσε συχνά για την αξία των υλικών μαρτυριών που υπήρχαν. Εκεί μπορούσε εύκολα να αναζητήσει ο πιστός και να δει τον τάφο και τον λίθο και να μην αμφιβάλει για τίποτα.⁴¹³ Θεωρούσε ότι οι φυσικές αποδείξεις μπορούσαν να πείσουν τους δύσπιστους και να δυναμώσουν την πίστη των ευσεβών. Με άλλα λόγια, «ανέπτυξε μια συλλογική αίσθηση ταυτότητας που βασιζόταν στο ορατό».⁴¹⁴

Εκτός από τις *Κατηχήσεις* στις οποίες ο Κύριλλος φανέρωνε την αντίληψή του για την ιερότητα της Ιερουσαλήμ και την αξία των προσκυνημάτων, την ίδια αντίληψη αποτύπωνε και σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντίο. Εκεί

⁴⁰⁹ Βλ. σχετικά Bitton, *Encountering the Sacred*, σ. 57 κ.ε.

⁴¹⁰ Κύριλλος, *Κατηχήσεις* 10.19.

⁴¹¹ Κύριλλος, *Κατηχήσεις* 13.4.

⁴¹² Κύριλλος, *Κατηχήσεις* 13.7.

⁴¹³ Κύριλλος, *Κατηχήσεις* 13.35.

⁴¹⁴ Βλ. Bitton-Ashkelony, *Encountering the Sacred*, σ. 61.

σημείωνε ότι έγινε μάρτυρας και αυτός, όπως και άλλοι πιστοί, ενός παράδοξου θαύματος: αντίκρισαν έναν σταυρό στον ουρανό και απέδωσαν την πρέπουσα τιμή και προσκύνηση.⁴¹⁵ Η φανέρωση του σημείου είχε γίνει πάνω από την Ιερουσαλήμ, σαν να υποδήλωνε τη σημασία της πόλης για την πίστη.

Εκτός από τους εκκλησιαστικούς αυτούς άνδρες που εξέφρασαν τις απόψεις τους ευθέως για τα προσκυνήματα, υπήρξαν και άλλοι που κατέστησαν φανερή μάλλον έμμεσα στάση τους. Για παράδειγμα, ο Ευσέβιος όταν συνέγραφε τον *Βίο* του Κωνσταντίνου σημείωνε και τις προσπάθειες ανοικοδόμησης ναών στους Αγίους Τόπους.⁴¹⁶ Καθώς, λοιπόν, περιέγραφε το ναό της Αναστάσεως με τους εξαιρετικούς κίονες, στολισμένο με κάθε στολίδι και με το έδαφος κοσμημένο με λαμπρό λίθο⁴¹⁷ και παρόμοια περιγράφοντας ολόκληρη την ανοικοδόμηση της Ιερουσαλήμ⁴¹⁸ μοιάζει να προσκαλούσε σε προσκύνημα κάθε πιστό προκειμένου να θαυμάσει όλα αυτά, αλλά και με σκοπό να τονίσει πως η Ιερουσαλήμ είχε πια καταστεί κέντρο της πίστης. Κάτι παρόμοιο πετύχαινε και όταν κατέγραφε το προσκύνημα της Ελένης στους Αγίους Τόπους, περιγράφοντας την ίδια σχεδόν σαν αγία.⁴¹⁹

Παρόμοια, στο *Ονομαστικόν* του μοιάζει να διαφημίζει και να προπαγανδίζει την αγιότητα των τόπων της Παλαιστίνης. Πρόκειται για έργο στο οποίο αναλύει με αλφαβητική σειρά κάθε τοποθεσία που αναφέρεται στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη, ακριβώς για να τονίσει την αξία των περιοχών αυτών.⁴²⁰

⁴¹⁵ Κύριλλος, *Επιστολή προς Κωνσταντίον* 5.1-5.10.

⁴¹⁶ Σχετικά με το *Βίο* του Κωνσταντίνου βλ. Eusebius, *Life of Constantine*, μετάφραση, εισαγωγή, σχόλια Cameron και Hall.

⁴¹⁷ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* 3.33 κ.ε.

⁴¹⁸ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* 3.41-43.

⁴¹⁹ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* 3.42-46.

⁴²⁰ Ευσέβιος, *Όνομαστικόν*

Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος σε ομιλία του *Εἰς τοὺς Ἀνδριάντας* παρότρυνε το κοινό του να πραγματοποιήσει ένα προσκύνημα με σκοπό την κατανόηση της ματαιότητας της ζωής, την ενθάρρυνση και την παρηγοριά σε εκείνη την τόσο κρίσιμη στιγμή που ζούσε ολόκληρη η πόλη της Αντιόχειας.⁴²¹ Προτείνει λοιπόν στους πιστούς να ανέβουν στις κορυφές των βουνών και να επισκεφθούν τους μοναχούς για να δουν πόσο εκείνοι υποτιμούσαν τη ζωή και επιθυμούσαν τον θάνατο σαν να ήταν ανάπαυση.⁴²²

Ο Ιωάννης πρότεινε το προσκύνημα στους μοναχούς θεωρώντας το πολύ ωφέλιμο πνευματικά. Μάλιστα, έκανε αυτή την παρότρυνση σε μια στιγμή μεγάλης κρίσης και αγωνίας για ολόκληρη την πόλη, σε μια στιγμή που θα μπορούσαν οι άνθρωποι να ολιγοπιστήσουν ή να απελιστούν. Θεωρούσε ότι το προσκύνημα στους μοναχούς μπορούσε να λειτουργήσει παρηγορητικά και να στηρίξει την πίστη των ανθρώπων, να βοηθήσει την ώρα του μεγάλο φόβου. Με τον τρόπο αυτό έθετε σε ψηλό πνευματικό επίπεδο τέτοια ταξίδια και καταδείκνυε ότι μπορούσαν να λειτουργήσουν ως τρόπος επιβεβαίωσης της πίστης και της παρουσίας του Θεού, μέσα από τους ζωντανούς αγίους.

Παρόμοια, οι ίδιοι οι μοναχοί κάποτε επαινούσαν τους προσκυνητές για το ταξίδι που είχαν αναλάβει. Ο Ιωάννης ο Λυκοπολίτης έλεγε προς αυτούς που τον είχαν επισκεφθεί: «Εγώ τουλάχιστον θαυμάζω ιδιαίτερα τον ζήλο σας πως ξεπεράσατε τόσους κινδύνους για να έλθετε σε εμάς να ωφεληθείτε.»⁴²³ Ο Εφραίμ ο Σύρος κατά τον ίδιο τρόπο έλεγε στους προσκυνητές: «Σας θαυμάζω που δεν διστάσατε να διανύσετε τόσο μακρύ δρόμο για την ωφέλεια της ψυχής σας.»⁴²⁴

⁴²¹ Σχετικά με την εξέγερση στην Αντιόχεια βλ. Browning, «The Riot of AD 387 in Antioch», σ. 13-20.

⁴²² Ιωάννης Χρυσόστομος, *Όμιλία ΣΤ' εἰς τοὺς ἀνδριάντας*, PGM 49, 85.

⁴²³ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 1. 21.

⁴²⁴ Εφραίμ ο Σύρος, *Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν ὁ λόγος* 1.

Τα παραδείγματα και τα λόγια επιφανών ανδρών δείχνουν και επιβεβαιώνουν το γενικότερο κλίμα που υπήρχε υπέρ των προσκυνημάτων. Αντανακλούσαν σε μεγάλο βαθμό μια ενθουσιώδη διάθεση, μια πίστη στην αγιότητα των ιστορικών τόπων και μια ελπίδα για πρόοδο και προκοπή σε ζητήματα ηθικής και θρησκευτικής αντίληψης. Η στάση απέναντι στα προσκυνήματα δεν εκδηλωνόταν μόνο σε σχέση με τους βιβλικούς τόπους, αλλά και με τα ταξίδια στους ιερούς άνδρες, που αποτελούσαν μια σημαντική πλευρά των προσκυνημάτων.

Η θετική στάση και προπαγάνδα πολλών ανθρώπων της Εκκλησίας σχετικά με τα προσκυνήματα γίνεται εύκολα αντιληπτή. Υπάρχουν ωστόσο δύο τουλάχιστον σημαντικά κείμενα τα οποία τοποθετούνται με πολύ αρνητικό τρόπο απέναντι σε αυτά. Οφείλουμε λοιπόν να μελετήσουμε και να κατανοήσουμε επίσης τα επιχειρήματα και τη λογική τους. Θα είμαστε έτσι σε θέση να αντιληφθούμε και κάποιες λεπτομέρειες με επιφυλάξεις ή αμφιβολίες στα έργα άλλων ανδρών, οι οποίες διαφορετικά θα περνούσαν απαρατήρητες.

Ο Βασίλειος Καισαρείας περιγράφει σε επιστολή του το προσκύνημα που πραγματοποίησε για να επισκεφθεί τους μοναχούς στην Αίγυπτο, την Παλαιστίνη, την Κοίλη Συρία και τη Μεσοποταμία και για το θαυμασμό που του προκάλεσε η ζωή τους.⁴²⁵ Ωστόσο, δεν αναφέρει πουθενά αν επισκέφθηκε και τους Αγίους Τόπους στην Παλαιστίνη και κατά πόσο κάτι τέτοιο το έβρισκε θετικό ή αρνητικό. Μοιάζει παράξενο να βρέθηκε στους Αγίους Τόπους και να μην πραγματοποίησε κάποιες επισκέψεις στις περιοχές των Γραφών. Μάλιστα, σε άλλη επιστολή σημειώνει ότι είχε

⁴²⁵ Βασίλειος Καισαρείας, *Επ.* 223.

βρεθεί στους Αγίους Τόπους, χωρίς να δίνει καμία έκταση στο γεγονός.⁴²⁶ Αυτή η παράλειψη σε τέτοια αναφορά στη συγκεκριμένη επιστολή, στην οποία εκθειάζει τη ζωή των μοναχών, ίσως φανερώνει ότι ο ίδιος θεωρούσε σημαντικότερα τα ταξίδια σε μοναχούς και ωφέλιμα, ενώ ίσως έβρισκε πιο αδιάφορα τα προσκυνήματα στην Ιερουσαλήμ και τους γύρω τόπους.

Ο Αθανάσιος Αλεξανδρείας έγραψε επιστολή προς τις μοναχές που πραγματοποίησαν προσκύνημα στους Αγίους Τόπους και θλίβονταν επειδή επέστρεψαν.⁴²⁷ Τις συμβουλεύει να μην θλίβονται επειδή αποχωρίστηκαν τους Αγίους Τόπους, ούτε να χύνουν ποταμούς δακρύων. Μεταφέροντας τις δικές τους σκέψεις σημειώνει ότι είχαν την ελπίδα της παρηγοριάς, βλέποντας το άγιο σπήλαιο της ανάστασης και τον τόπο του Γολγοθά που δεν είναι κατώτερος από την τελειότητα του παραδείσου. Τις παροτρύνει να μην θλίβονται γιατί όπου υπάρχει η παρουσία του Χριστού, υπάρχει αφθονία από τη χαρά της αγιότητας: «Όπου υπάρχει ο Χριστός, υπάρχει αγιότητα». Αφού τους μίλησε θετικά για όσα είδαν στο ταξίδι τους, προτείνει μια πνευματικότερη προσέγγιση του προσκυνήματος, την οποία θεωρεί πιο σημαντική από το όχι ασήμαντο προσκύνημα: «Είδατε τον τόπο της Γέννησης: έδωσε ζωή στις ψυχές σας εκ νέου. Είδατε τον τόπο της Σταύρωσης: αφήστε τον κόσμο να σταυρωθεί σε εσάς και εσείς στον κόσμο. Είδατε τον τόπο της Ανάστασης: το μυαλό σας αναστήθηκε. Αφήστε τα σώματά σας να βρίσκονται στη γη και τα μυαλό σας στον ουρανό».⁴²⁸

Ο Αθανάσιος δεν ήταν ενάντιος στο προσκύνημα. Όμως, αυτό που τελικά ήθελε να εξηγήσει στις μοναχές ήταν να αντιμετωπίσουν το ταξίδι τους στους Αγίους

⁴²⁶ Βασίλειος Καισαρείας, *Επ.* 43.

⁴²⁷ Αθανάσιος, *Επ.* 2. (Η επιστολή είναι γραμμένη στα Συριακά. Η μετάφραση από το βιβλίο του Brakke, *Athanasius and the Politics of Asceticism*, σ. 292-302.) Σχετικά με τη ζωή και το έργο του Αθανασίου βλ. Anatolios, *Athanasius*. Ακόμη, βλ. Brakke, «Athanasius», σ. 1102-27.

⁴²⁸ Αθανάσιος, *Επ.* 2.6.

Τόπους περισσότερο πνευματικά, να το μεταμορφώσουν σε πνευματική εμπειρία, και να ωφεληθούν ακόμη και όταν βρίσκονται μακριά, γιατί ήταν πιο ουσιαστικό από το ίδιο το πραγματικό ταξίδι. Δεν εμφανίζεται εχθρικός απέναντι στο προσκύνημα, αλλά θεωρεί ότι ο Χριστός είναι παντού, όπου υπάρχει η αρετή. Με αυτό τον τρόπο οι βιβλικοί τόποι δεν είχαν ένα ιδιαίτερο προνόμιο. Περισσότερο φαίνεται να θεωρούσε πως τέτοιου είδους ταξίδια ίσως περίσσευαν ή τουλάχιστον δεν εξασφάλιζαν την αγιότητα και δεν σήμαιναν μια πιο εύκολη προσέγγιση προς το Θεό, αφού μόνο η ενάρετη ζωή οδηγούσε σε αυτόν.

Ο Γρηγόριος Νύσσης σε μια επιστολή του σχετική με τα προσκυνήματα φαίνεται αρνητικός και σχεδόν εχθρικός στην απόφαση ενός τέτοιου ταξιδιού από οποιονδήποτε πιστό. Συγκεκριμένα, σημειώνει καταρχήν ότι κανείς δεν είχε θρησκευτικό καθήκον να πραγματοποιήσει ένα τέτοιο ταξίδι, ούτε ο Κύριος περιέλαβε το προσκύνημα στην Ιερουσαλήμ ανάμεσα στα καθήκοντα του πιστού. Αναφέρει ότι όταν ο Κύριος προσκαλεί τους μακάριους να κληρονομήσουν τη βασιλεία των ουρανών, δεν περιλαμβάνει το προσκύνημα ανάμεσα στις καλές πράξεις, ούτε αναφέρει αυτό το είδος ευλάβειας.⁴²⁹ Ίσως κάποιοι εκκλησιαστικοί κύκλοι να είχαν τοποθετήσει το προσκύνημα ανάμεσα στα θρησκευτικά καθήκοντα ή να υπήρχε μια τάση προς τα εκεί και ο Γρηγόριος να προσπάθησε με αυτά τα λόγια ακριβώς να απαντήσει σε τέτοιες τοποθετήσεις.

Στην ίδια επιστολή ο Γρηγόριος συνεχίζει λέγοντας ότι η πνευματική ζωή είναι ανοιχτή σε όλους: άνδρες και γυναίκες. Ωστόσο, για να διατηρηθεί η ταπεινότητα, δεν πρέπει να εισέρχονται γυναίκες στις συντροφικές των ανδρών και το αντίθετο. Για τις ανάγκες ενός τέτοιου ταξιδιού ήταν όμως ακατόρθωτο να υπάρξει αυτή η ισορροπία. Όπως περιγράφει, θα ήταν αδύνατο για μια γυναίκα να μην χρειαστεί

⁴²⁹ Γρηγόριος Νύσσης, *Επ.* 2.3.

βοήθεια στη διάρκεια ενός μακρινού ταξιδιού από έναν άνδρα. Κάτι τέτοιο, κατά τον Γρηγόριο, θα άλλαζε πολύ τους κανόνες και πιθανότατα θα οδηγούσε σε ηθικές παρεκτροπές. Προσθέτει ακόμη ότι ήταν αναγκαίο στα καταλύματα και τα πανδοχεία των ανατολικών τόπων, στους οποίους υπήρχε αδιαφορία για το κακό, να διαβεί κανείς μέσα από τον καπνό και να μολυνθούν τα μάτια και η ακοή, γιατί δεν ήταν δυνατόν να περάσει κανείς απαθώς τους εμπαιθείς τόπους.⁴³⁰

Άλλωστε, συνεχίζει, το Άγιο Πνεύμα δεν βρίσκεται σε μεγαλύτερη αφθονία στην Ιερουσαλήμ. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο δεν θα υπήρχε τόσο μεγάλη αμαρτία εκεί: πορνεία, μοιχεία, κλοπές, ειδωλολατρία, φαρμακεία, φθόνοι και φόνοι.⁴³¹ Και συμπληρώνει ότι πουθενά οι άνθρωποι δεν είναι τόσο έτοιμοι να σκοτώσουν όσο εκεί.

Ο Γρηγόριος αισθανόταν ότι έπρεπε να απολογηθεί για το προσκύνημα που ο ίδιος πραγματοποίησε και σημείωνε ότι οι εκκλησιαστικές υποχρεώσεις τον οδήγησαν εκεί. Διαπίστωνε ότι η πίστη του καθόλου δεν αυξήθηκε λόγω του προσκυνήματος, γιατί πίστευε στην αλήθεια των Γραφών και πριν δει τους συγκεκριμένους τόπους. Τελικά, καταλήγει ότι θα ήταν σωστό οι πιστοί να μην ταξιδεύουν για λόγους πνευματικούς.

Οι τοποθετήσεις αυτές του Γρηγόριου δεν συμβιβάζονται εύκολα με όσα είχε ισχυριστεί σε άλλες ευκαιρίες. Μοιάζει πιθανό ότι κάποιοι σοβαροί λόγοι τον έκαναν να αλλάξει γνώμη. Αλλά για τους λόγους αυτούς δεν έχουμε σαφείς μαρτυρίες. Η Bitton υποστηρίζει ότι ο Γρηγόριος υιοθετεί ένα νέο δίκτυο αγίων τόπων συνδυασμένο με τη λατρεία των μαρτύρων στην Καππαδοκία. Με αυτόν τον τρόπο αφαιρεί από την Ιερουσαλήμ την ιστορική μοναδικότητα και δείχνει την δική του προτίμηση για το τοπικό προσκύνημα στους τάφους των μαρτύρων της

⁴³⁰ Γρηγόριος Νύσσης, *Επ.* 2.5-7.

⁴³¹ Γρηγόριος Νύσσης, *Επ.* 2.10.

Καπαδοκίας.⁴³² Η υπόθεση αυτή είναι ελκυστική, αλλά ίσως χρειάζεται μεγαλύτερη ανάλυση γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα.

Εχθρικός απέναντι στα προσκυνήματα εκδηλώθηκε κάποια στιγμή και ο Ιερώνυμος. Σημειώνει ότι αυτό που είχε σημασία δεν ήταν να έχει πάει κανείς στην Ιερουσαλήμ, αλλά ο τρόπος που ζει.⁴³³ Άλλωστε, υποστήριζε ότι κάθε τι γήινο είχε πεθάνει και ότι αρκετοί μοναχοί, όπως ο Αντώνιος δεν είχαν επισκεφθεί ποτέ την Ιερουσαλήμ, αλλά η πόρτα του παραδείσου ήταν ανοιχτή γι' αυτούς.⁴³⁴ Συνεχίζει λέγοντας ότι οι Άγιοι Τόποι μολύνθηκαν από τους ναούς αρχαίων θεών, όπως του Άδωνη και της Αφροδίτης. Θεωρούσε ακόμη πολύ επικίνδυνο το πλήθος στην Ιερουσαλήμ: και εκεί, όπως σε κάθε πόλη, υπήρχε δικαστήριο και φρουρά, πόρνες, ηθοποιοί, γελωτοποιοί και άτομα σαν αυτά που βρίσκονται σε κάθε πόλη. Εκεί κάποιος θα έπρεπε να ανεχθεί το κακό σε τόσο μεγάλο βαθμό, που θα ευχόταν να αποδράσει.⁴³⁵

Οι εκκλησιαστικοί αυτοί άνδρες στάθηκαν κριτικοί και αρνητικοί απέναντι στα προσκυνήματα, με κυριότερες αντιρρήσεις τη μετακίνηση που μπορούσε να προκαλέσει ηθικές παρεκτροπές και το πλήθος στην Ιερουσαλήμ, το οποίο επέκριναν ως ιδιαίτερα αμαρτωλό.

Ο Ιερώνυμος μετέβαλε τη θετική γνώμη που είχε αρχικά μετά την επιστροφή του από την Ιερουσαλήμ. Η μεταστροφή αυτή ίσως οφείλεται σε προσωπικές εμπειρίες που ο ίδιος έζησε στους Αγίους Τόπους και δεν πήγαζε αποκλειστικά από το προσκύνημα που πραγματοποίησε. Κάτι παρόμοιο θα μπορούσε να έχει συμβεί και με

⁴³² Bitton, *Encountering the Sacred*, σ. 56.

⁴³³ Ιερώνυμος, *Επ.* 58.2.

⁴³⁴ Ιερώνυμος, *Επ.* 58.3.

⁴³⁵ Ιερώνυμος, *Επ.* 58.4.

τον Γρηγόριο, ο οποίος ενδέχεται επίσης να άλλαξε απόψεις λόγω προσωπικών εμπειριών.

Μπορούμε πάντως να κάνουμε μία ακόμα υπόθεση. Οι τοποθετήσεις των εκκλησιαστικών ανδρών ίσως να άλλαζαν και ανάλογα με το κοινό στο οποίο απευθύνονταν και να εξέφραζαν διαφορετικές γνώμες όταν απευθύνονταν σε ευρύ ακροατήριο και διαφορετικές όταν μιλούσαν σε φιλικά πρόσωπα. Οι αντιρρήσεις τους πάντως άπτονταν των ταξιδιών στην Ιερουσαλήμ και στους Αγίους Τόπους και των κινδύνων που ελλόχευαν εκεί. Πουθενά στις επικρίσεις τους δεν αναφέρονται τα ταξίδια στους μοναχούς και τις μοναστικές κοινότητες, για τα οποία δεν μαρτυρούνται σαφείς αντιρρήσεις, αν και οι κίνδυνοι του ταξιδιού προφανώς θα αφορούσαν και αυτές τις μετακινήσεις.⁴³⁶

Αν παρατηρήσει κανείς προσεκτικά τα λόγια των πατέρων σε αυτές τις δύο επιστολές, του Γρηγορίου και του Ιερώνυμου, αντιλαμβάνεται πως δεν στρέφονται συνολικά κατά του προσκυνήματος, αλλά εναντίον κάποιων πτυχών και αρνητικών πλευρών που προέκυπταν. Φαίνεται ξεκάθαρα πως υπάρχει κάτι που τους προβληματίζε σχετικά με τα ιερά ταξίδια και μοιάζει αυτός ο προβληματισμός να είναι αρκετά ρευστός.

Το αποτέλεσμα πάντως, ανεξάρτητα από τους υποκειμενικούς παράγοντες, ήταν ότι προέκυψε και ένας θεολογικός λόγος αρνητικός ως προς το προσκύνημα. Μέσα σε μια γενικά θετική ατμόσφαιρα εισήχθη μια ισχυρή επιφύλαξη. Το ζήτημα αυτό μοιάζει να μην έλαβε ποτέ οριστική απάντηση. Ίσως οι σχετικές επιφυλάξεις μέσα στο γενικό θετικό κλίμα να φανερώνουν μια τάση για σχηματοποίηση και για καθορισμό κανονικοτήτων σχετικά με τη θέση του προσκυνήματος στη ζωή της Εκκλησίας και των πιστών. Από την άλλη, αυτές οι επιφυλάξεις μοιάζει να

⁴³⁶ Βλ. σχετικά Bitton, *Encountering the Sacred*, σ. 62 που υποστηρίζει ότι υπήρχε πολεμική εναντίον της ανωτερότητας της Ιερουσαλήμ.

φανερώνουν την έντονη διάδοση και μαζικότητα του φαινομένου και την γρήγορη ανάπτυξή του. Τίθενται έτσι στην προσπάθεια να υπάρξει μια δεύτερη άποψη, ίσως πιο θεολογική, που να θέτει διαφορετικές παραμέτρους και να εισάγει νέες σκέψεις που να τονίζουν τη θεολογική διάσταση της πίστης.

γ. Το ευρύ κοινό

Είναι φανερό ότι η διάδοση του προσκυνήματος επιτυγχανόταν με ποικίλους τρόπους. Σημαντικό ακόμη να εξεταστεί είναι πώς έφθανε η πληροφόρηση στο ευρύ κοινό ώστε είτε να αποφασίσει ένα τέτοιο ταξίδι, είτε απλώς να γνωρίσει εξ ακοής τι συνέβαινε στα ταξίδια αυτά.

Τα προσκυνήματα έγιναν ευρύτερα γνωστά στους πιστούς μέσω των προσκυνηματικών ιστοριών και των μεγάλων προσκυνηματικών αφηγημάτων. Ωστόσο, δεν ήταν μόνο αυτοί οι τρόποι με τους οποίους μάθαινε κανείς και παρακινούνταν για τέτοια ταξίδια, αλλά και διαμόρφωνε απόψεις σχετικά με την πίστη του. Μοιάζει πολύ πιθανό την ίδια λειτουργία να επιτελούσαν και οι *Βίοι* αγίων. Είχαν μεγάλη διάδοση και ήταν ιδιαιτέρως αγαπητοί στο ευρύ κοινό. Περιέγραφαν γλαφυρά και εύγλωττα καταστάσεις που τόνωναν την πίστη με πολύ ευχάριστο τρόπο. Μιλούσαν αναλυτικά για κάθε λεπτομέρεια, σημαντική ή ασήμαντη της ζωής του αγίου. Τα πάντα είχαν αξία, η οικογένεια, τα παιδικά χρόνια, τα βιώματα. Μέσω των λεπτομερειών που παρουσίαζαν για τους τόπους που είχαν σχέση με τη ζωή και τον θάνατο του εκάστοτε αγίου έδιναν ίσως κίνητρο στους πιστούς να επισκεφθούν αυτούς τους τόπους, ακόμη και όταν οι συγκεκριμένοι άγιοι δεν είχαν υπάρξει προσκυνητές. Για παράδειγμα, ο *Βίος* του Αντωνίου δεν αναφέρει

πουθενά την πραγματοποίηση ενός προσκυνήματος. Ωστόσο, οι αναφορές του στον τόπο γέννησης του αγίου και στα μέρη όπου ασκήτεψε δημιουργούσαν τόπους υποψήφιους να γίνουν προσκυνηματικοί, όπως και έγιναν.

Ήδη είδαμε ότι προσκυνηματικά ταξίδια συνηθίζονταν πολύ πριν από το χριστιανισμό. Υπήρξαν, λοιπόν, τόποι που ήταν άγιοι και ιεροί για πολλούς αιώνες και για άλλες θρησκείες. Με την έλευση του χριστιανισμού, κάποιοι μεταμορφώθηκαν σε τόπους ιερούς και προορισμούς για τους χριστιανούς. Σε τέτοιες τοποθεσίες ήταν ευκολότερο για τους πληθυσμούς να ακολουθήσουν μια συνήθεια αιώνων που είχε πια αποκτήσει νέα σημασία. Έτσι, πολύ γνωστοί ιεροί τόποι των Εβραίων έγιναν ταυτόχρονα και χριστιανικοί, εφόσον οι τόποι της Παλαιάς Διαθήκης ήταν τώρα ιεροί και για τις δύο θρησκείες και οι προσκυνητές ακολουθώντας μια συνήθεια αιώνων, επισκέπτονταν με νέο τρόπο τους καθαγιασμένους από αιώνες προορισμούς.⁴³⁷ Το ίδιο συνέβη και στην περιοχή της Αιγύπτου. Ήδη οι περιοχές εκεί θεωρούνταν ιερές και γνώριζαν πολλές επισκέψεις.⁴³⁸ Αρκετές φορές αυτοί οι τόποι έγιναν ιεροί για τους χριστιανούς και συνέχισαν την ιερότητά τους στο χρόνο.

Επίσης, οι πιστοί είναι πολύ πιθανό πως μάθαιναν για τέτοια ταξίδια και από τις προφορικές διαδόσεις. Οι προσκυνητές, όταν πια γυρνούσαν στον τόπο τους, συζητούσαν τις εμπειρίες τους και παρακινούσαν και άλλους πιστούς να ακολουθήσουν ή απλώς διηγούνταν ιστορίες θαυμαστές με μεγάλους κινδύνους και διαφόρων ειδών θαύματα, δημιουργώντας συγκεκριμένες προσδοκίες από ένα τέτοιο ταξίδι και διαμορφώνοντας απόψεις που διέτρεχαν ολόκληρες κοινωνίες. Στην *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* ο συγγραφέας σημειώνει στον πρόλογο ότι ένιωθε αδύναμος να καταγράψει ένα τόσο μεγάλο ζήτημα όπως ήταν το προσκυνήμά του,

⁴³⁷ Βλ. σχετικά Wilkinson, «Jewish Holy Places and the Origins of Christian Pilgrimage», σ. 41-53.

⁴³⁸ Βλ. σχετικά Volokhine, «Les déplacements pieux en Egypte Pharaonique: Sites et Pratiques Cultuelles», σ. 51-98.

αλλά το αποφάσισε αφού τον παρακάλεσαν τα μέλη της κοινότητας του αγίου Όρους των Ελαιών.⁴³⁹ Η αναφορά αυτή δείχνει καθαρά την προφορική διάδοση των προσκυνημάτων ανάμεσα στους πιστούς. Όσοι άκουγαν τα θαυμαστά που είδε ο ταξιδιώτης ένιωθαν δέος και ευλάβεια και έτσι κάποτε ζητούσαν να καταγραφούν οι εμπειρίες αυτές, ώστε να μην ξεχαστούν.

Τα προσκυνήματα δεν διαδίδονταν μόνο μέσα από τις προσκυνηματικές αφηγήσεις και τις επιστολές εκκλησιαστικών ανδρών. Οι απλοί πιστοί, ακόμη και αν δεν είχαν διαβάσει τις αμιγώς προσκυνηματικές ιστορίες, μπορούσαν να ενημερωθούν για ιερούς τόπους μέσω των πολύ διαδεδομένων *Βίων αγίων*, να ακολουθήσουν τις καθιερωμένες επισκέψεις σε ιερούς τόπους, που τώρα γνώριζαν νέα λειτουργία, ή να πληροφορηθούν από προφορικές διαδόσεις.

⁴³⁹ *Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία*, Πρόλογος 2.

Κεφάλαιο 5

Το προσκύνημα ως κοινωνικό φαινόμενο

Παρακολουθήσαμε τα προσκυνηματικά ταξίδια αναζητώντας τα προσωπικά βιώματα και τις ατομικές εμπειρίες. Ωστόσο, στις πηγές εμφανίζονται συχνά ολόκληρες ομάδες, συντροφίες προσκυνητών ή συνοδείες ακολούθων και υπηρετών.

Οι χήρες προσκυνήτριες που αποφάσιζαν να πραγματοποιήσουν ένα τέτοιο ταξίδι δεν ήταν μόνες. Κινούνταν συχνά με πλήθος υπηρέτες, οι οποίοι, έστω και χωρίς να το αποφασίσουν, επισκέπτονταν τους Αγίους Τόπους. Η Παύλα όταν ξεκίνησε το ταξίδι της είχε μια συνοδεία πολλών *παρθένων*,⁴⁴⁰ ίσως και άλλων υπηρετών. Είχε μαζί της ευνούχους, καθώς αναφέρεται, ως ακολούθους σε ολόκληρο το ταξίδι της και κατά τη διάρκεια της διαδρομής μοίραζε στους υπηρέτες της χρήματα.⁴⁴¹ Παρόμοια, η Μελάνη η πρεσβυτέρα, αφού πήρε μαζί της όλη την κινητή περιουσία της, μπήκε σε πλοίο μαζί με πιστούς υπηρέτες και ακέραιες για τον χαρακτήρα τους, όπως σημειώνει ο Παλλάδιος, υπηρέτριες και κατέπλευσε προς την Αλεξάνδρεια και από εκεί οδοιπόρησε για τον όρος της Νιτρίας.⁴⁴² Η Μελάνη η νεότερα αντίστοιχα μοιάζει να είχε μια μεγάλη συνοδεία μαζί της, καθώς σημειώνεται το μεγάλο πλήθος που υπήρχε στο πλοίο όταν κάποτε οι άνεμοι ήταν ενάντιοι και δυσκόλευαν το ταξίδι.⁴⁴³ Πιθανότατα να επρόκειτο για δικό της πλοίο και το πλήθος να ήταν

⁴⁴⁰ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.14.

⁴⁴¹ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.7, 10.

⁴⁴² Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 46.

⁴⁴³ Γερόντιος, *Βίος της όσιας Μελάνης της νεωτέρας* 19.39.

υπηρέτες και συνοδοί. Ανάμεσά τους φαίνεται ξεκάθαρα η ιδιαίτερη θέση μιας κοπέλας που βρισκόταν στην υπηρεσία της και διαβεβαίωνε για την πνευματικότητά της.⁴⁴⁴ Αναλόγως μπορούμε να φανταστούμε ότι και οι υπόλοιπες πλούσιες χήρες, όπως η Φαβιόλα και η Ποιμενία θα είχαν μαζί στο ταξίδι τους πλήθος ακόλουθους. Επιπλέον, ο Γρηγόριος Νύσσης σημειώνει σε επιστολή του ότι μια γυναίκα σε ένα τέτοιο επίπονο ταξίδι θα ήταν αδύνατο να μην έχει κάποιο βοηθό να την προστατεύει, να την βοηθάει.⁴⁴⁵ Ίσως ακριβώς εννοούσε την ανάγκη και τη συνήθεια να υπάρχουν υπηρέτες ως ακόλουθοι στα προσκυνήματα.

Οι υπηρέτες που ακολουθούσαν τις πλούσιες αυτές χήρες πραγματοποιούσαν ταυτόχρονα ένα ταξίδι που δεν ήταν δυνατόν να τους αφήνει αδιάφορους. Με παρόμοιο τρόπο, τη διαδρομή ενός τέτοιου ταξιδιού ακολουθούσαν και άλλες κοινωνικές κατηγορίες. Οι στρατιώτες οι οποίοι αναφέρονται αρκετές φορές από την Εγερία, ακολουθούσαν τους δρόμους των προσκυνητών με σκοπό να τους προστατεύουν. Μετέβαιναν έτσι και αυτοί σε ιερά μέρη.⁴⁴⁶ Εκτός από τους στρατιώτες που πραγματοποιούσαν αθέλητα προσκυνηματικές διαδρομές, υπήρχαν και οι ξεναγοί, οι οποίοι αρκετές φορές είχαν την ιδιότητα των μοναχών ή κληρικών. Αυτοί δείχνοντας στους προσκυνητές τα ιερά μέρη της Παλαιάς και Καινής διαθήκης μετακινούνταν και κάποτε χρειαζόταν να διανυκτερεύσουν μαζί τους, όταν οι διαδρομές ήταν μακρινές. Η Εγερία αναφέρει πολλές φορές τους ξεναγούς που επιτελώντας θεάρεστο έργο οδοιπορούσαν μαζί της και με τους υπόλοιπους προσκυνητές, δείχνοντάς τους και εξηγώντας όλα όσα έβλεπαν και είχαν σχετιστεί με τις γραφές. Για παράδειγμα σημειώνει: «Καθοδόν, οι άγιοι άνθρωποι που μας

⁴⁴⁴ Γερώντιος, *Βίος της όσιας Μελάνης της νεωτέρας* 40.15.

⁴⁴⁵ Γρηγόριος Νύσσης, *Επ.* 2.

⁴⁴⁶ Ενδεικτικά αναφέρω *It. Eg.* 7.2, 9.3.

συνόδευαν κληρικοί και μοναχοί, μας έδειχναν όλους τους τόπους...»⁴⁴⁷ και λίγο παρακάτω: «Αναχωρώντας από την Ιερουσαλήμ και βαδίζοντας με τους αγίους, δηλαδή με έναν ιερέα, με διακόνους της Ιερουσαλήμ και μερικούς αδελφούς, δηλαδή μοναχούς, φθάσαμε στο μέρος του Ιορδάνη.»⁴⁴⁸

Προσκυνητές δεν ήταν μόνο αυτοί που για κάποιο προσωπικό λόγο επέλεξαν να πραγματοποιήσουν ένα τέτοιο ταξίδι. Ήταν και όλοι όσοι ακολουθούσαν όλη αυτή τη διαδρομή από υποχρέωση και ανάγκη, έχοντας επικουρικό ρόλο. Για τα συναισθήματα και τις αντιδράσεις των υπηρετών και των ευνούχων που ακολουθούσαν και βοηθούσαν τις χήρες υψηλής καταγωγής δεν έχουμε πληροφορίες. Οι στρατιώτες που ήταν επιφορτισμένοι να προφυλάσσουν τους ταξιδιώτες στις επικίνδυνες περιοχές και οδοιπορούσαν μαζί τους παρέμεναν πιθανότατα αδιάφοροι, επιτελώντας ένα υπηρεσιακό καθήκον. Οι ξεναγοί ήταν ασφαλώς πλησιέστερα στις πεποιθήσεις των προσκυνητών. Εντούτοις, επισκέπτονταν τους προσκυνηματικούς τόπους για χάρη των ταξιδιωτών και πραγματοποιούσαν ιερά ταξίδια, όχι για προσωπικούς λόγους. Όλοι αυτοί θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως προσκυνητές επικουρικοί ή από ανάγκης. Άφηναν ωστόσο, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, τα χνάρια τους στους ιερούς τόπους, καθώς ακολουθούσαν και αυτοί κάποιες συνήθειες και πρακτικές, προσκυνούσαν τις ιερές τοποθεσίες, γίνονταν ένα με τα πλήθη των υπόλοιπων προσκυνητών και αποτελούσαν ένα μέρος του μεγάλου πλήθους που συνέρρεε στην Ιερουσαλήμ.

Ο μοναχός Ιουλιανός, όπως σημειώνει ο Θεοδώρητος Κύρρου, επειδή είχε γίνει πολύ γνωστός και επιθύμησε την ησυχία ξεκίνησε μαζί με λίγους από τους πιο οικείους μαθητές του για το Σινά περνώντας από την άβατη έρημο.⁴⁴⁹ Παρόμοια, ο

⁴⁴⁷ *It. Eg.* 7.2.

⁴⁴⁸ *It. Eg.* 10.3.

⁴⁴⁹ Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ίστορία* 2.13.

Συμεώνης ο Παλαιός επειδή αγαπούσε την ησυχία θέλησε και αυτός κάποτε να μεταβεί στο όρος Σινά. Όταν το έμαθαν πολλοί από αυτούς που ακολουθούσαν τον ίδιο τρόπο ζωής διάλεξαν να αποδημήσουν μαζί του. Όταν ο Συμεώνης βάδιζε με τους συντρόφους του στην έρημο συνάντησε επίσης έναν γέροντα που είχε ξεκινήσει την ίδια διαδρομή με ένα δικό του αγαπημένο σύντροφό.⁴⁵⁰ Υπήρχαν και δύο γυναίκες που, ως συνοδοιπόροι στην ασκητική ζωή, πραγματοποίησαν μαζί και το ταξίδι στους Αγίους Τόπους. Η Μαράνα και η Κύρα επιθύμησαν να δουν τους τόπους που έζησε ο Ιησούς και όδευσαν εκεί μαζί χωρίς να φάνε καθόλου στο δρόμο. Στον γυρισμό θέλησαν να δουν τον ναό της Θέκλας και έφτασαν εκεί πάλι νηστικές.⁴⁵¹ Οι μοναχές στις οποίες απηύθυνε επιστολή ο Αθανάσιος είχαν επίσης πραγματοποιήσει ένα προσκυνηματικό ταξίδι σαν μια συντροφιά αγαπημένων προσώπων.⁴⁵²

Η Παύλα, όταν αποφάσισε το ταξίδι της, πήρε μαζί της σαν δικό της και οικείο άνθρωπο την κόρη της Ευστοχία με σκοπό, καθώς φαίνεται, να είναι συνοδοιπόροι σε ολόκληρη αυτή τη διαδρομή, αλλά και ο Ιερώνυμος την ακολουθούσε στο προσκύνημα ως φίλος.⁴⁵³ Κάτι παρόμοιο έκανε και η Μελάνη η νεότερα. Δεν επιθυμούσε να παντρευτεί και σχεδόν εξαναγκάστηκε. Όταν έχασε σε πολύ πρόωρο θάνατο δύο παιδιά ζήτησε από τον σύζυγό της τον Πινιανό να ζήσουν σαν πνευματικά αδέρφια. Κατάφερε να τον κάνει να δεχθεί και όταν πραγματοποίησε το προσκύνημα βρίσκονταν ίσως μαζί.⁴⁵⁴

Ο Παλλάδιος κινήθηκε συχνά με διαφορετικό τρόπο. Όταν θέλησε να επισκεφθεί τον Ιωάννη Λυκοπολίτη πήγε μόνος του χωρίς να το πει σε κανέναν, κάτι που καταγράφει σαν αξιοσημείωτο, φτάνοντας με κόπο σε δεκαοκτώ μέρες. Όταν ωστόσο

⁴⁵⁰ Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ιστορία* 6.7.

⁴⁵¹ Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ιστορία* 29.7.

⁴⁵² Αθανάσιος, *Επ.* 2.

⁴⁵³ Ιερώνυμος, *Επ.* 108.6.

⁴⁵⁴ Γερόντιος, *Βίος της όσιας Μελάνης της νεωτέρας*.

επέστρεψε διηγήθηκε την εμπειρία του σε φιλικά πρόσωπα, τα οποία παρακινήθηκαν να κάνουν το ίδιο ταξίδι.⁴⁵⁵ Συχνά οι μοναχοί όταν ταξίδευαν είχαν μαζί τους υποτακτικούς. Μια τέτοια περίπτωση ήταν και του Μάρκου του διακόνου που συνόδευσε τον Πορφύριο μετέπειτα επίσκοπο Γάζης και συνέγραψε και τη βιογραφία του.⁴⁵⁶

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις παρατηρούμε προσκυνήματα που πραγματοποιούνταν από συντροφικές ανθρώπων, με φιλικούς ή οικογενειακούς δεσμούς και συναισθηματικό δέσιμο. Πρόκειται για ταξίδια που δεν χαρακτηρίζονται μόνο από την επιθυμία των τόπων, αλλά και από την επιθυμία της ίδιας της συντροφιάς.

Η Εγερία ταξίδευε, όπως φαίνεται, μαζί με μια ομάδα άλλων προσκυνητών. Δεν μας δίνει πολλές πληροφορίες, ωστόσο γράφει στο πρώτο πληθυντικό πρόσωπο. Επιπλέον, σε κάποιο σημείο αναφέρει ότι άφησε την ομάδα της και μετέβη μαζί με άλλους, οι οποίοι πήγαιναν στην Ιερουσαλήμ και τη δέχθηκαν στη συνοδεία τους.⁴⁵⁷ Με παρόμοιο τρόπο ο Αμμώνιος σημειώνει ότι αφού προσκύνησε στους Αγίους Τόπους βρήκε μια παρέα ανθρώπων που μετέβαιναν στο Σινά και θέλησε να πάει μαζί τους.⁴⁵⁸ Ο ανώνυμος συγγραφέας της *Κατ' Αίγυπτον των Μοναχών Ιστορία* αναφέρει ότι το προσκύνημα το πραγματοποιούσαν επτά αδελφοί, δηλαδή μοναχοί.⁴⁵⁹

Τέτοιες ομάδες προσκυνητών μαρτυρούνται και σε άλλες πηγές. Ο Γρηγόριος Νύσσης σε επιστολή του, αναφερόμενος στα προσκυνήματα, περιγράφει πόσο επικίνδυνο ήταν το πλήθος της Ιερουσαλήμ, ίσως συμπεριλαμβανομένων και των

⁴⁵⁵ Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 35.

⁴⁵⁶ Μάρκος Διάκονος, *Βίος Πορφυρίου Γάζης* 13.10.

⁴⁵⁷ *It.Eg.* 13.2.

⁴⁵⁸ Αμμώνιος, *Διήγησις* 2.

⁴⁵⁹ *Η Κατ' Αίγυπτον τῶν Μοναχῶν Ἱστορία* 1.13.

προσκυνητών και των συνοδών τους.⁴⁶⁰ Ο Ιερώνυμος, ακόμη πιο ξεκάθαρα, περιγράφει τα πλήθη που έφθαναν στην Ιερουσαλήμ: «Άνθρωποι συρρέουν εδώ από όλα τα μήκη της γης. Η πόλη είναι γεμάτη από ανθρώπους κάθε φυλής και τόσο μεγάλο είναι το πλήθος ανδρών και γυναικών που πρέπει να αντέξεις το κακό στις πιο μεγάλες του διαστάσεις.»⁴⁶¹

Όλες αυτές οι μαρτυρίες αναδεικνύουν μια ακόμη πτυχή των προσκυνηματικών ταξιδιών, την ομαδικότητα. Ολόκληρες ομάδες μετακινούνταν συλλογικά για λόγους ασφαλείας ή για να βοηθηθούν στην οργάνωση του ταξιδιού.

Όπως σημειώνει ο Παλλάδιος, η Μελάνη η πρεσβυτέρα μαζί με τον Ρουφίνο είχαν επωμιστεί στο μοναστήρι που ασκήτευαν, για είκοσι επτά χρόνια, το καθήκον υποδοχής και φιλοξενίας όσων έφταναν στην Ιερουσαλήμ για προσκύνημα.⁴⁶² Παρόμοια, γίνεται φανερό η μεγάλη ανάπτυξη των χριστιανικών *ξενοδοχείων* και η αγωνία της Εκκλησίας να στεγαστούν οι πιστοί σε κατάλληλα μέρη. Η ανάγκη αυτή δεν αναδεικνύει μόνο την προσπάθεια να αποφευχθούν τυχόν ηθικές παρεκτροπές, αλλά και να μείνουν οι προσκυνητές όλοι μαζί, δημιουργώντας κοινότητες ευσέβειας.

Η Μαρία η Αιγυπτία διηγούνταν ότι μια μέρα του καλοκαιριού είδε πολλούς άνδρες από τη Λιβυή και την Αίγυπτο να τρέχουν προς τη θάλασσα. Όταν ρώτησε κάποιον πού πήγαιναν της απάντησε ότι πήγαιναν στην Ιερουσαλήμ για την εορτή της υψώσεως του Τιμίου Σταυρού. Τότε αυτή αναρωτήθηκε αν μπορούσε να ανέβει σε ένα από τα πλοία που είχαν ναυλώσει. Όταν έφθασε η εορτή έβλεπε όλους από το πρωί να τρέχουν στην εκκλησία και πήγε και η ίδια τρέχοντας μαζί με τους άλλους.

⁴⁶⁰ Γρηγόριος Νύσσης, *Επ.* 2.

⁴⁶¹ Ιερώνυμος, *Επ.* 58.

⁴⁶² Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν* 46.

Έφθασε στην αυλή του ναού όπου έσπρωχνε και σπρωχνόταν, όπως περιγράφει, προσπαθώντας μαζί με το πλήθος να μπει μέσα.⁴⁶³

Στην περίπτωση της Μαρίας αποκαλύπτεται ο συρμός και η μόδα που είχε δημιουργηθεί γύρω από τα προσκυνήματα. Ολόκληρες καραβιές ανθρώπων, τεράστια πλήθη συνέρρεαν στους Αγίους Τόπους με σκοπό την προσκύνηση.

Μέσα από τέτοιες μαρτυρίες παρατηρούμε πως οι υπηρέτες, οι ευνούχοι, οι στρατιώτες, οι ξεναγοί και όλοι οι επικουρικοί προσκυνητές, οι συντροφιές, οι ομάδες ανθρώπων, οι κοινότητες των προσκυνητών που δημιουργούνταν, μέχρι και τα μεγάλα πλήθη του συρμού συνέβαλαν στο να διαμορφωθεί η μαζικότητα που χαρακτήρισε τα ιερά αυτά ταξίδια. Σαφώς, υπήρξαν πολλές καταστάσεις που προέτρεψαν στο προσκύνημα, όπως η κρατική πολιτική μετά τη μεταστροφή του Κωνσταντίνου, τα λαμπρά οικοδομήματα, η προπαγάνδα κάποιων εκκλησιαστικών ανδρών. Ωστόσο, εξετάζοντας την προσωπική διάσταση του φαινομένου παρατηρούμε πως διαμορφώθηκαν μικρά και μεγάλα ρεύματα ανθρώπων που όδευαν προς μια κατεύθυνση. Το προσκύνημα είχε αρχίσει να αποκτά μαζικό χαρακτήρα, με νέα χαρακτηριστικά και νέες ιδιότητες.

⁴⁶³ Σωφρόνιος, *Βίος όσίας Μαρίας της Αίγυπτίας*, MPG 87, 3697-726.

Συμπεράσματα

Στην εργασία μελέτησα τις απαρχές των χριστιανικών προσκυνηματικών ταξιδιών έως την εδραίωσή τους, προσπαθώντας να αναλύσω πώς τα προσωπικά βιώματα συνδυάστηκαν με την ανάπτυξη του φαινομένου. Προσπάθησα ακόμη να αναλύσω ποια ήταν τα κίνητρα και οι αιτίες που οδηγούσαν σε τέτοια ταξίδια, τα αποτελέσματα και οι συνέπειες στον ίδιο τον ταξιδιώτη και στην ευρύτερη κοινωνία, αλλά και τους τρόπους διάδοσης των προσκυνημάτων μέσα στην κοινωνία.

Διαπίστωσα πως το προσκύνημα αποτέλεσε μια διαδικασία με πολύ διαφορετικές και μεγαλύτερες διαστάσεις από την απλή ευλάβεια. Διασταυρώνοντας πολυάριθμες και ετερόκλητες πηγές: προσκυνηματικές ιστορίες, επιστολές, βίους αγίων, κηρύγματα συμπεράνα πως παρουσιάζονται και επαναλαμβάνονται συνεχώς κάποια στοιχεία που με προβλημάτισαν και με οδήγησαν σε κάποιες διαπιστώσεις.

Προσκυνητής μπορούσε να είναι κάθε άνθρωπος, από κάθε κοινωνική τάξη έχοντας υψηλό ή όχι μορφωτικό επίπεδο. Ωστόσο, οι μαρτυρίες που διαθέτουμε προέρχονται ή αναφέρονται κυρίως σε ανθρώπους ιερωμένους και σε γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων με ιδιαίτερα υψηλή μόρφωση. Όλοι τους σχεδόν έμελλε να παίξουν κεντρικό ρόλο στα εκκλησιαστικά πράγματα.

Ο κάθε προσκυνητής ξεκινούσε ένα ταξίδι με ιερό χαρακτήρα και μεγάλη βαρύτητα για τη ζωή του. Το ταξίδι αυτό δεν έμοιαζε με τα υπόλοιπα, παρότι είχε πολλά κοινά. Διήνυε τους ίδιους δρόμους της αυτοκρατορίας με όλους τους ταξιδιώτες. Χρησιμοποιούσε τις κεντρικές ρωμαϊκές οδούς ή και τα μικρά μονοπάτια, όταν ήταν απαραίτητο, και είχε στη διάθεσή του τα ίδια μέσα μεταφοράς, όπως κάθε

κοινός ταξιδιώτης. Είχε ακόμη τις σχετικές ευκολίες που του παρείχε η κοινωνική του τάξη και μπορούσε να χρησιμοποιήσει το δημόσιο ταχυδρομείο, αν είχε την κατάλληλη άδεια. Περνούσε μεγάλες ταλαιπωρίες και κινδύνους: κούραση, θαλασσοταραχές, ερχόταν αντιμέτωπος με ληστές, οδοιπορούσε στον καύσωνα ή το κρύο. Όφειλε ακόμη να φροντίσει για κατάλυμα.

Ωστόσο, ο προσκυνητής δεν αντιμετώπιζε αυτά τα πρακτικά μέρη του ταξιδιού σαν κάθε κοινό ταξιδιώτη. Έδινε σε αυτά έναν ευλαβικό και συμβολικό χαρακτήρα και νοηματοδοτούσε με αυτόν τον τρόπο εντελώς διαφορετικά το ιερό αυτό ταξίδι. Διήνυε τον δρόμο που έμοιαζε να ενώνει τον κόσμο που ζούσε με έναν πιο ιερό, που οδηγούσε σε μια ανώτερη πνευματική ζωή. Κουραζόταν, ταλαιπωρούνταν και κινδύνευε έως θανάτου για την πίστη του. Έφτανε να δώσει, αν απαιτούνταν, και τη ζωή του ακόμη και να θεωρηθεί σχεδόν μάρτυρας. Μπορούσε να έρθει αντιμέτωπος με φυσικά φαινόμενα, με ληστές ή ακόμη και με ακραίες ψυχικές αντιδράσεις. Σε όλους αυτούς τους κινδύνους έβλεπε το πνευματικό όφελος, την ευκαιρία να αποδείξει την πίστη του και τη συνδρομή του Θεού στην προσπάθειά του να ξεπεράσει όλες τις δυσκολίες. Αντιλαμβανόταν έτσι τους κινδύνους σαν ευλογία και ως απαραίτητο κομμάτι του ταξιδιού, ώστε να έχει πνευματικές απολαβές.

Κατά τα πρώτα χρόνια των χριστιανικών προσκυνηματικών ταξιδιών ο προσκυνητής δεν είχε τη δυνατότητα επιλογής και ήταν αναγκασμένος να διαμείνει στα συνήθη καταλύματα, τα πανδοχεία. Σύντομα αυτοί οι τόποι θεωρήθηκαν ακατάλληλοι από την επίσημη Εκκλησία. Δημιουργήθηκαν έτσι τα πρώτα χριστιανικά ξενοδοχεία και οι χώροι φιλοξενίας στα μοναστήρια ως κατάλληλοι που άρμοζαν σε ταξιδιώτες με ιερό προορισμό. Κάθε προσκυνητής με αυτόν τον τρόπο μπορούσε να διαμείνει σε καταλύματα που η ιερότητά τους ταίριαζε με τον σκοπό του ταξιδιού και προτιμούσε να παραμείνει σε τέτοιους χώρους γιατί με αυτόν τον

τρόπο το προσκύνημα συνδυαζόταν και με την ιερή διαμονή. Έδινε έτσι ακόμη ευλαβέστερο χαρακτήρα στο εγχείρημά του και ταυτόχρονα προστατευόταν από τυχόν πνευματικά ατοπήματα.

Ο προσκυνητής συνήθως ακολουθούσε κάποιες συγκεκριμένες πρακτικές κατά την παραμονή του στους Αγίους Τόπους. Ξεναγούνταν από τόπο σε τόπο προσπαθώντας να δει καθετί που γνώριζε από τις γραφές και είχε πάντα για οδηγό του τη Βίβλο. Στην πορεία του αυτή τον βοηθούσαν και του εξηγούσαν τα αξιοθέατα οι διάφοροι ξεναγοί. Επισκεπτόταν ακόμη μοναχούς και μοναστικές κοινότητες με σκοπό τη διδασχά και τη θέα αγίων ανθρώπων. Όδευε σε τάφους μαρτύρων, οι οποίοι συχνά θεωρούνταν θαυματουργοί. Αν ανήκε στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα μπορούσε να επιλέξει να κάνει κάποια φιλανθρωπία και να δώσει έτσι ακόμη μια πτυχή ιερότητας στο ταξίδι του. Όταν πια απομακρυνόταν από έναν άγιο τόπο συνήθιζε να παίρνει μαζί του κάποιο μικρό υλικό αντικείμενο ως ευλογία.

Τα πρακτικά αυτά ζητήματα έμοιαζαν αρκετά στους περισσότερους προσκυνητές. Υπήρχαν όμως και κάποια βαθύτερα και πιο ψυχικά θέματα που παρουσιάζονται με αρκετή συχνότητα και αποκαλύπτουν μια όψη των προσκυνημάτων που αποκαλύπτεται δυσκολότερα. Ο προσκυνητής ξεκινούσε για το ταξίδι έχοντας συχνά βιώσει συγκεκριμένες εμπειρίες. Εκτός από την ευλάβεια και την ανάγκη της προσευχής στους Αγίους Τόπους, που έχουν θεωρηθεί τα κυρίως κίνητρα και έπαιζαν σαφώς σημαντικό ρόλο, υπήρχαν και διαφορετικές καταστάσεις που ωθούσαν στο ιερό ταξίδι.

Ο προσκυνητής είχε πολλές φορές ζήσει μια έντονη θλίψη, πόνο, κάποια απώλεια, φόβο ή μεγάλη αγωνία. Μέσα σε αυτές τις ψυχικά φορτισμένες καταστάσεις αισθανόταν απώλεια ενδιαφέροντος για τη ζωή και ίσως ολιγοπιστία. Σε αυτή την καμπή της ζωής υπήρχε το κατάλληλο κλίμα που τον ωθούσε στην απόφαση ενός

προσκυνήματος. Προσδοκούσε ότι το ταξίδι αυτό θα του προσέφερε την απαλλαγή από τη ζωή που βίωνε και απαντήσεις γύρω από τα θέματα της πίστης, της ζωής και του θανάτου. Κυρίως όμως το προσκύνημα του προσέφερε την παρηγοριά και την απάλυνση του πόνου που είχε ζήσει. Είχε μια δυνατότητα επούλωσης κάποιου τραύματος που είχε σταθεί καθοριστικό και είχε αλλάξει παντελώς τον ψυχισμό του. Ξεκινούσε έτσι το ταξίδι με σκοπό να αισθανθεί την παραμυθία, να κατευνάσει την αγωνία και να έχει τη δυνατότητα να δυναμώσει την πίστη του.

Έτσι, χήρες ξεκίνησαν για ένα τέτοιο ταξίδι, μανάδες που είχαν ζήσει τον θάνατο παιδιών τους, αδέρφια που χάσανε κάποιον αδερφό ή αδερφή, παιδιά που έχασαν τους γονείς τους, άνθρωποι που είχαν βιώσει επιδρομές και καταστάσεις φόβου γίνονταν προσκυνητές. Παράλληλα, εκκλησιαστικοί άνδρες πρότειναν το προσκύνημα σε καταστάσεις μεγάλης αγωνίας με σκοπό οι πιστοί να αισθανθούν παρηγοριά και ψυχική υποστήριξη.

Ο προσκυνητής στη διάρκεια του ταξιδιού ζούσε μια δυνατή εσωτερική εμπειρία. Λόγω της πρότερης κατάστασης θλίψης και πόνου που είχε ζήσει βρισκόταν ψυχικά ευάλωτος, αλλά και δεκτικός σε εσωτερικές αλλαγές. Βίωνε τότε μια ενδυνάμωση πνευματική που τον οδηγούσε σε μια αλλαγή πορείας και σταδιοδρομίας. Ζούσε μια μεταμόρφωση που άλλαζε τον βίο του και τον εσωτερικό του κόσμο και μπορούσε από ένας απλός πιστός να μεταμορφωθεί σε άνθρωπο δραστήριο στα εκκλησιαστικά πράγματα με σημαίνοντα ρόλο και επιδείκνυε πολλές φορές ιδιαίτερο δυναμισμό. Αυτή η εσωτερική μεταμόρφωση αντανakλούσε και στην κοινωνία. Συχνά ο πιστός μετά το προσκύνημα ήταν σε θέση να αναλάβει δύσκολα θρησκευτικά καθήκοντα και αυτό γινόταν αντιληπτό από την ευρύτερη κοινωνία. Έτσι, ήταν πολύ ευκολότερα αποδεκτός να αναλάβει μια ηγετική θέση και να καθορίσει θρησκευτικές εξελίξεις. Θεωρούνταν ότι έχει λάβει κλήση από το Θεό και

έπειτα από το προσκύνημα μπορούσε να αναδειχτεί σε επίσκοπο, ιδρυτή μοναστηριού και γενικότερα σπουδαία προσωπικότητα ανάμεσα στους πιστούς.

Η μεταμόρφωση και η αλλαγή που βίωνε ο προσκυνητής εκφραζόταν μέσα από μια σειρά εμπειριών που συνδυάζονταν με το προσκύνημα. Ζούσε πρώτα -πρώτα έντονα συναισθήματα και ψυχικές αντιδράσεις: έκλαιγε, θρηνούσε, συγκινούνταν, ενθουσιαζόταν, χαιρόταν, ένιωθε ευχαρίστηση, ευλογία, αλλά και περιέργεια. Ταυτόχρονα, αισθανόταν την ανάγκη της προσευχής στους Αγίους Τόπους. Τα δυνατά συναισθήματα φανέρωναν από τη μια τον πόνο και τη θλίψη που είχε βιώσει και από την άλλη τη διαδικασία μεταμόρφωσης, αλλαγής πορείας και ενδυνάμωσης που συντελούνταν. Ο προσκυνητής ζούσε μια διαδικασία εσωτερικής κάθαρσης που τον οδηγούσε σε μια κατάσταση εσωτερικής, αλλά και κοινωνικής αλλαγής.

Η συναισθηματική κατάσταση μετάβασης που ζούσε ο προσκυνητής φανερώνεται και από τη διάθεση της έρευνας που τον διακατείχε. Δεν ήταν ένας απλός παρατηρητής που κοιτούσε απλά τη θέα των τόπων: ερευνούσε, αναρωτιόταν και έψαχνε να βρει απαντήσεις, δηλώνοντας και με αυτόν τον τρόπο μια τάση επαναπροσδιορισμού της ζωής.

Η αναζήτηση όμως δεν σταματούσε εκεί. Κάποτε ο προσκυνητής μέσα από τις έντονες ψυχικές διαδικασίες προχωρούσε ένα βήμα ακόμη. Υπήρχε περίπτωση μέσα από το ταξίδι του να ασκούσε κριτική στα κακώς κείμενα της Εκκλησίας. Εξέφραζε απογοήτευση για καταστάσεις που συνέβαιναν στον εκκλησιαστικό χώρο και ταλαιπωρούσαν τους πιστούς. Ταξίδευε τότε –ίσως περισσότερο- σε μοναχούς με σκοπό να συναντήσει το πιο αγνό κομμάτι της Εκκλησίας.

Ο προσκυνητής ξεκινούσε το ταξίδι έχοντας βιώσει κάποιον προσωπικό πόνο και τον διακατείχαν έντονες συναισθηματικές καταστάσεις. Αναζητούσε μέσα από την έρευνα απαντήσεις, ασκούσε κριτική και τελικά έφτανε να αναζητά τον τρόπο

που μπορούσε να βιωθεί μια κατάσταση επίγειας ευτυχίας. Ένιωθε την ανάγκη να δει το ιδανικό μέλλον ολόκληρης της κοινωνίας, να βρει τον τρόπο που η ανθρωπότητα μπορούσε να αναχθεί σε παράδεισο, χωρίς θλίψεις και αγωνίες. Έφτανε τότε να θεωρεί τις μοναστικές κοινότητες ως έναν επίγειο παράδεισο και να τις αντιμετωπίζει σαν το ιδανικό μέλλον της κοινωνίας.

Μέσα από το ταξίδι αυτό ο προσκυνητής είχε τη δυνατότητα να απελευθερωθεί από τη θλίψη και τον πόνο και να ζήσει μια εμπειρία μεταμόρφωσης. Η ίδια η διαδρομή έπαιζε σημαντικό ρόλο σε αυτές τις διαδικασίες. Του προσέφερε την κάθαρση και την εσωτερική αίσθηση ελευθερίας που είχε ανάγκη για να βιώσει αυτές τις αλλαγές.

Προσκυνητής δεν ήταν μόνο αυτός που ταξίδευε και βίωνε την έντονη εμπειρία του προσκυνηματος. Προσκυνητής μπορούσε να γίνει και ο αναγνώστης των προσκυνηματικών ιστοριών. Μέσα από την ανάγνωση ιερών ταξιδιών ταυτιζόταν με τις περιπέτειες των ταξιδιωτών. Μάθαινε για ιερούς τόπους, φανταζόταν τους κινδύνους, μελετούσε τις διδαχές και έπλαθε εικόνες για μοναχούς και μοναστήρια. Με τον τρόπο αυτό πραγματοποιούσε και αυτός ένα νοερό προσκύνημα και βίωνε παρόμοιες ψυχικές διαδικασίες με αυτές των αληθινών ταξιδιωτών. Είχε έτσι τη δυνατότητα να λάβει τις πνευματικές απολαβές μιας αληθινής ιερής αποδημίας. Μπορούσε λοιπόν αυτό το νοερό ταξίδι να προσφέρει ανακούφιση σε δύσκολες ώρες και την αίσθηση της μετακίνησης, έστω και εσωτερικής. Ήταν δυνατόν λοιπόν η ανάγνωση να αποτελέσει ένα εναλλακτικό προσκύνημα, το οποίο είχε παρόμοια σημασία με το αληθινό.

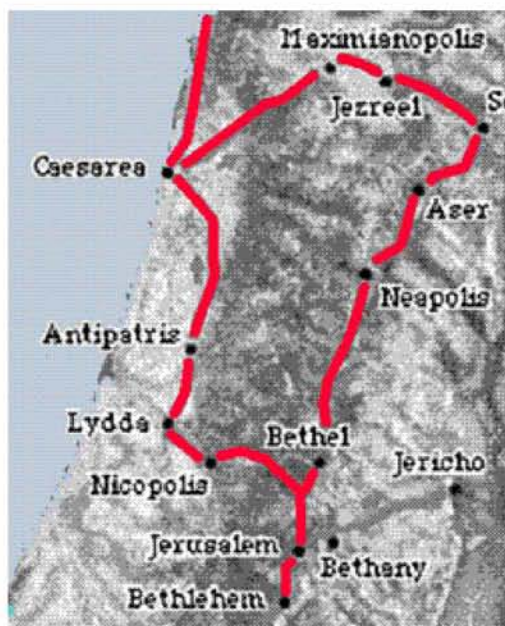
Το χριστιανικό προσκύνημα κατευθύνθηκε, εκτός των άλλων, από προσωπικά βιώματα και καταστάσεις. Ωστόσο, δεν αποτέλεσε μια αυστηρά ατομική διαδικασία. Γνώρισε τεράστια διάδοση, έγινε μόδα και συρμός. Έτσι, ξεκίνησε σε κάποιες

περιπτώσεις ως ατομικό, αλλά εξελίχθηκε σε κοινωνικό και συλλογικό. Με αυτόν τον τρόπο τα προσκυνήματα διατήρησαν έναν βιωματικό χαρακτήρα, αλλά ταυτόχρονα πήραν τεράστιες διαστάσεις και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη θρησκευτική και κοινωνική ζωή.

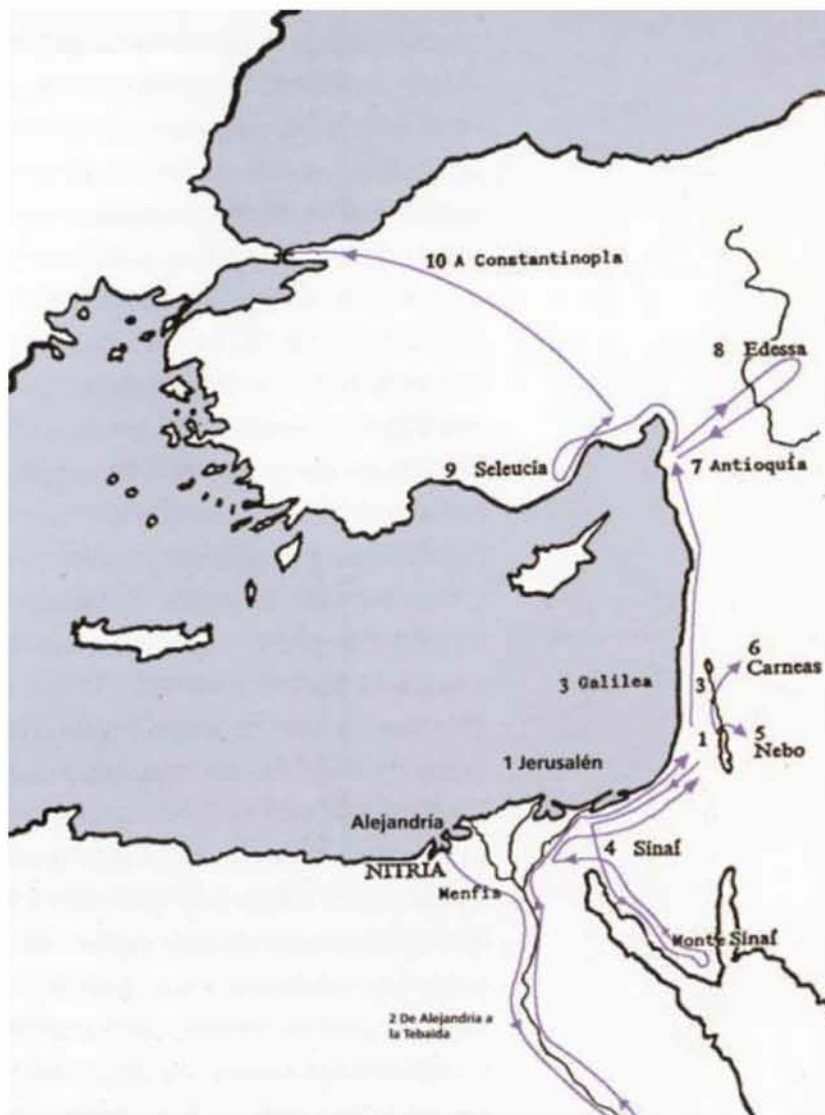
Το χριστιανικό προσκύνημα αποτέλεσε στις απαρχές του μια σύνθετη διαδικασία με μεγάλες επιπτώσεις στη θρησκευτική και κοινωνική ζωή. Εφορμούσαν από ατομικά βιώματα και είχε πολύπλοκα κίνητρα. Ταυτόχρονα, έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην κοινωνική εξέλιξη των πιστών και δημιουργούσε συνθήκες αλλαγών και ανακατατάξεων. Αποτελούσε μια κομβική και καθοριστική απόφαση για τη ζωή του πιστού, εφόσον άλλαζε τον ψυχισμό του και συντελούσε σε μεγάλες αλλαγές στην κοινωνική του θέση. Τελικά, πήρε τεράστιες διαστάσεις, έγινε μόδα και εξελίχθηκε όλα τα μετέπειτα χρόνια.

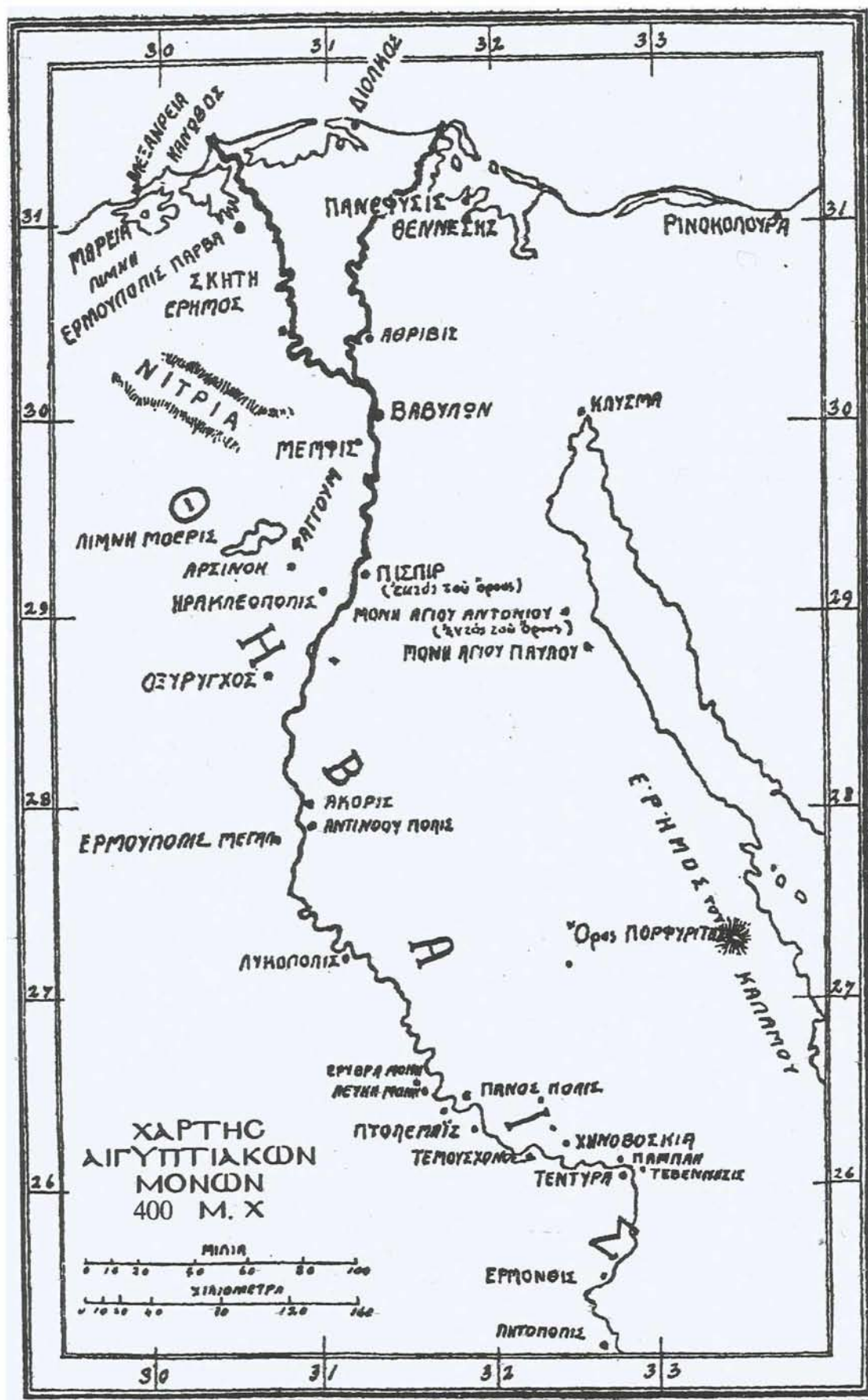
Η διαδρομή του ανώνυμου προσκυνητή του Μπορντώ

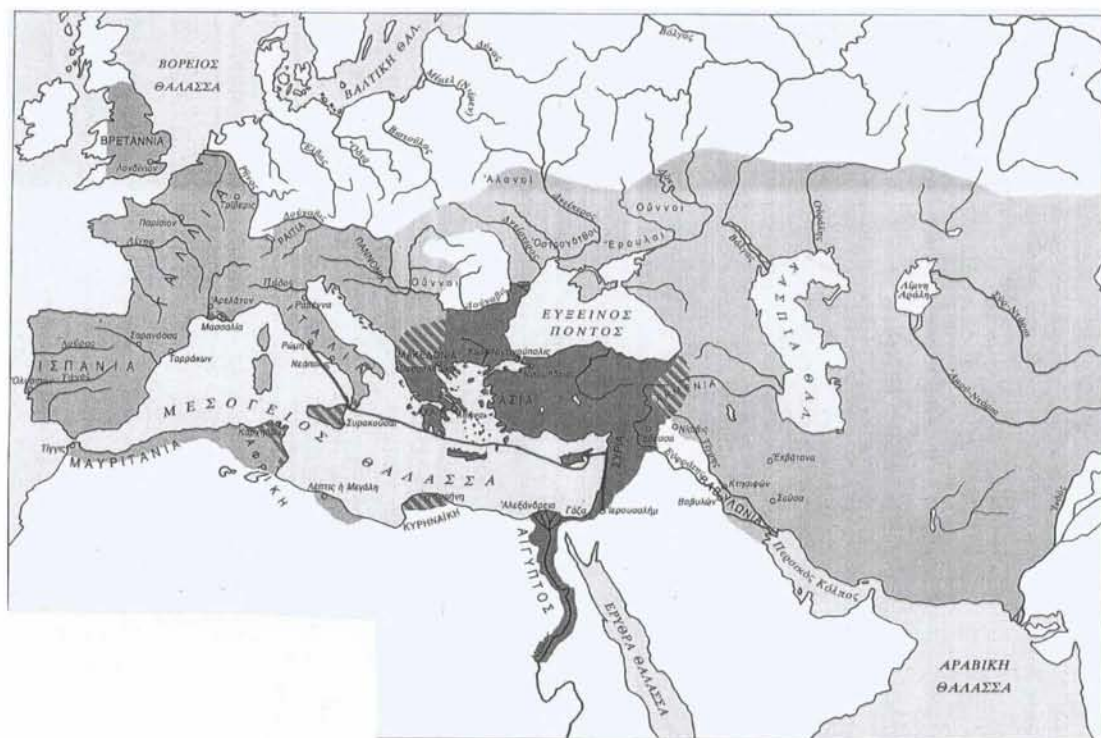
Η πορεία του ανώνυμου προσκυνητή του Μπορντώ εντός των Αγίων Τόπων

Η διαδρομή της Εγερίας

Από το: Παλλάδιος, *Λανσαϊκή Ιστορία*, ΕΠΕ, Θεσσαλονίκη, 1996.

Το ταξίδι της Παύλας από τη Ρώμη στους Αγίους Τόπους

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Αθανάσιος, *Βίος Αντωνίου*, MPG 26, 835-976b.
- Αμβρόσιος, *De Obitu Theodosii*, MPL 16, 1385- 406. [Ambrose, Boniface Ramsey (ed.), Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1997, Ambrose of Milan, *Political Letters and Speeches*, μετάφραση, εισαγωγή και σχόλια, J. H. W. G. Liebeschuetz και Carole Hill, Liverpool University Press, Λίβερπουλ, 2005]
- Αμμώνιος, *Διήγησις περὶ τῶν Ἀναιρεθέντων ὑπὸ τῶν Βαρβάρων Ἀγίων Πατέρων ἐν τῷ Σινά Ὅρει καὶ ἐν τῇ Ραῖθοῦ*, [Δ. Α. Τσάμη και Κ. Α. Κατσάνη, *Το Μαρτυρολόγιον του Σινά*, Εκδόσεις Ι. Μ. του Θεοβαδίστου Ὁρους Σινά, Θεσσαλονίκη, 1989.]
- Augustinus, *Epistulae*, [The Confessions and Letters of St. Augustin, with a Sketch of his Life and Work, μετάφραση, J. G. Pilkington και J.G. Cunningham, Scaff Philip (ed.), NPNF1, τόμος 1, Grand Rapids, Μίσιγκαν, 1886 και MPL 42.]
- Βασίλειος Καισαρείας, *Επιστολές*, [Saint Basile, *Lettres*, 3 τόμοι, Les Belles Lettres, Παρίσι, 1957, 1961, 1966 και MPG 32, 219- 1112]
- Γερόντιος, *Βίος τῆς Ὁσίας Μελάνης*, [Gerontius, *Vie de Sainte Melanie Junioris*, μετάφραση, D. Gorce, Sources Chrétiennes 90, Cerf, Παρίσι, 1962 και *The Life of Melania the Younger*, μετάφραση, Elizabeth A. Clark, The Edwin Mellen Press, Νέα Υόρκη, 1984.]
- Γρηγόριος Νύσσης, *Επιστολές*, [Gregory of Nyssa, *The Letters*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια, Anna M. Silvas, Brill, Λέιντεν, 2007, *Gregorii Nysseni*

Opera, τ.8.2, Brill, Λέιντεν, 1959 και *Select Writings and Letters of Gregory, Bishop of Nyssa*, μετάφραση William Moore και Henry Austin Wilson, NPNF2, τόμος 5, Grand Rapids, Μίσιγκαν, 1892.]

Γρηγόριος Νύσσης, *Επιστολή εις τόν Βίον τῆς Ὁσίας Μακρίνης*, [Gregoire de Nysse, *Vie de Sainte Macrine*, μετάφραση Pierre Maraval, Sources Chrétiennes 178, Cerf, Παρίσι, 1971.]

Γρηγόριος Νύσσης, *Λόγος εις τούς Κοιμηθέντας*, PGM 46, 497-538.

Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου*, [Eusebius, *Vita Constantine*, εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια, Averil Cameron και Stuart Hall, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1999 και MPG 20, 905- 1232.]

Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, [Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 3 τόμοι, Sources Chrétiennes 32, Cerf, Παρίσι, 1952, 1955, 1958 και MPG 20, 45- 904]

Ευσέβιος, *Ὀνομαστικόν*, [Eusebius, *Das Onomasticon*, Hinrichs, Λειψία, 1904.]

Εφραίμ ο Σύρος, *Περί αρετών και κακιών ο λόγος*, Το περιβόλι της Παναγίας, Θεσσαλονίκη, 1988.

Ἡ Κατ' Αἴγυπτον τῶν Μοναχῶν Ιστορία, [Historia Monachorum in Aegypto, μετάφραση, A.-J. Festugière, Société des Bollandistes, Βρυξέλλες, 1961.]

Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ιστορία*. [Theodoret de Cyr. *L'histoire des moines de Syrie*, 2 τόμοι, Sources Chrétiennes, 234, 287, Cerf, Παρίσι, 1977, 1979.]

Hieronymus et Gennadius, *De Viris Illustribus*, [Jerome and Gennadius, *Lives of Illustrious Men*, μετάφραση Ernest Cushing Richardson, Scaff Philip (ed.), NPNF2, τόμος 3, Grand Rapids, Μίσιγκαν, 1892 και MPL 30.]

Hieronymus, *Epistulae*, [Jerome, *Letters and Select Works*, μετάφραση W. H. Freemantle, NPNF2, τόμος 6, Grand Rapids, Μίσιγκαν, 1892, και MPL 30]

Itinerarium Burdigalense, [Οδοιπορικά ή Προσκυνητάρια της Αγίας Γης, Συλλεγένητα και μεταφρασθέντα υπό Κλεόπα Μ. Κοικυλίδου και Ιωάννου Φωκυλίδου, Εν Ιεροσολύμοις 1912 και Pauli Geyer, *Itinera Hierosolymitana*, Λειψία, 1899.]

Itinerarium Egeriae, [Ethérie, *Journal de Voyage*, μετάφραση, Hélène Pétre, Sources Chrétiennes, Παρίσι, Cerf, 29, 1948, John Wilkinson, *Egeria's Travels*, Aris and Phillips, Γουόρμινστερ, 1999 και Αιθερίας Οδοιπορικών εις το Σινά και τους Αγίους Τόπους, μετάφραση αρχιμανδρίτη Νικόδημου, Τήνος, Αθήνα, 2007.]

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς Ἀγίαν Δροσίδα*, MPG 50, 689.

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ὅμιλαι εἰς τοὺς ἀνδριάντας* MPG 49, 15-223

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Πρὸς Σταγείριον* MPG 47, 458.

Κύριλλος, *Ἐπιστολή πρὸς Κωνστάντιον*, MPG 33, 1165-82.

Κύριλλος, *Κατηχήσεις*, MPG 33, 331-1180.

Μάρκος Διάκονος, *Βίος τοῦ Ἀγίου Πορφυρίου Ἐπισκόπου Γάζης*, [Marc le Diacre, *Vie de Porphyre*, Les Belles Lettres, Παρίσι, 1930.]

Μαρτύριον τοῦ Ἀγίου Πιονίου τοῦ Πρεσβυτέρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ [Musurillo Herbert, *The Acts of the Christian Martyrs*, Early Christian Texts, Oxford University Press, Οξφόρδη, 1972, σ.136- 72.]

Orosius, *Consultatio sive Commonitorium de Errore Priscilianistarum et Origenostrarum*, MPL 31, 1212.

Orosius, *Historiae adversum Paganos*, [Orosius, *Seven Books of History against the Pagans*, μετάφραση, εισαγωγή και σχόλια A. T. Fear, Liverpool University Press, Λίβερπουλ, 2010.]

Παλλάδιος *Διάλογος εἰς τὸν Βίον Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, MPG 5-84.

Παλλάδιος, *Λαυσαϊκόν*, [The *Lausiaca History of Palladius*, μετάφραση, Cuthbert Butler, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, 1904.]

Πράξεις Θωμά, [*The Acts of Thomas*, εισαγωγή, κείμενο και μετάφραση A. F. J. Klijn, Brill, Λέιντεν και Βοστώνη, 2003.]

Rufus John, *Vita Petri Iberi*, [John Rufus, *The Lives of Peter the Iberian, Theodosius of Jerusalem, and the Monk Romanus*, έκδοση, μετάφραση, εισαγωγή και σχόλια, Cornelia B. Horn και Robert R. Phenix Jr., Society of Biblical Literature, Ατλάντα, 2008.]

Συμεών ο Μεταφραστής, *Βίος τοῦ ὁσίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου*, MPG 114, 1253-68.

Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, MPG 67, 843- 1630.

Σωκράτης, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, MPG 67, 30-842.

Σωφρόνιος Ιεροσολύμων, *Βίος ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας*, [MPG 87, 3697-726 και *Ιερά Μονή Σταυρονικήτα*, Ἅγιο Όρος, 2008.]

Βοηθήματα

- Adams Colin, «There and Back Again, Getting around in Roman Egypt», στο Colin Adams και Ray Laurence (eds.), *Travel and Geography in the Roman Empire*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2001, σ. 154-58.
- Allen Pauline και Mayer Wendy, «John Chrysostom», στο Philip Esler (ed.), *The Early Christian World*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2002, σ. 1128-50.
- Anatolios Khaled, *Athanasius*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2004.
- Anderson William, «Menas Flasks in the West: Pilgrimage and Trade at the End of Antiquity», *AWE* 6, 2007, σ. 221-43.
- Bagnall Roger S., *Egypt in Late Antiquity*, Princeton University Press, Πρίνστον, 1993.
- Baur Chrysostomus, *John Chrysostom and His Time*, 2τ., μτφρ. M. Gonzaga, Sands & Co., Λονδίνο, 1959.
- Bitton - Ashkelony Brouria και Kofsky Aryeh (eds.), *Christian Gaza in Late Antiquity*, Brill, Λέιντεν, 2004.
- Bitton – Ashkelony Brouria, *Encountering the Sacred, the Debate on Christian Pilgrimage in Late Antiquity*, University of California Press, Λονδίνο, 2005.
- Bowersock G. W., *Fiction as History, Nero to Julian*, University of California Press, Μπέρκλεϋ, 1994.

- Bowman Glenn, «Mapping History's Redemption: Eschatology and Topography in the *Itinerarium Burdigalense*», στο *Jerusalem: Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity and Islam* 1998, σ. 163-87.
- Brakke David, «Athanasius», στο Philip Esler (ed.), *The Early Christian World*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2002, σ. 1102-27.
- Brakke David, «Outside the Places, within the Truth: Athanasius of Alexandria and the Localization of the Holy», στο David Frankfurter (ed), *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Brill, Λέιντεν, 1998, σ. 445-82.
- Brakke David, «The Lady Appears: Materializations of "Woman" in Early Monastic Literature», *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 33, 2003, σ. 387-402.
- Brakke David, *Athanasius and the Politics of Asceticism*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1995.
- Brown Dennis, «Jerome», στο Esler Philip, *The Early Christian World*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2002, σ. 1151-74.
- Brown Peter, «The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity», *JRS* 61, 1971, σ. 80-101.
- Brown Peter, «The Saint as Exemplar in Late Antiquity», *Representations* 2, 1983, σ. 1-25.
- Brown Peter, *The Cult of the Saints, its Rise and Function in Latin Christianity*, The University of Chicago Press, Λονδίνο, 1981.
- Brown Peter, *Through the Eye of a Needle, Wealth, the Fall of Rome and the Making of Christianity in the West, 350-550 A.D.*, Princeton University Press, Πρίνστον, 2012.

- Brown Peter, *Η Κοινωνία και το Άγιο στην Ύστερη Αρχαιότητα*, μτφρ. Αλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, Άρτος Ζωής, Αθήνα, 2000.
- Browning Robert, «The Riot of A.D. 387 in Antioch: The Role of the theatrical Claques in The Later Empire», *JRS* 42, 1952, σ. 13-20.
- Cain Andrew, «Jerome's Epitaph on Paula: Hagiography, Pilgrimage and the Cult of Saint Paula», *J ECS* 18, 2010, σ. 105-39.
- Cain Andrew, *The Letters of Jerome, Asceticism, Biblical Exegesis, and the Construction of Christian Authority in Late Antiquity*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2009.
- Cambell Mary B., *The Witness and the Other World, Exotic European Travel Writing 400-1600*, Cornell University Press, Λονδίνο, 1988.
- Cameron Averil, «Neither Male nor Female», *Greece and Rome* 27, 1980, σ. 60-8.
- Cameron Averil, *Christianity and the Rhetoric of Empire: the Development of Christian Discourse*, University of California Press, Μπέρκλεϋ, 1991.
- Caner Daniel F., *History and Hagiography from the Late Antique Sinai*, Liverpool University Press, Λίβερπουλ, 2010.
- Caner Daniel, «Towards a Miraculous Economy: Christian Gifts and Material "Blessings" in Late Antiquity», *J ECS* 14.3, 2006, σ. 329-77.
- Casiday A. M., *Evagrius Ponticus*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2006.
- Casson Lionel, *The Ancient Mariners, Seafarers and Sea Fighters of the Mediterranean in Ancient Times*, The Macmillan Company, Νέα Υόρκη, 1967.
- Casson Lionel, *Το Ταξίδι στον Αρχαίο Κόσμο*, μτφρ. Λίνα Σταματιάδη, MIET, Αθήνα, 2003.
- Chadwick Henry, *Priscillian of Avila, the Occult and the Charismatic in the Early Church*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1976.

- Childs Wendy R., «The Perils, or Otherwise, of Maritime Pilgrimage to Santiago de Compostela in the Fifteenth Century», στο Jennie Stopford (ed.), *Pilgrimage Explored*, York Medieval Press, Γιόρκ, 1999, σ. 123-44.
- Christie Douglas- Burton, *The Word in the Desert, Scripture and the Quest for Holiness in Early Christian Monasticism*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1993.
- Clark Elizabeth A., Holy Women, «Holy Words: Early Christian Women, Social History and the “Linguistic Turn”», *J ECS* 6.3, 1998, σ. 413-30.
- Clark Elizabeth A., *Reading Renunciation, Asceticism and Scripture in Early Christianity*, Princeton University Press, Πρίνστον, 1999.
- Constable Olivia Remie, *Housing the Stranger in the Mediterranean World, Lodging, Trade and Travel in Late Antiquity and Middle Ages*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 2004.
- Coon Lynda, *Sacred Fictions, Holy Women and Hagiography in Late Antiquity*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια, 1997.
- Copeland Kirsti B., «The Earthly Monastery and the Transformation of the Heavenly City in Late Antique Egypt», στο Raanan S. Boustán και Annette Yoshiko Reed (eds.), *Heavenly Realms and Earthly Realities in Late Antique Religions*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 2004, σ. 142-58.
- Davis Stephen J., *The Cult of St. Thecla: A Tradition of Women's Piety in Late Antiquity*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2001.
- Davis Stephen, «Pilgrimage and the Cult of Saint Thecla in Late Antique Egypt», στο David Frankfurter (ed.), *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Brill, Λέιντεν, 1998, σ. 303-40.

- Dietz Maribel, *Wandering Monks, Virgins and Pilgrims, Ascetic Travel in the Mediterranean World 300-800*, The Pennsylvania State University Press, Πενσυλβανία, 2005.
- Dietz Maribel «Itinerant Spirituality and the Late Antique Origins of Christian Pilgrimage», σ.125-34, στο Linda Ellis και Frank L. Kidner (eds.), *Travel Communication and Geography in Late Antiquity, Sacred and Profane*, Ashgate, Σαν Φραντσίσκο, 2004.
- Dillon Matthew, *Προσκυνητές και Ιερά Προσκυνήματα στην Αρχαία Ελλάδα*, Ενάλιος, Αθήνα, 1997.
- Douglass Laurie, «A New Look at the *Itinerarium Burdigalense*», *J ECS* 4.3, 1996, σ. 313-33.
- Drijvers Jan Willem, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*, Brill, Λέιντεν, 2004.
- Drijvers Jan Willem, *Helena Augusta, the Mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding the True Cross*, Brill, Λέιντεν, 1992.
- Dunn Marilyn, *The Emergence of Monasticism from the Desert Fathers to the Early Middle Ages*, Blackwell, Οξφόρδη, 2003.
- Elliott Alison Goddard, *Roads to Paradise, Reading the Lives of Early Saints, Reading the Lives of the Early Saints*, Brown University Press, Λονδίνο, 1987.
- Elsner Jaś και Rutherford Ian (eds.), *Pilgrimage in Graeco- Roman and Early Christian Antiquity, Seeing the Gods*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2005.
- Elsner Jaś, «Piety and Passion: Contest and Consensus in the Audiences for Early Christian Pilgrimage», στο *Pilgrimage in Graeco- Roman and Early Christian Antiquity, Seeing the Gods*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2005, σ. 411-34.

- Elsner Jaś, «The Itinerarium Burdigalense: Politics and Salvation in the Geography of Constantine's Empire», *Journal of Roman Studies*, 90, 2000, σ. 181-95.
- Finn Op Richard, *Almsgiving in the Later Roman Empire, Christian Promotion and Practice 313-450*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2006.
- Frank Georgia, «Macrina's Scar: Homeric Allusion and Heroic Identity in Gregogoy of Nyssa's Life of Macrina», *JECS* 8.4, 2000, σ. 511-30.
- Frank Georgia, «Miracles, Monks, and Monuments: the *Historia Monachorum in Aegypto* as Pilgrims' Tales», στο David Frankfurter (ed), *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Brill, Λέιντεν, 1998, σ. 483-506.
- Frank Georgia, *The Memory of the Eyes, Pilgrims to Living Saints in Christian Late Antiquity*, University of California Press, Λονδίνο, 2000.
- Frankfurter David , «Urban Shrine and Rural Saint in Fifth Century», στο David Frankfurter (ed.), *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Brill, Λέιντεν, 1998, σ. 435-49.
- Gamble Harry Y., *Books and Readers in the Early Church, a History of Early Christian Texts*, Yale University Press, Λονδίνο, 1995.
- Goehring James E., «The Encroaching Desert: Literary Production and Ascetic Space in Early Christian Egypt: Literary Production and Ascetic Space in Early Christian Egypt», *JECS* 1.3, 1993, σ. 281-96.
- Griggs Wilfred C., *Early Egyptian Christianity, from its Origins to 451C.E*, Brill, Λέιντεν, 1988.
- Grubbs Judith Evans, *Women and the Law in the Roman Empire, a Sourcebook on Marriage, Divorce and Widowhood*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2002.
- Hagg Tomas, *The Novel in Antiquity*, University of California Press, Μπέρκλεϋ, 1983.

- Hahn Cynthia, «Loca Sancta Souvenirs: Sealing the Pilgrim's Experience», στο *The Blessings of Pilgrimage*, University of Illinois Press, Σικάγο, 1993, σ. 85-96.
- Hahn Cynthia, «Seeing and Believing: The Construction of Sanctity in Early-Medieval Saints' Shrines», *Speculum* 72, 4, 1997, σ. 1079-106.
- Harmless William, *Desert Christians, An Introduction to the Literature of Early Monasticism*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2004.
- Himmelfarb Martha, *Ascent to Heaven in Jewish and Christian Apocalypses*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 1993.
- Holum Kenneth, «Hadrian and St. Helena: Imperial Travel and the Origins of Christian Holy Land Pilgrimage», στο *The Blessings of Pilgrimage*, University of Illinois Press, Σικάγο, 1993, σ. 66-81.
- Holzberg Niklas, *The Ancient Novel, An Introduction*, Routledge, Νέα Υόρκη, 1995.
- Hunt David, «The Church as a Public Institution», *Cambridge Ancient History*, 13, σ. 238-76.
- Hunt E. D., «Constantine and Jerusalem», *The Journal of Ecclesiastical History*, 48, 1997, σ. 405-24.
- Hunt E. D., *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312- 460*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 1982.
- Hunt E. D., «Were there Christian Pilgrims before Constantine?», στο Jennie Stopford (ed.), *Pilgrimage Explored*, York Medieval Press, Γιόρκ, 1999, σ. 25-40.
- Irshai Oded, «From Oblivion to Fame: the History of the Palestinian Church» (135-303 CE), στο Ora Limor και Guy G. Stroumsa (eds.), *Christians and Christianity in the Holy Land, from the Origins to the Latin Kingdoms*, Brepols, Turnhout, Βέλγιο, 2006, σ. 91-140.

- Irshai Oded, «The Christian Appropriation of Jerusalem in the Fourth Century: The Case of the Bordeaux Pilgrim», *The Jewish Quarterly Review* 99.4, 2009, σ. 465-86.
- Jones A.M., *Ο Κωνσταντίνος και ο Εκχριστιανισμός της Ευρώπης*, μτφρ. Αλέξανδρος Κοτζιάς, Κέδρος, Αθήνα, 1983.
- Kolb Anne, «Transport and Communication in the Roman State, the Cursus Publicus», στο Colin Adams και Ray Laurence (eds.), *Travel and Geography in the Roman Empire*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2001, σ. 95-105.
- Krueger Derek, «Typological Figuration in Theodoret of Cyrrhus's Religious History and the Art of Postbiblical Narrative», *J ECS* 5.3, 1997, σ. 393-419.
- Krueger Derek, «Writing as Devotion: Hagiographical Composition and the Cult of the Saints in Theodoret of Cyrrhus and Cyril of Scythopolis», *Church History* 66.4, 1997, σ. 707-19.
- Kyrtatas Dimitrios J., «Seeking paradise in the Egyptian desert», στο Alessandro Scafi (ed.), *The Cosmography of Paradise: The Other World from Ancient Mesopotamia to Medieval Europe*, Warburg Institute Colloquia, Edited by Charles Burnett and Jill Kraye 27, The Warburg Institute, Λονδίνο, 2015, σ. 127-35.
- Kyrtatas Dimitrios J., «Living in tombs: The secret of an early Christian mystical experience» στο Christian H. Bull, Liv Ingeborg Lied and John D. Turner (eds.), *Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature: Ideas and Practices: Studies for Einar Thomassen at Sixty*, Brill, Λέιντεν και Βοστώνη, 2012, σ. 245-57.
- Κυρτάτας Δημήτριος Ι., «Τα όνειρα της ερήμου» στο *Ιερείς και προφήτες*, Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2000, σ. 155-76.

- Κυρτάτας Δημήτριος Ι., «Επίσκεψη σε πορνείο», στο *Χόλος Γυναικός*, Άγρα, Αθήνα, 1999, σ. 99-112.
- Κυρτάτας Δημήτριος Ι., «Η ζωή εν τάφω: Τα μνήματα ως τόπος κατοικίας των χριστιανών ασκητών», στο *Εκ των Υστέρων* 7, 2002, σ. 77-84.
- Κυρτάτας Δημήτριος Ι., «Μοντανός και Αλέξανδρος: οι δύο προφήτες», στο Λουκιανός, *Αλέξανδρος ο ψευδομάντης και Ανώνυμος, Μοντανός ο ψευδοπροφήτης*, Άγρα, Αθήνα, 2005, σ. 9-47.
- Lenski Noel, «Empresses in the Holy Land: The Creation of a Christian Utopia in Late Antique Palestine.», στο Linda Ellis και Frank L. Kidner (eds.), *Travel Communication and Geography in Late Antiquity, Sacred and Profane*, Ashgate, Σαν Φραντσίσκο, 2004, σ. 113- 24.
- Leyerle Blake, «Communication and Travel», στο Philip Esler (ed.), *The Early Christian World*, Rourledge, Νέα Υόρκη, 2002.
- Liebeschuetz J. H. W. G., *Ambrose of Milan, Political Letters and Speeches*, (Εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια), Liverpool University Press, Λίβερπουλ, 2005.
- Limor Ora, «Holy Journey: Pilgrimage and Christian Sacred Landscapes», στο Ora Limor και Guy G. Stroumsa (eds.), *Christians and Christianity in the Holy Land, from the Origins to the Latin Kingdoms*, Brepols, Τέρνχουτ, 2006, σ. 321-53.
- Mac Mullen Ramsay, *Christianizing the Roman Empire A.D. 100-400*, Yale University Press, Λονδίνο, 1984.
- Maraval Pierre, «The Earliest Phase of Christian Pilgrimage in the Near East (before the 7th century)», *Dumbarton Oaks Papers*, 56, 2002, σ. 63-74.

- Maraval Pierre, *Lieux Saints et Pélerinages d' Orient, Histoire et Géographie des Origines à la Conquête Arabe*, Les Editions du Cerf, Παρίσι, 1985.
- Markus R. A., «How on Earth Could Places Become Holy?», *J ECS* 2.3, 1994, σ. 257-71.
- Miller Patricia Cox, «Desert Asceticism and The Body From Nowhere», *J ECS* 2.2, 1994, σ. 137-53.
- Momigliano Arnaldo, «The Life of St. Macrina by Gregory of Nyssa», στο Arnaldo Momigliano, *On Pagans, Jews, and Christians*, Wesleyan University Press, Μίντλτάουν, Κονέκτικατ, 1987, σ. 206-21.
- Mountford J. F., «Silvia, Aetheria or Egeria?», *The Classical Quarterly* 17, 1923, σ. 40-41.
- Nathan Goeffrey, *The Family in Late Antiquity, the Rise of Christianity and the Endurance of Tradition*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2000.
- Ousterhout Robert (ed.), *The Blessings of Pilgrimage*, University of Illinois Press, Σικάγο, 1993.
- Perrone Lorenzo, «Christian Holy Places in an Age of Dogmatic Conflicts», *Proche Orient Chretien* 48, 1998, σ. 5-37.
- Rapp Claudia, «Storytelling as spiritual Communication in Early Greek Hagiography: The Use of *Diegesis*», *J ECS* 6.3, 1998, σ. 431-48.
- Rousseau Philip, *Basil of Caesarea*, University of California Press, Λονδίνο, 1998.
- Salisbury Joyce E., *Church Fathers, Independent Virgins*, verso, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, 1991.
- Salway Benet, «Travel, Itineraria and Tabellaria», στο Colin Adams και Ray Laurence (eds), *Travel and Geography in the Roman Empire*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2001, σ. 22-66.

- Silvas Anna M., *Gregory of Nyssa, The Letters*, (Εισαγωγή, Μετάφραση και Σχόλια), Brill, Λέιντεν, 2007.
- Sivan Hagith, «Pilgrimage, Monasticism and the Emergence of Christian Palestine in the 4th Century», στο Robert Ousterhout (ed.), *The Blessings of Pilgrimage*, University of Illinois Press, Σικάγο, 1993, σ. 54-65.
- Sivan Hagith, «Who Was Egeria? Piety and Pilgrimage in the Age of Gratian», *The Harvard Theological Review* 81, 1988, σ. 59-72.
- Smith Julie Ann, «My Lord's Native Land: Mapping the Christian Holy Land», *Church History* 76.1, 2007, σ. 1-31.
- Smith Julie Ann, «Sacred Journeying Women's Correspondence and Pilgrimage in the Fourth and Eighth Centuries» στο Jennie Stopford (ed.), *Pilgrimage Explored*, York Medieval Press, Γιόρκ, 1999, σ. 41-56.
- Smith Julie Ann, «What Now Lies Before their Eyes: The Foundations of Early Pilgrim Visuality in the Holy Land», *Journal of Graeco- Roman Christianity and Judaism* 4, 2007, σ. 135-57.
- Spitzer Leo, «The Epic Style of the Pilgrim Aetheria», *Comparative Literature* 1, 1949, σ. 225-58.
- Stopford Jennie, «Some Approaches to the Archaeology of Christian Pilgrimage», *World Archaeology* 26.1, 1994, σ. 57-72.
- Talbot Alice- Mary, «Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts», *Dumbarton Oaks Papers* 56, 2002, σ. 153-73.
- Taylor Joan E., *Christians and the Holy Places, the Myth of Jewish- Christian Origins*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 1993.
- Tilburg Cornelis van, *Traffic and Congestion in the Roman Empire*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2007.

- Tsafrir Yoram, «The Maps Used by Theodosius: On the Pilgrim Maps of the Holy Land and Jerusalem in the Sixth Century C.E.», *Dumbarton Oaks Papers* 40, 1986, σ. 129-45.
- Volokhine Youri, «Les déplacements pieux en Egypte Pharaonique: Sites et Pratiques Cultuelles», στο David Frankfurter (ed.), *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Brill, Λέιντεν, 1998, σ. 51-98.
- Weber Clifford, «Egeria's Norman Homeland», *Harvard Studies in Classical Philology* 92, 1989, σ. 437-56.
- Whitmarsh Tim (ed.), *The Cambridge Companion to the Greek and Roman Novel*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 2008.
- Wilkinson John, «Jewish Holy Places and the Origins of Christian Pilgrimage», στο *The Blessings of Pilgrimage*, University of Illinois Press, Σικάγο, 1993, σ. 41-53.
- Yarnold Edward, *Cyril of Jerusalem*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2000.